

As Per DVV Clarification

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

3.2.2.1. Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year-wise during last five years

Clarification- Year wise data of edited volumes books published and national international conference, proceeding, papers are uploaded as per SOP

2019-20	2018-19	2017-18	2016-17	2015-16
19	5	4	3	7

IQAC
Co-Ordinator
Sau.Sushilamai Kale Arts, Commerce
and Science College, Gautamnagar
Kolpewadi, Tal.Kopargaon (A.Nagar)

Principal
Sau.Sushilamai Kale Arts, Commerce
& Science College Gautamnagar
Po.Kolpewadi Tal.Kopargaon (A.Nagar)

13.	Role of Audit Committee in Corporate Governance <i>Prof. Mrs. Varsha Hiranandani</i>	85-90
14.	Awareness of Individuals about the Income Tax Policies in India for Paying Tax <i>Prof. Smt. Sonali R. Limaye</i>	91-96
15.	Deductions and Reliefs under Income Tax Act 1961 <i>Raj Shivaji Avhad</i>	97-103
16.	GST and Its Advantages for Indian Economy <i>Dr. Mahavir N. Sadavarte</i>	104-108
17.	An Overview of GST in India <i>Dr. Smt. Gursal Vijaya</i>	109-113
18.	History and Application of Auditing Standards <i>Prof. Smt. Aarti Jain</i>	114-120
19.	Audit under Computerized Information System <i>Prof. Smt. Deepali Chandramore</i>	121-126
20.	Importance, Objectives and Limitations of Human Resources Accounting <i>Prof. Smt. Aditi Bhalerao</i>	127-131
21.	Indian Tax Structure 1. <i>Dr. Smt. Megha A. Bhamare</i> 2. <i>Prof. Mrs. Tejasweeta S. Mundhe</i>	132-136
22.	Highlights of GST Law/Act 2016 <i>Dr. Smt. Aarti Lokhande</i>	137-141
23.	Efficient Internal Audit System in Charitable Institutions: A Need of Hour <i>Dr. Mangesh R. Bhavsar</i>	142-147
24.	The study of Revised Schedule-VI <i>Prof. Akash Thakur</i>	148-151
25.	Recent Advances of Forensic Accounting in India 1. <i>Dr. Dhananjay Munde</i> 2. <i>Prof. Pradip Ohol</i>	152-157
26.	Forensic Accounting in India: Problems and Prospects <i>Prof. Smt. Nilofar Shaikh</i>	158-163
27.	Responsibility Accounting: An Overview <i>Prof. Smt. Rohini Pachore</i>	164-169
28.	Shadow Accounting: How far is it Trustworthy? <i>Prof. Smt. Reshma Jaysinghani</i>	170-174
29.	Internal Audit System of Different Sector 1. <i>Prof. Smt. Ranjana Mahajan</i> 2. <i>Prof. Smt. Neeta Kedar</i>	175-180
30.	Responsibility Accounting <i>Prof. Smt. Hemlata Darade</i>	181-185

Attested

[Signature]
Principal

Sai Shri Mahavidyalaya
& Science College, Ghatnagera
Po. K. S. Road, Tal. Kopergaon

17. AN OVERVIEW OF GST IN INDIA

Dr. Sau. Gursal Vijaya, Principal, Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce & Science College, Chautannagar.

Abstract

Tax policies play an important role on the economy through their impact on both efficiency and equity. A good tax system should keep in view issues of income distribution and, at the same time, also endeavour to generate tax revenues to support government expenditure on public services and infrastructure development. Cascading tax revenues have differential impacts on firms in the economy with relatively high burden on those not getting full offsets. Analysis of the tax levy can be extended to international competitiveness of the adversely affected sectors of production in the economy. Such domestic and international factors lead to inefficient allocation of productive resources in the economy. This results in loss of income and welfare of the affected economy. Even though the country has moved on the path of tax reforms since mid 1980's yet there are various issues which need to be restructured so as to boost productivity and international competitiveness of the Indian exporters. The proposed GST is a long pending and much awaited tax reform which India which is hoped to iron out the wrinkles in the existing indirect taxation system. This comprehensive tax policy is expected to be one of the most important contributor to the India growth story. Moving to a 'goods and services tax' would impact the national economy, international trade, firms and consumers. This paper try to analyse the impact of GST on national economy and its benefits.

Key Words: GST, Tax Structure, Tax Reforms

Introduction: GST (Goods & Services Tax), which is also known as VAT or the value added tax in many countries is a multi-stage consumption tax on goods and services. GST is levied on the supply of goods and services at each stages of the supply chain from the supplier up to the retail stage of the distribution. Even though GST is imposed at each level of the supply chain, the tax element does not become part of the cost of the product because GST paid on the business inputs is claimable.

The proposed model of GST and the rate: A dual GST system is planned to be implemented in India as proposed by the Empowered Committee under which the GST will be divided into two parts: State Goods and Services Tax (SGST), Central Goods and Services Tax (CGST)

Both SGST and CGST will be levied on the taxable value of a transaction. All goods and services, leaving aside a few, will be brought into the GST and there will be no difference between goods and services. The GST system will combine Central excise duty, additional excise duty, services tax, State VAT entertainment tax etc. under one banner.

The GST rate is expected to be around 14-16 per cent. After the combined GST rate is fixed, the States and the Centre will decide on the SGST and CGST rates. At present, 10 per cent is levied on services and the indirect taxes on most goods is around 20 per cent.

Need of GST Model in India: The proposed GST seems to be based on the above principle. Following are the supporting reasons to adopt GST:

1. Present system allows for multiplicity of taxes, the introduction of GST is likely to rationalize it.
2. Many areas of Services which are untaxed. After the introduction of GST they will also get covered.
3. GST will help to avoid distortions caused by present complex tax structure and will help in development of a common national market.
4. Existing taxes i.e. Excise, VAT, CST, Entry Tax have the cascading effects of taxes. Therefore, we end up in paying tax on tax. GST will replace existing taxes.
5. GST will lead to credit availability on interstate purchases and reduction in compliance requirements.
6. Introducing GST will do more than simply redistribute the tax burden from one sector or Group in the economy to another.
7. Achieves, uniformity of taxes across the territory, regardless of place of manufacture or distribution.
8. Provides, greater certainty and transparency of taxes.
9. Ensure tax compliance across the country
10. GST will avoid double taxation to some extent.

Benefits

- **To the government:**

1. It generates a stable and predictable tax income in both good and weak economic environment.
2. It is an efficient tax due to the comparatively lower cost of administration and collection.
3. It allows the Government to lower corporate and personal income taxes, which in turn encourages more foreign direct investment. This leads to overall economic growth.

- **To businesses and individuals:**

1. Most large, established businesses are GST registered – getting your business GST registered is often a signal to customers that your business is an established business and has certain size.
2. GST is a fairer tax system. It taxes the self-employed and wage earners only when they spend their money.
3. GST taxes apply only on consumption. Savings and investment are not taxed. This will encourage people to save and invest in productive activities.
4. Cost of doing business is reduced, thereby contributing to lower prices. Businesses do not suffer a tax cost due to the multi-stage credit mechanism since the real taxpayer is the end-user.

Negative Impact of GST:

1. Services will become expensive. e.g. Telecom, banking, airline etc.
2. Being a new tax, it will take some time for the people to understand its implications.
3. It is easier said than done. There are always some complications attached. It is a consumption based tax, so in case of services the place where service is provided needs to be determined.
4. If actual benefit is not passed to consumer and seller increases his profit margin, the prices of goods can also see a rising trend.

Impact of GST across sectors: GST will turn India into one common market, leading to greater ease of doing business and big savings in logistics costs from companies across all sectors. Some companies will gain more as the GST rate will be lower than the current tax rates they pay, others will lose as the rate will be higher than the present effective rate. While the rate of GST is yet to be decided, industry observers have assumed an 18% rate recommended by a government panel in making their impact calculations. The following points show impact of GST on various sectors:

Technology

Positive: GST will eliminate multiple levies. It will also allow deeper penetration of digital services.

Negative: IT companies can have several delivery centres and offices working together to service a single contract. With GST, companies might require each centre to generate a separate invoice to every contracting party. Duty on manufactured goods is going to go up from existing 14-15% to 18%, which means the cost of electronics from mobile phones to laptops - will rise.

FMCG

Positive: Companies could generate substantial savings in logistics and distribution costs as the need for multiple sales depots will be eliminated. FMCG companies pay nearly 24-25% including excise duty, VAT and entry tax. GST at 17-19% could yield significant reduction in taxes. Warehouse rationalisation and reduction of overall tax rates, is expected to generate saving which could cumulatively range between 200-300bps.

Negative: If the recommended 40% "sin/demerit" GST for aerated beverages and tobacco products is levied, then prices may increase by over 20%. Food companies: many see increase in effective tax as many companies enjoy concessional rate of excise.

Ecommerce

Positive: GST will help create a single unified market across India and allow free movement and supply of goods in every part of the country. It will also eliminate the cascading effect of taxes on customers which will bring efficiency in product costs.

Negative: The tax collection at source (TCS) guidelines in the GST regime will increase administration, documentation workload for ecommerce firms and push up the cost.

Telecom

Positive: Handset prices likely to come down/even out across states. Manufacturers are also likely to pass on to consumers cost benefits they will get from consolidating their warehouses and efficiently managing inventory. For handset makers, GST will bring in ease of doing business as they may no longer need to set up state specific entities and transfer stocks to them and invest heavily into logistics of creating warehouses in each state across the country.

Negative: Call charges, data rates will go up if tax rate in the GST regime exceeds 15%. Tower firms won't be able to set off their input duty liabilities if petro-products continue to stay outside GST framework. Negative for Bharti Airtel, Idea and Reliance Comm.

Automobiles

Positive: On-road price of vehicles could drop by 8%, as per a report by Motilal Oswal Securities. Lower prices can be construed as indirect stimulus to boost volumes. Key beneficiaries: Maruti Suzuki, M&M; Eicher Motors' margins may expand.

Negative: Demand for commercial vehicles may be hit in the medium term. GST will subsume local taxes, reduce time at check-posts, ease logistics hurdles. With fleet productivity increasing, operators may not feel the need to expand mid-term.

Media

Positive: DTH, film producers and multiplex players are levied service tax as well as entertainment tax, GST will bring major change and uniformity in businesses. Taxes could go down by 2-4%. Multiplex chains will save on revenues as there will be a more uniform tax, unlike current high rate of entertainment tax levied by different states. It may lower the average ticket price, and increase the footfalls in multiplexes. GST will be a big boon to film producers and studios that currently pay service tax on most of their cost, but cannot charge input credit on creative services (payments to artists etc) as they fall under the negative list. Under GST, they will be able to claim credit of these services also, which will help in lowering the overall cost.

Insurance

Negative: Insurance policies: life, health and motor will begin to cost more from April 2017 as taxes will go up by up to 300 basis points.

Airlines

Negative: Flying to become expensive, as service tax will be replaced by GST. Service tax on

currently range between 6% and 9% (depending on the class of travel). With GST, the rate will surpass 15%, if not 18%, effectively doubling the tax rate.

Cement

Positive: The effective rate of tax for cement companies is now 25%. If GST rates are fixed at 18-20% then the overall tax incidence will be lower. GST is expected to lead to savings in transportation cost, which currently comprises up to 20-25% of total revenue. One common market will bring down the number of depots in the country. Ultratech states that its depots will come down to 100 from 550 at present.

Conclusion: GST is a long term strategy and the positive impact shall be seen in the long run only. This can happen if GST is introduced at a nominal rate (hope so) to reduce the overall tax burden of the final consumers. The rate of GST also plays a crucial role in deciding the actual impact of GST on the common man. Let us hope this "One nation, one tax" proves to be a game changer in a positive way and proves to be beneficial not only to the common man but to the country as a whole.

References

- www.gst.com
- Concept Paper on Goods & Services Tax - September 2009 (issued prior to the First Discussion Paper issued by the Government of India on November 2009)
- Implementation of GST in India - a Technical Guide - April 2010
- Insight of GST in India - 2nd Concept Paper by the Institute (as on date) - October, 2015

Attested

Principal

Sau. Sushilama! Kale Arts, Commerce
& Science College, Gautamnagar
Po. Koipewadi, Tal. Kopergaon

	Page No.	Nr.No.	Title of the Paper	Page No.
	72	28	Recent Trends in Online Marketing Mrs. Tejusweeta S. Mundhe	139
	76	29	Operational View on Commerce Associations Dr. Tajane Umesh Annasaheb	143
	80	30	Outlook on schemes launched by Central Government Dr. Bhor L.D.	147
	83	31	Corporate Sustainability and its Relation with Corporate Social Responsibility Dr. Valmik Ashok Mendhkar	150
	88	32	Rural marketing in India : Problems and Solutions Mr. Vijay G. Dighe, Dr. R. A. Dighe	155
reference to Small	98	33	Role of Kisan Credit card in Up-liftment of Rural Farmers in Marathwada Region Asst. Prof. V. G. Gaikwad	159
India	105	34	Online Marketing in India Prin. Dr. Sau Gursal Vijaya Nitin	163
	110	35	Rural Marketing : New Approaches in Distribution Dr. V.A. Kharde	168
	114	36	E-commerce and its Role in the Business Sector Prof. Vijay A. Salunke	173
	118	37	Facilitators and Barriers of E-Commerce in India Prof. Dr. Gaikwad Vijay Vishnu	177
	120	38	Globalization & Rural Agriculture Marketing in India Dr. Vijay B. Bairagi	180
	125	39	E-Commerce: A Boom in Indian Market Mrs. Vishranti Raut	185
	129	40	Accounting Standards in India Shri. V. D. Golesar	190
	133	41	Online Marketing Vitthal S. Najardhane	196

Agency and Year wise Kisan Credit Cards Issued

	District Co-operative Banks	Bank of Maharashtra	State Bank of India	Total
	10200	12100	16800	39100
	13600	10150	18300	42050
	14050	11250	15100	40400
	16850	12500	17000	46350
	21500	13000	18900	53400

- Murty Sudarshan & Narasaiah (2009)- Performance of Regional Rural Banks – An Analytical Review.
- Mathivannan & M.M.Ketharaj (2009)- Kisan Credit Card Scheme- Monthly public Opinion Surveys
- N. Radhakrishana (2006)- Co-operative Credit for Agriculture Sector, Vedams book, New Delhi,
- www.banknetindia.com/ www.nabard.org/ www.agrowan.com

*****

Online Marketing in India

Prin. Dr. Sau Gursal Vijaya Nitin

Sau Shushilamai Kale Arts Commerce & Science, Gautamnagar

ABSTRACT : Internet marketing involves the usage of the Internet to market the sell of goods or services. Considering the internet usage in Asia, it is found that China tops among the Asian countries followed by Japan and India ranks 3rd in position. The use of the Internet is exploding in India. People, now-a-days, spend a lot of time on the Internet because there is a wealth of information to be found. Also many consumers feel comfortable purchasing online and value the Internet's capacity for providing information about different products and services. As a result, Internet marketing has blossomed. The Internet has reduced costs associated with starting and running a small business, which allows these companies to have an Internet presence because the medium of internet is affordable. Companies have also found the Internet to be an effective communication tool for customers, potential consumers, and other businesses, and along with that the advent of social media further enabled companies to connect and interact directly with consumers. This research paper explores various methods of online marketing, top 10 online shopping sites in India and current status of online marketing in India.

Introduction:

Internet marketing, or online marketing, refers to advertising and marketing efforts that use the Web and email to drive direct sales via electronic commerce, in addition to sales leads from Web sites or emails. Internet marketing and online advertising efforts are typically used in

conjunction with traditional types of advertising such as radio, television, newspaper and magazines. The Internet provides opportunities and challenges for the four Ps of marketing (price, promotion, product, and place) by being an unpredictable distribution channel, a powerful marketing communication and promotional tool, an effective marketing research tool and an efficient tool for segmenting and targeting consumers and customers.

Objectives:

1. To study various methods of online marketing
2. To explore top ten online shopping sites in India
3. To study the current status and key statistics of online marketing in India

Data Collection:

The research paper is based on secondary data. The data is collected from various journals, books, newspapers and websites.

Specialised Areas of Internet Marketing:

There are number of ways that can be adopted for trading online. Few of them are as follows:

1. Ecommerce

Ecommerce offers many advantages over traditional business models such as low overheads and the opportunity to reach wider audiences. You can also improve customer service by allowing customers to make purchases directly from your website.

2. Website marketing

A website can help your customers find you, providing contact details and showcasing your work. But the marketing opportunities that the internet presents go much wider and deeper than this.

You can tell visitors about your product or service and promote special offers. You can also improve customer service by giving useful information and enabling customers to offer feedback.

3. Promoting your company online

Your website is no use if nobody visits it. Simple steps like choosing a memorable name, promoting your website and driving traffic to your site via email marketing campaigns and including your web address in printed marketing materials and company stationery can all help.

Social media marketing is now routinely used by many businesses to promote their businesses online and engage with customers and to build their reputation and brand. Establishing a presence on Twitter, Facebook and LinkedIn can allow you to communicate directly with existing and new, target markets.

You can also use online equivalents to traditional marketing methods — advertising on other websites that your target customers are likely to visit, for example, or setting up affiliate marketing relationships with other companies.

But one of the best ways to get visibility is to appear high up in search engine rankings. Search engine optimisation and pay per click advertising are generally considered the best ways to get people to your site.

4. Email marketing

Email is a convenient and cost-effective way to tell existing and potential customers about offers, to respond to queries and provide customer support. Email messages can

vision, no
e four p
distribution
marketing
mers.

g in India
from various
of them are all
models such
you can also im
ctly from your w
details and show
ents go much wid
special offers. You
ling customers to
choosing a memor
e via email market
materials and comp
esses to promote the
reputation and brand
in can allow you
hods — advertising on
example, or setting up
earch engine rankings
nerally considered the
id potential customers
t. Email messages can

to highlight special offers and new products and can help drive traffic to your
marketing has the benefit of lower costs and higher response rates than traditional
mailings. It is also easy to track responses so that you can easily test what
and tweak your emails to increase response rates.
you can also use other forms of online communication as part of your internet
marketing strategy. You can write a blog, post comments on discussion forums, write
for industry websites and use social networking to build relationships.
social networking
social networking sites like Facebook, Twitter and LinkedIn are crucial tools to help
reach out to your target market online. They allow you to set out your stall,
demonstrate your expertise and build relationships with customers, prospects and
suppliers. Above all they enable you to promote yourself and your business widely,
drive traffic back to your website and ultimately boost sales.

ing sites in India:
shopping has been growing very fast in India, only in 2015 online shopping e-commerce
number has crossed 600 from 100. Online shopping offers fast, easy, money saving and
shopping experience, it has many advantages like 24 hours shopping, Shopping with
to get discount, shopping from Home, rich product availability and specifications etc.
How many sites like Shopclues, Ebay, PayTm offers some great deals everyday or week
you can't resisit like Jaw Dropping Deal, Sunday Flea Deal, PayTmkaro, Ebay, Amazon
Daily Deals, Sankalp deals, Homeshop18.com Superdeals, Flipkart offers, Amazon Happy
Days etc.
According to a survey conducted by indiafreestuff website, top shopping sites were ranked by
customers and on the basis of those ranks top 10 shopping sites were listed.
How ranks are finalised? Votes of all the voters is averaged, shop which has lower average
rank first and vice versa. For example if 3 people have given rank Ebay and Flipkart to 1,6,5
and 8,1,6 so average for ebay is $4(1+6+5/3)$ and for Flipkart is $5(8+1+6/3)$. In this case Ebay
comes first and Flipkart second.
Here is real average for each ranked site (last Updated 3rd December 2015)

Table No. 1
Real average for shopping sites (As on December 2015)

S. N.	Shopping Site	Average Score
1	Amazon	4.60
2	Flipkart	4.68
3	Snapdeal	4.80
4	Paytm	4.85
5	Ebay	5.02
6	Jabong.com	5.11
7	Myntra	5.16
8	Shopclues	5.55
9	Pepperfry	5.81
10	Homeshop18	5.87

Source: indiafreestuff.in

1. **Amazon.in** - Score (4.75)- World leader in e-commerce market recently started its operation in India, Now Indians can buy Books, CDs and Electronic at cheap price from Amazon.in. For limited time they offering free shipping.
2. **Flipkart.com** – Score (4.78) – Founded in 2004 with only Rs. 400000 investment but turned over 60,000 Crore company. You can not only buy books online through Flipkart but also mobile phones & mobile accessories, laptops, computer accessories, movies, music, televisions, refrigerators, air-conditioners, washing machines, Clothings, Footweares, Accessories, MP3 players and products from a host of other categories. After takeover of letsbuy.com now Flipkart is largest player of e-commerce of India.
3. **Snapdeal.com** -Score (4.90) SnapDeal offers everything from local daily necessities to restaurants, spas, travel to online products deals. They offer you best price with free shipping.
4. **Paytm.com**– Score (5.01) – Started with Mobile Recharge and Bill Payment and now Paytm selling everything from Home Decor, Clothing, Laptops to Mobile phones at best price. In very short time period Paytm has grown very fastly and has made it rank under Top 10 Indian Shopping Website list.
5. **ebay.in** -Score (5.02) eBay.in is the Indian version of the popular online shopping portal eBay.com – world's online marketplace. Ebay has a diverse and passionate community of individuals and small businesses. Ebay offers used and fresh items with wide network of international shipping.
6. **Jabong.com**:- Score (5.11) Jabong Fashion & Lifestyle Store offers you great deals on all listed product. They offers wide range of products from Apparel to Home Decor.
7. **Myntra.com** :- Score (5.16) Myntra.com is leading online retailer of lifestyle and fashion products. Myntra offers T-shirts, Shoes, watches and more at discounted prices.
8. **Shopclues.com**:- Score (5.55)-Shopclues is famous for their heavily discounted and dropping deals. Shopclues is one of the best online stores that offers a wide variety of products like cameras, Computer accessories, Mobile, Gift, Jewellery, Cosmetics, toys, clothing, books and bag. Their Jaw Dropping deal has become most liked deal of 2012.
9. **Pepperfry.com** :- Score (5.81)- Pepperfry is one of leading Indian website in lifestyle products ranging from men and women's clothing, home decor, jewelry, perfumes and cosmetics, furniture, bags and accessories.
10. **Homeshop18.com** -Score (5.87) Here you find large range appliances, kitchenware, cameras, mobiles, laptops, site, indian, gifts, apparel, buy, online, gifts. and much more. HomeShop18 is a venture of the Network18 Group, India's fastest growing media and entertainment Group. Network18 operates India's leading business news television channels – CNBC TV18 and CNBC Awaaz. HomeShop18 has also launched India's first 24 hour Home Shopping TV channel. The company has its headquarters in Noida, UP. The website has received the 'Best shopping site' award from PC World Magazine in 2008.

Status of online marketing in India:

The e-commerce industry in the country is likely to be worth \$38 billion by 2016, a 67 per cent jump over the \$23 billion revenues for 2015, as per industry body Assocham."India's

e market recently
electronic at cheap
Rs. 400000 now
cs online through
uter accessories, cam
ers, washing-mach
cts from a host o
est player of e-com
om local daily del
you best price with

nd Bill Payment wo
aptops to Mobile a
nd has made its po

popular online shop
diverse and passio
ed and fresh items. W

ffers you great disc
Apparel to Home ne
retailer of lifestyle
ore at discounted pr
eavily discounted. J
offers a wide variety
smetics, toys, cloth
deal of 2012.

dian website in sell
ome decor, jewellery

: appliances, kitchen
line, gifts. and more
st growing media (a
iness news televisio
also launched India
eadquarters in Noida
n PC World Magaz

y 2016, a 67 per cen
Assocham."India's

orce market was worth about \$3.8 billion in 2009, it went up to \$17 billion in 2014 and to \$38 billion in 2015 and is expected to touch whopping \$38 billion mark by 2016," Assocham said in a statement.

With increasing internet and mobile penetration, growing acceptability of online payments and favourable demographics has provided the e-commerce sector in India the unique opportunity to enable companies connect with their customers.

According to an article in Economic Times, the buying trends during 2016 will witness a significant upward movement due to aggressive online discounts, rising fuel price and wider abundant choice will hit the e-commerce industry in 2016. It observed mobile commerce (m-commerce) is growing rapidly as a stable and secure supplement to the e-commerce industry.

Shopping online through smart phones is proving to be a game changer, and industry experts believe that m-commerce could contribute up to 70 per cent of their total revenues. In India, roughly 60-65 per cent of the total e-commerce sales are being generated by mobile phones and tablets, increased by 50 per cent than the last year and also likely to continue to grow in the coming years.

It revealed that Mumbai ranks first in online shopping followed by Delhi, Hyderabad, Bangalore and Kolkata.

Key Statistics:

- There are 120 million Internet users today.
- 10 million 3G connections within 6 months of launch
- 28% of travel gets booked online
- 47% of the classifieds business is online
- Close to 50% of music revenues in India comes from mobile downloads
- E-commerce companies are recording revenues in the region of a crore a day – rivaling retail brands that are around for more than 10 years.

The above statistics shows the remarkable growth of online marketing today and this trend is expected to continue in the future.

Conclusion:

The no. of internet users in India today stands at 120 million and is expected to reach 376 million by 2015 – close to 3 times the current number. In National Broadband Policy Rs 60,000 crore has been spent by government to facilitate high-speed data. Introduction of affordable PC's, Tablets and Smartphones has been done. Widespread adoption of 3G and 4G services all over India is prevalent. In such background, the online marketing industry is expected to grow many folds in the near future

References:

1. Assael, H., Reed, P. and Patton, M. (1995) Marketing: Principles and Strategy Harcourt-Brace, Sydney
2. Kotler, P., (1998), Marketing, (4th ed.), Prentice Hall, Australia
3. "Compare and Contrast Essay: Online Shopping vs. In-Store Shopping." 123HelpMe.com. 25 Jan 2016
4. E-commerce industry likely to be worth \$38 bn by 2016: Assocham, ET, Jan 1, 2016

*****

Attested
[Signature]
Principal

Dr. Sushil K. Kulkarni
Principal
Sangamner College, Sangamner

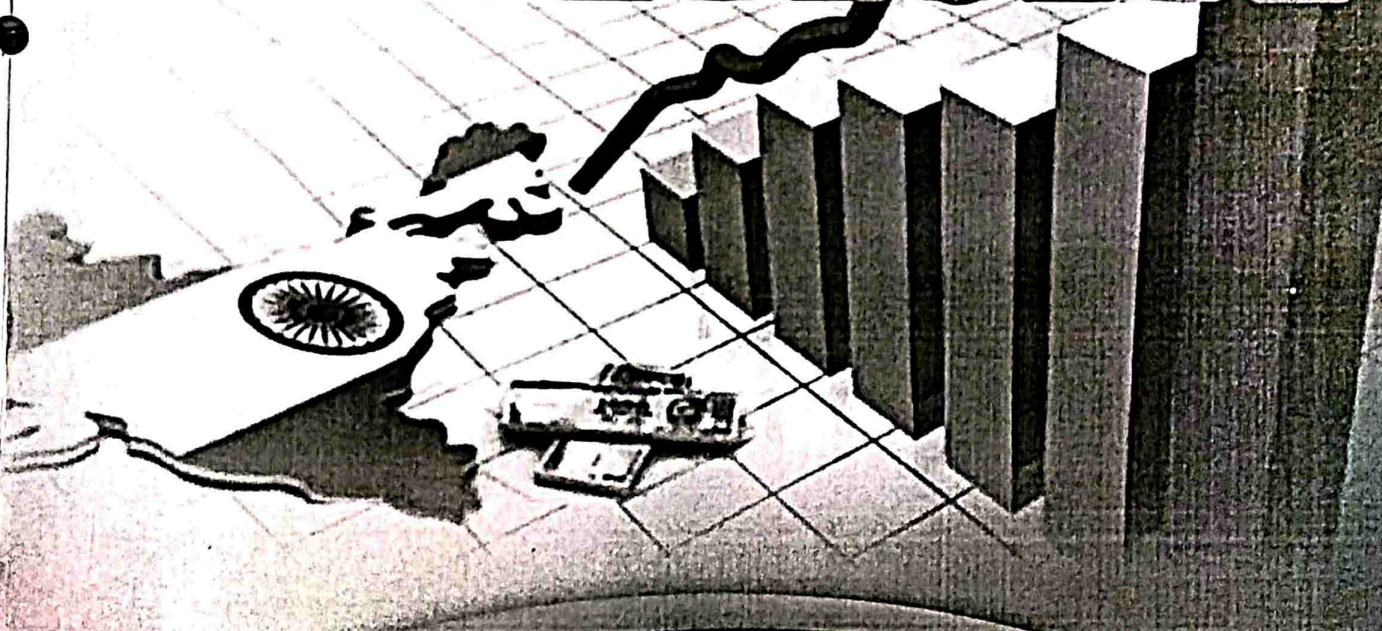

Special Issue, December 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

V i d y a w a r t a®

Editor
Dr.Bapu Gholap

Guest Editor
Prof.Dr.Sou.Vijaya Gursal

14) Devaluation of Rupee Dr. Sau. Gursal Vijaya Nitin, D-A'nagar	55
15) MINIMUM SUPPORT PRICES & FAIR REMUNARATIVE PRICE ASS. PROF. RAMESHWAR N SONAWANE, NASHIK	58
16) Study of Minimum Support Prices and Fair Remunerative Pricing. Prof. Dr. Rekha A. Kadhane & Prof. Dr. Archana A. Vikhe, Dist.- A'Nagar	61
17) The study of Deprecation of Indian Rupee in current state Mr. Yadav P. S., Kopargaon	64
18) National Social Assistant Programmer in India: An overview Prof. Nanwate Niwrutti Narayan, Dist.- Beed	67
19) Rural India – Banking opportunities Prof. Vijay Dighe & Dr. Ranjana Dighe, Kolhar	71
20) To Study the Impact of Demonetization on Indian Economy I/c Principal Dr. Gadhe D. P., Kopargaon	76
21) The Past Perspective Views on Challenges Ahead of Indian Economy, with... Dr. S. R. Pagare & Dr. G. K. Chavhan, Kopargaon	79
22) DEFICIT FINANCING IN INDIA MS. NILOFAR SHOEB SHAIKH, NASIK	85
23) Overproduction and Exporting Of Agricultural Products in Maharashtra Ashwinikumar Rajendra Bagga, Kopargaon	89
24) Impact of Goods & Service Tax (GST) on Ease of Doing Business Prof. N. M. Nair, Sangamner	92
25) Farm-Pond: A Modern Farming technique and An Economical Way of Agri... Dr. Sandip K. Nimbalkar, Sangamner	99
26) To Study the effects of crude oil prices on Indian Economy Prof. Shaikh S. D., Dist.- Ahmednagar	104
27) Role of Rural Credit Co-operative society in Economic development of ... Prof. Dr. Sanjay Bhagawat Deokar, Dist.-A.Nagar (M.S.)	106

Devaluation of Rupee

Dr. Sau. Gursal Vijaya Nitin

Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce And
Science College Gautamnagar A-Shahjapur,
P-Kolpewadi, T-Kopargaon, D-A'nagar

Abstract:

From a year ago to date, Indian Rupee (INR) was around Rs. 66.82 against \$1 US, today it has depreciated by 4.18 % against US dollar. Within a period of one year, Indian Rupee has shifted from best performing currency to the worst performing currency in Asia. The obvious reason behind this is gaining of strength by dollar due to robust economic recovery in the US. This is evident from the rise in the dollar index from 1.7 % to 92.03% in April 2018. Dollar index helps to understand the strength of dollar against other currencies. This paper is an attempt to find out reasons for devaluation of Indian rupee and how the situation can be corrected.

Key Words: Devaluation, dollar index, depreciation of currency

Objectives:

1. To have an overview of Indian rupee devaluation since independence
2. To understand the reasons behind devaluation of rupee
3. To study the impact of devaluation
4. To analyse the impact of devaluation
5. To study various measures taken up by RBI and Gol to combat devaluation situation

Methodology:

The paper is based on data collected from secondary sources such as newspapers, journals, books and internet.

Introduction:

Since 1947, Indian Rupee devaluated three times. There was a time in Indian history when exchange rate of \$1 US was Re.1 (in 1947). Today the exchange rate of INR against Dollar is Rs. 71.38 (as on 9th Dec 2018) which shows the devaluation of Indian Rupee. Devaluation is decrease in the external value of the domestic currency while there is no change in the internal value of the currency. Devaluation of the currency occurs with a view to correct the deficit in the Balance of Payment. When a country is facing adverse BOP, it is forced to devalue the currency so that export becomes cheaper and imports become costlier.

After independence the par value system of IMF was followed by India. On the very day of independence the exchange rate of Indian Rupee against Indian Dollar was Re.1 i.e., equal rate. In 1949, the exchange rate of currencies was pegged to Rs. 4.75 per USD. This rate continued till 1966. In 1966 there was a devaluation of INR by 36.5% bringing the exchange rate of INR against USD to Rs. 7.10. This rate continued till 1971, but there was a collapse of Bretton woods system which collapsed with the suspension of convertibility of the dollar by the USA. At the time of independence, there were no outside loans on the balance sheet of India. But when British departed from India, Indian economy paralyzed in the absence of capital formation and proper planning. The following table show the value of INR against USD since independence:

Table No.1

Value of INR against USD since Independence

Year	Value of INR against 1 USD	Year	Value of INR against 1 USD
1947	Re 1	2004	Rs. 43.84
1946	Rs. 7.50	2005	Rs. 46.11
1975	Rs. 8.40	2007	Rs. 44.25
1984	Rs. 12.36	2008	Rs. 49.82
1990	Rs. 17.50	2009	Rs. 46.79
1991	Rs. 24.58	2010	Rs. 45.09
1992	Rs. 28.97	2011	Rs. 51.10
1995	Rs. 34.96	2012	Rs. 54.47
2000	Rs. 46.78	2015	Rs. 63.76
2001	Rs. 47.93	2016	Rs. 68.37
2002	Rs. 48.98	2017	Rs. 67.81
2003	Rs. 45.57	2018 (December)	Rs. 71.38

Source: Devaluation of Indian Rupee: Reasons & History Since 1947, www.jagranjosh.com

Analysis:

1. It can be seen from the above table that there has been rise in the exchange rate of INR against USD since 1966. Though in some years fall in the exchange rate can be noticed, in majority of the years the rate has gone up sharply.

2. There has been an outflow of FIs (Foreign Institutional Investment) from the Indian market which is linked to the rupee's growing weakness and the dollar's strength as well as many other factors related to the corporate performance of companies in India.

Reasons for Devaluation of Indian Rupee since independence:

1. After independence, Indian economy faced the problem of financial crunch. In this situation, the then Prime Minister Jawaharlal Nehru followed Russia's model of Five Year Plan. During the decade of 50s, Indian government borrowed a lot of foreign money in the form of loan. During this period, exchange rate became 4.75 INR against 1 USD

2. During 60s India was facing the problem of adverse Balance of Payment and was in a state to borrow additional funds from outside agencies. But the problem became even more severe due to outbreak of Indo- China war in 1962 followed by Indo- Pakistan war in 1965. To add up to the situation, India faced the problem of severe drought in 1966. All these led to rise in the inflation as production capacity of the Indian economy crippled and inflation increased. To increase the production capacity of the economy, there was a need of improved technology. Hence, to import technical know-how, to cope up with the inflation and to open up Indian economy for foreign trade, Indian government devalued the external value of rupee even further bringing the exchange rate to 7 INR against 1 USD.

3. In 1973 India faced the problem of oil

shock when OAPC (Arab Petroleum Exporting Countries) decided to reduce the crude oil production which raised the oil import bill. Hence, to clear this import bill, India again was forced to borrow money from outside (foreign) sources which led to further reduction in the value of money. During this period India faced another blow due to assassination of the then Prime Minister Indira Gandhi which reduced the confidence of foreigners in the Indian economy. All these reasons brought down the value of Indian currency resulting in the exchange rate of 12.34 INR against 1 USD in 1985 and 17.50 INR against 1 USD in 1990.

4. In 1991 India faced the economic crisis. This was the most difficult phase in the Indian history. During this phase fiscal deficit was 7.8 % of GDP, interest payment was eating 39% of the total revenue collection of the government, Current Account Deficit (CAD) was 3.69% of GDP and WPI inflation was hovering around 14%, India was about to be declared defaulter by the international community. So to tackle all these problems government devalued Indian currency again and the exchange rate became 1 USD = 24.58 INR.

5. Besides the above major reasons, there are other reasons too that had led to the devaluation of Indian Rupee. These reasons include huge imports of gold, import of luxurious products, nuclear test of Pokharan, Asian financial crisis that took place in 1997, and Global financial crisis of 2008, European Sovereign debt crisis of 2011. All these factors have contributed to the devaluation of Indian currency.

Benefits of Devaluation of Currency:

1. Devaluation leads to reduction in imports and rise in exports. Exports become cheaper and increases competitiveness. Hence, this gives rise to demand for domestic goods and also creates an employment opportunity in the export sector.

2. Rise in exports leads to an

improvement in current account deficit. This proves to be helpful in the country which has a huge current account deficit due to lack of competitiveness.

3. Devaluation leads to rise in exports and also there is a rise in Aggregate Demand. This rise helps in boosting up of economic growth of the country.

Impact of Devaluation of Currency:

1. Inflation:

India is facing the problem of inflation, but devaluation fuels up the situation as it makes it difficult to control inflation. Devaluation results in cost push inflation because of rise in the oil and fuel prices. Also, devaluation helps in restoring competitiveness. Hence, it may reduce the incentives for exporters to put in efforts to improve long term competitiveness. Devaluation leads to reduction in imports and rise in exports, this result in switch of consumer demand to domestic goods leading to demand-pull inflation.

2. Hampering Economic Growth:

Devaluation helps in increasing demand for domestic goods as exports increase and imports decrease, this results in short term economic growth. But in Indian economy this is not necessarily helpful. Indian economy being in a developing phase needs to boost up its long term production capacity rather than concentrating on increasing short term domestic demand. Continuous devaluation of the currency results in loss of confidence of the foreign investors. This reduction in investment is damaging long term economic growth.

3. Devaluation spiral:

The concern is that high Indian inflation causes devaluation, which in turn feeds into more cost-push inflation. Thus it becomes a difficult to escape out of this unwelcome negative spiral of inflation-devaluation-inflation.

Evaluation of impact of Devaluation:

1. State of the Business Cycle

It depends on the state of the business

cycle – In a recession devaluation can help boost growth without causing inflation. In a boom, devaluation is more likely to cause inflation.

2. The Elasticity of demand

Devaluation may take a while to improve current account because demand is inelastic in the short term. However, if demand is price elastic, then it will cause a relatively bigger increase in demand for exports.

3. Lost Competitiveness in a Fixed Exchange Rate

If the country has lost competitiveness in a fixed exchange rate, devaluation could be beneficial in solving that decline in competitiveness.

4. Type of economy

A developing economy which relies on import of raw materials may experience serious costs from a devaluation which makes basic goods and food more expensive.

Measures taken by RBI and Gol:

Devaluation has become the most worrying issue in the recent years. Number of measures has been taken up by RBI and Gol to correct the situation.

1. RBI will be providing dollars directly to the oil companies. This is an attempt to support the rupee that has fallen by 20% this year. This is done because the greatest demand for the dollars comes from oil companies (around \$400 Million to \$ 500 Million daily). A special window for oil companies will help to reduce the pressure on Indian rupee.

2. Gol has decided to issue Quasi-sovereign bonds which will lead to foreign inflow in India.

3. RBI has decided to sell bonds worth Rs. 22000 crore each week to check the volatility in the forex market.

4. With a view to restrict the imports of gold and silver, government has raised the import duty to 10 Percent. Credit availability of gold import has also been tightened.

5. RBI has reduced the limit of dollars

that Indian resident carry out of the country in a year from \$ 200000 to \$ 75000.

6. Prior permission from RBI is compulsory if any Indian company wishes to invest any amount more than their Net worth abroad.

7. PSU oil companies were allowed to raise additional funds to the limit of \$4 billion-through External commercial Borrowings (ECBS).

8. To attract NRI deposits, RBI liberalize deposit schemes and some banks raise rates for overseas Indians.

Conclusion:

Hopefully, the export performance will improve because the rupee has also depreciated against the Yuan by 13 per cent in the last one year and an increase in price competitiveness vis-à-vis China will reduce the huge trade deficit of \$51 billion which may help in correcting the rupee's slide. In any case, India needs to have a robust manufacturing growth to make the government's 'Make in India' successful and create jobs. Hence the rupee's slight fall is welcome.

References:

1. Due, P., Sen, P. (2006) "Capital flow Volatility and Exchange Rates: The Case of India" Central for Development Economics, Department of Economics, Delhi School of Economics. (Working Paper No. 144)
2. Government of India (2013), Central Statistics Office (CSO) website (http://mospi.nic.in/Mospi_New/site/home.aspx)
3. Reserve Bank of India statistics- <http://www.rbi.org.in/scripts/statistics.aspx>
4. Simon W.L.S. (1997), "Is There Life Outside the ERM? An Evaluation of the Effects of Sterling's Devaluation on the UK Economy", International Journal of Finance and Economics, 2,199-216
5. Singh Harkirat "Currency Crisis" – YOJANA (October 2013) Pg 30-33
6. Singh Kavaljit "Why is Indian rupee Depreciating"?- Madhyam Briefing paper .Pg 1-5

15

MINIMUM SUPPORT PRICES & FAIR REMUNARATIVE PRICE

ASS. PROF. RAMESHWAR N. SONAWANE
ARTS AND COMMERCE COLLEGE, SOYGAON
MALEGAON, NASHIK

*****

ABSTRACT:

The price of agricultural commodities are inherently unstable, primarily due to the variations in their supply, lack of market integration and information asymmetry- a very good harvest in any year result in a sharp fall in the price of that commodity during that year which in turn will have an adverse impact on the future supply as farmers withdraw from sowing that crop in the next year. This then cause paucity of supply next year and hence, major price increase for consumers.

To counter this, MSP for major agricultural products is fixed by the Government, each year. MSP is a tool which gives guarantee to the farmers, prior to the sowing season, that a fair amount of price is fixed to their upcoming crop to encourage higher investments and production of agricultural commodities. The MSP is in the nature of an assured market at a minimum guaranteed price offered by the Government.

The Fair & Remunerative Pricing (FRP) is used in sugarcane industry to replace the MSP. The FRP is the minimum price that sugar mills have to pay to sugarcane farmers. It is determinate on basis of recommendations of Commission for Agricultural Cost and Price and after consultations with state governments and other stake-holder.

KEYWORDS: Minimum Support Price (MSP), Fair Remunerative Price (FRP)

Factor 0.625

ISSN - 2748-7143

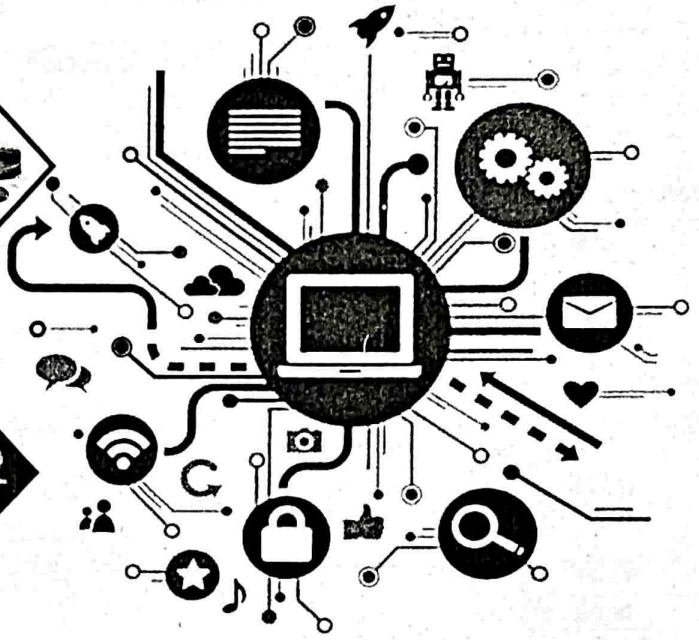
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referrred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This Journal is indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
International Impact Factor (IIFS)

Guest Editor
Dr. Sau. Vijaya N. Gursal
I/C Principal
Sau. Sushilama Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors
Dr. N. G. Kulkarni
Prof. P. B. More
Prof. V. G. Pote
Sau. Sushilama Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Chief Editor
Dr. Dharmajit Dhargar (Poole)

For Details Visit To www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Pace and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Intiaz. Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची वाव	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

Recent Trends in Research in Commerce

Dr. Sau. Vijaya Nitin Gursal

I/C Principal,

Sau.Sushilamai Kale Arts, Commerce & Science College,
Gautamnagar.

E-mail-minanitin11@gmail.com

Abstract:

Research is to search the information that already exists and to learn something new out of existing information. It is the systematic investigation into and study of materials and sources in order to establish facts and reach new conclusions. Research helps to uncover the facts that were not discovered earlier. Research involves deep probing into the matter or the issue that is taken up for the purpose of study. The paper is an attempt to find out recent trends in research.

Keywords: Research, Research Methodology, investigation

Introduction:

A creative work undertaken systematically to raise the level of knowledge- knowledge of humans, culture and society and to use the same to devise innovative ideas and application of the same is research. Research is an art of scientific investigation. The Advanced Learner's Dictionary of Current English lays down the meaning of research as "a careful investigation or inquiry especially through search for new facts in any branch of knowledge." In fact, it is a series of steps to use and analyze the information to raise the understanding related to issue. Generally research consists of three basic steps:

1. Raise a question.
2. Collect data from the answers of the question.
3. Analyze those answers.

This is a process that is familiar to everyone as in our day today life too we use research. Whenever we encounter a problem we start with a question and then try to find probable answers to that question and ultimately analyze the data and find the solution. Research is important due to following three reasons:

1. It helps to improve our knowledge. It contributes in enhancement of existing information.
2. It brings about an improvement in practice. It improves effectiveness of professional.
3. It provides information to policy makers.

Research today has undergone several changes. Various new methods are being devised to improve the results. In this paper we will have an insight of innovations in research.

Objectives:

To study the recent trends in research.

Data Collection:

The data for the paper is collected from secondary sources via-various journals, magazine, newspapers and annual reports and websites of regional rural banks and through various search engines.

Steps In Research:

Research is a structural process. In most of the research following steps are generally followed.

These steps may vary depending upon the nature of the problem:

1. Selection of topic: This is how the research starts. Research is mainly solving of the problem. Hence the first step is to take up a problem to find a solution. Topic should not be chosen randomly. It requires intensive review of literature to determine the gap in the existing literature. The researcher must have keen interest in the topic selected.

2. Hypothesis: It is a testable prediction that designates the relationship between two or more variables.

3. Data collection: It consists of identification of population and samples selection. Information is to be collected from the samples selected. Samples must be selected by using some method of sampling. Information is gathered by using some specific research instrument. The instrument used must be valid and reliable.

4. Data Analysis: This steps involves breaking down of the collected information from which conclusions can be drawn.

5. Data Interpretation: It involves tabulation of collected data and analysis of the same to draw the inferences.

6. Hypothesis testing: On the basis of analyzed data, hypothesis has to be tested.

7. Conclusions and suggestions: Analyzed data helps to arrive at conclusions. On the basis of findings and conclusions, suggestions have to be made.

Trends in Methods of Research:

New technologies, emerging issues and emerging methodologies are impacting the work and the field of research methods more broadly.

1. Online interviews:

Recently majority of the population has been techno savvy. Hence research methods have also been revised. Now a day there is no need to take time out for face to face interviews. Interview can be taken online as per the convenience of both interviewer and interviewee. Online interviews help to save time as no one has to leave their place of convenience, no one has to travel and interview can be given from any place of convenience.

2. Digital Tools for Qualitative Research:

It shows how the research process in its entirety can be supported by technology tools in ways that can save time and add robustness and depth to qualitative work. Digital tools include blogging as a tool for meaning-making, social media as a data source, data analysis software for engaging in postmodern pastiche and for supporting complex teams, cell phone application design to optimize data collection, and lessons from interactive digital art that pertain to the use of digital tools in qualitative research.

3. Intersection of Qualitative Research Practices with Science:

Scientific tools are considered valid as they give more appropriate results. One of the recent trends in research is that it intersects qualitative research practices with science. Hence, the results derived are more scientific and valid.

4. Design Based Research:

The way the research has to be conducted is properly designed first and only then further process of research is preceded. Now a day's research has become design based as it gives proper direction as to how the research is to be conducted.

5. Focus Group:

This is also known as small group research. Small group research provides a deep insight to the problem as in this case the sample size is small and hence researcher can concentrate on each sample easily and deeply. This method helps to find out most effective solution to the given problem.

6. Use of Software:

Data collected is analyzed by using various software that help to give more scientific results. Hypothesis testing has also become more valid due to use of such software.

Conclusion:

In this paper an attempt has been made to understand the concept of research and to highlight recent trends in research. Today the way research is done has changed drastically. It has become more qualitative and solution oriented. Many new methods have been devised which if used effectively can give the best solution to the research problem.

References:

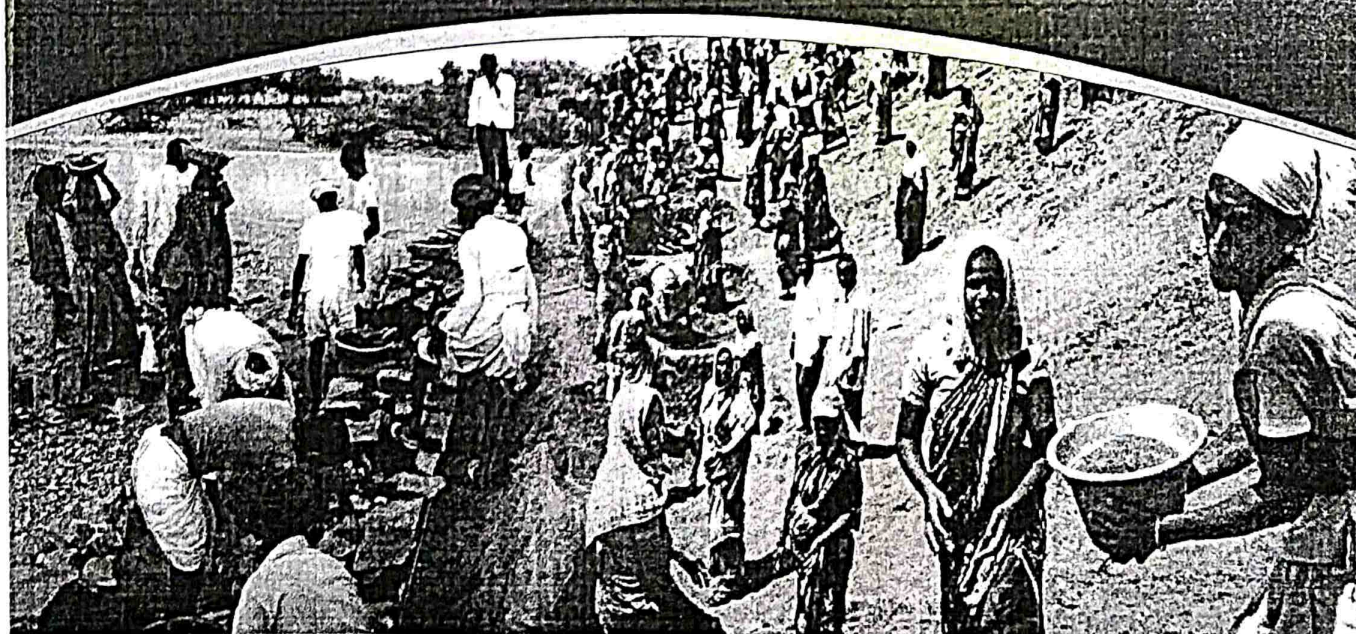
1. CR Kothari, G. G., 2019. Research Methodology, Methods and Techniques, pp 8, Ch i. Fourth ed. New Delhi: New Age International limited.
2. Duggan, W., 2008. Strategic Intuition. First ed. Noida: Harper Collins.
3. Ibrahim B. Syed, P. D., 1988. Quran Inspires Modern Science. [Online] Available at: <http://www.irfi.org/> [Accessed 20 Dec 2018].
4. Muhammad Athar Uddin, F. F., 2011. Scientific Research; Instructions from the Holy Quran. [Online] Available at: <file:///D:/PhD/NATIONAL%20SEMINAR%2007-08%20JAN%202019/REF%20LINKS/SCIENTIFIC%20RESEARCH%20INSTRS%20FROM%20QURAN.pdf> [Accessed 25 Dec 2018].
5. Some, K., 2018. TOP 7 BIG DATA ANALYTICS TRENDS FOR 2019. [Online] Available at: <https://www.analyticsinsight.net/top-7-big-data-analytics-trends-for-2019/> [Accessed 26 Dec 2018].
6. Stephen ARO-GORDON, P., 2015. Emerging trends in social science research. [Online] Available at: file:///D:/PhD/NATIONAL%20SEMINAR%2007-08%20JAN%202019/REF%20LINKS/Emerging_trends_in_social_science%20research.pdf [Accessed 26 Dec 2018].

Role of MGNREGA for Empowering Rural India

Editors-in-Chief
Dr. Umakant V. Biradar
Mr. Vijaykumar R. Soni

ISBN No. : 978-93-80913-26-1

“Role of MGNREGA for Empowering Rural India”

Editors-in-Chief :

Dr. Umakant V. Biradar

Mr. Vijaykumar R. Soni

First Edition : November, 2015

© Divya Distributors, Kanpur

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

The facts, figures and views contained in the articles published in this book are obviously given by the authors of the papers. The editors are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

Published By :

DIVYA DISTRIBUTORS

Publishers & Book Suppliers,

3-C, 210, Awas Vikas Hanshpuram Nubast,

Kanpur-208021

Laser Typeset By :

Mr. Bapusaheb Sandur

Gurukrupa Graphics, Latur

Price : Rs. 900/-

22	Challenges Before Government to Facing Issues Related With MGNREGA	Dr. Sikandar R. Dhembre, Prof. G. A. Bhurke	135
23	Role of MGNREGA In Rural Development	Prof. Sanjay B. Deokar	141
24	Role of MGNREGA for the Development of Rural India	Prof. Laxmikant C. Velekar	145
25	Role of MGNREGA and Employment in Rural Development	Prof. S. C. Bhambal	149
26	The Impact of MGNREGA for Improving Socio-Economic Status of Rural	Prof. L. B. Malusare	153
27	Employment Provided Under MGNREGA, 2005 in Maharashtra State	Dr. Vishnukant P. Shelke, Mr. Vishal V. Swami	163
28	Role of MGNREGA for Empowering Rural India	Ms. Supriya T. Gite	169
29	Role of MGNREGA	Sumit M. Deshmukh	177
30	The Role of MGNREGA for Empowering Rural India	Varsha R. Bhutada	183
31	A Study of Performance of Employment Generation Programme MGNREGA in Maharashtra	Mr. Indrajeet Bhagat	189
32	Role of MGNREGA In Poverty Eradication through Employment Generation & Irrigation Development in Maharashtra	Mr. Hari P. Wangarwar	197
33	An Impact Assessment Study of MGNREGA in Maharashtra	Mr. Govind D. Joshi	203
34	Implementation of MGNREGA in Maharashtra with Special Reference to Marathwada Region	Kavita Biyani	209
35	Socio-Economic Development and Empowerment of Disadvantaged Groups through MGNREGA Indian Scenario	Mr. Rameshwar B. Jagdale	215
36	Role of MGNREGA in Rural Development and Employment	Rajesh D. Rokde, Dr. D. M. Pawar	223
37	Role of MGNREGA In Rural Development	Archana A. Lakhadive V. M. Jayshete	225
38	Rural Development Under MGNREGS	N. M. Gutte	233
39	मनरेगा योजनेची ग्रामीण विकासातील व्युत्पन्न	प्रा. डॉ. ए. टी. शेवाळे	235
40	महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना	प्रा. डॉ. पांडुरंगे जानका संग्राम	239
41	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना आणि पायाभूत सुविधा	सय्यद वजीर सय्यद ईसा, डॉ. बी. एम. बिरादार	245
42	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास	दत्तात्रय धनु गव्हाणे	249
43	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे मुल्यमापन (MGNREGA)	S. N. Ghongade, Dr. S. M. Kolhe	253

ROLE OF MGNREGA IN RURAL DEVELOPMENT

by Prof. Sanjay Bhagwat Deokar

Abstract

Employment is the major issues not only in Urban area but also in Rural India also. Private as well Public sector also taking lot of initiatives for increasing Employment opportunity. Increase in Employment opportunity is not an easy task it requires lot of efforts. In this regards MGNREGA is playing an important role not only in Urban area but also in Rural India also. To alleviate poverty in Rural India is really challenge for Indian government. Government is taking initiative with the help of MGNREGA. For poverty alleviation it is require to consider Social, Economic, Political, Geographic etc. factors. Through this research paper researcher wants to study role of MGNREGA in rural development.

Literature Review

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is a flagship programme of Government of India. The Act was notified initially in 200 most backward Districts of the country w.e.f. February 02, 2006 and subsequently extended all over India in two Phases. The programme aims at enhancing livelihood security of the rural poor by providing at least 100 days of guaranteed wage employment in a financial year to every household whose adult members volunteer to do unskilled manual work. The Act seeks to create durable assets and strengthen the livelihood resource base of the rural poor. The choice of works suggested in the Act address causes of chronic poverty like Drought, Deforestation, Soil Erosion, so that the process of employment generation is on a sustainable basis. ¹

There is a fairly rich documentation of the impacts of the MGNREGA as a safety

Role of MGNREGA for Empowering Rural India

---

net programme on wages, income and consumption, very little is known about the nature of assets created and their impacts on peoples' lives. Indeed, the MGNREGA is frequently thought of as a poverty alleviation scheme through the creation of wage Employment for unskilled labour and not much else. The fact that it is not simply a work creation programme but derives its legitimacy from being an asset creation programme is often overlooked. When it is not, there is a widespread belief that assets created under MGNREGA are of dubious usefulness.²

MGNREGA scheme is the largest work guarantee programme in the world. The objective behind the implementation of this scheme was to provide some sort of financial security to the unemployed households of the country. But now the scheme faces some serious challenges against its stated objectives. The paper assessed this scheme according to five criteria i.e., (1) Percentage of household provided employment against issued job card, (2) Percentage of person days as category wise, (3) Percentage of actual expenditure against total available funds and percentage of expenditure on skilled wages against total actual expenditure too, (4) Percentage of work completion, and (5) Growth rate in unskilled wages from 2006-07 to 2012-13. The performance of the scheme after the analysis is not up to the mark and it is difficult to conclude that MGNREGA has performed well.³

As the agriculture is a labour intensive sector, the cost of labour is a major part of the total cost of agriculture produce. It is true that the implementation of MGNREGA is helping to provide employment to the rural poor but on the other hand, it is creating the problem of availability of labour for the agricultural sector. The increasing labour cost is also becoming a big problem. The proposed research work is an effort to examine this issue in Sagar district.⁴

Various research studies and government reports have focused on the impact of MGNREGA in terms of women perspective, particularly on Socio - Economic improvements and challenges faced by women. The study by Institute of Applied Manpower Research (2008) found that NREGS helps to improve the income level and enhance the standard of living of the rural people particularly the vulnerable section of the society such as women, SC/STs, Minorities and so on. Reetika Khera et al., (2009) observed that the MGNREGA facilitate a lot to attain the socio-economic empowerment of the women workers. It is also said that two-third of the women come out of poverty and attained food security. Vinita Arora et al., (2013) study found that MGNREGA enhances decision making

---

Role of MGNREGA for Empowering Rural India

power in social and economic well being of women. Aasha Sharma (2012) identified that distress seasonal Migration was almost stopped with the advent of the MGNREGA. The reason is that MGNREGA provided regular work in their native place and the flow of income was steady and reliable.⁵

Sources of Data collection:-

For this study researcher has collected data with the help of secondary sources these are as follows:

1. Website
2. Journals
3. Periodicals

Scope of the study:-

MGNREGA playing very important role not only in Maharashtra but also in India. Through this research paper researcher wants to study the importance of MGNREGA for rural population of India.

Limitations of the study

1. This study is based on secondary data.
2. Limitation of time and lack of primary data is also another limitation of the study.

Conclusion and Suggestions of the study:-

From the study of secondary data for this study it is observed that role of MGNREGA is very important in rural India. The MGNREGA ranks among the most powerful initiatives ever undertaken for transformation of rural livelihoods in India. Initiatives from rural and poor people can increase success of this up to maximum extent. Government is playing very crucial role but awareness programme of this schemes should increase. From the literature review it is observed that some of the people are not aware about this programme. Hence, this information can plays an important role for empowerment of rural peoples.

Role of MGNREGA for Empowering Rural India

References:-

1. Navneeth Seth, MGNREGA: ITS IMPLICATION IN INDIA: A OVERVIEW, International Journal of Science Technology & Management, Volume No.04, Special Issue No.01, February 2015, pp-326
2. <http://www.igidr.ac.in>
3. Dr. Harendra Mohan Singh and Dr. Girish Chandra Benjwal , Analysis Of The Performance Of Mgnrega, Abhinav National Monthly Refereed Journal Of Research In Arts & Education, Volume No.2, Issue No.6, Pp-9.
4. Pushpa Suryavanshi, SSARSC International Journal of Geo Science and Geo Informatics, Volume 1 Issue 1, March 2014, pp-9.
5. Dr. G. Xavier, g. Mari , Impact of Mgnrega on Women Empowerment with special reference to Kalakkanmoi Panchayat in Sivgangai District, Tamil Nadu, ssrc, International Journal of Economics and Management Studies (SSRG-IJEMS) – volume1 issue1 August 2014, pp-1.

Comparative study of Kharif and Rabbi Crop in Maharashtra

Prof. Dr. Deokar Sanjay Bhagawat

Asst. Professor, Head, Dept. of Commerce,

Karmaveer Shankarrao Kale Education Society's

Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce & Science College, Gautamnagar,

Tal-Kopargaon, Dist- Ahmednagar.(423602)

Email-snjbdeokar13@gmail.com

Abstract:

Role of agriculture are is very important in India. Agro based industries are playing a vital role in India for generation of employment and various activities. Agro based industries provides employment to around 35 million people in India. It contributes around 14% percent to industrial development. It contributes around 4% to GDP. Agro based industries include cotton industries, textile industries, sugar industries, jute industries etc. There are various domestic as well as natural problems due to which agro based industries are not taken rapid growth in India. Through this paper, researcher wants to enlighten the lamp on various problems and prospects of agro based industries which can play an important role in sustainable development of India.

Major constitution of kharif and rabbi is playing an important role in crop cultivation in India. These two cropping patterns are the identity of Maharashtra agriculture. Through this research paper researcher wants to enlighten the lamp on comparative study of these crops in 2015.

Key words: Crop pattern , sustainable development, economic development etc.

Introduction:

Agro-Based Industries, Cotton, jute, silk and woolen textiles, sugarcane and vegetable oil industries are based on agricultural raw materials. This industry is very significant in India because of the following reasons. It Provides employment for 35 millions people. Apart from this there are various growing business which are playing an important role in the development of Indian economy. The contribution of kharif and rabbi crop patterns play an important role in the production of total output from agriculture sector.

Literature Review

1. The importance of agriculture in the economic development of a country is uneatable. In the words of Johnston and Mellor, "certain aspects of agriculture's role appear to have a high degree of generality because of special features that characterize the agricultural sector during the course of development". But the contribution of agriculture in the economic development varies at different stages in different countries. This was recognized by many economists at various periods of economic thought. For instance, in practice, the over-all rate of growth achievable in third World countries depends primarily on what happens to its agriculture. In the typical African or Asian economy, agriculture produces something like 50 per cent of Gross Domestic product (G.D.P.) while services account for 35 per cent of it and industry for only 15 per cent. Thus, the predominance, of agriculture sector rather than manufacture sector becomes main determinant of growth of economy.

2. Economic factor affecting agricultural productivity must be made more favourable so that agriculture becomes more remunerative. Farm organization and land management must be improved. Surplus labour must be withdrawn from agriculture absorbed in the non-agricultural sector. The vicious circle of poverty affecting agriculture must be broken at the end of low output. Adequate credit facilities at a reasonably cheap rate must be provided so that the farmer does not fall into the clutches of the money-lender. Integrated scheme of rural credit must be implemented. Marketing facilities must be improved and regulated markets set up all over the country. Price support policy must be adopted and minimum prices guaranteed to the farmers.
3. Maharashtra is the second largest state in India in terms of population and the third in respect of area. The state had the third highest per capita State Domestic Product (SDP) among all the Indian states in the year 2000-01 (GOM, 2003). Though Maharashtra is one of the industrialised states in the country, agriculture and allied activities are still predominant in the state. Agriculture continues to be the major source of income for most of the population. As per the population census 2001, 55.41 per cent population is dependent on agriculture for livelihood. However, contribution of agriculture sector in the state income is reducing over the period. The share of agriculture and allied activities in net state domestic product (SDP) declined steeply from 36 per cent in 1961-62 to 16.0 in 2001-02. The comparable shares for all India are 47 and 28.3 per cent respectively. Thus, the contribution of agriculture to the net SDP has been less in Maharashtra as compared to the national average. Yet, in terms of the proportion of labour force engaged in agriculture (55.41 per cent) as mentioned earlier, Maharashtra's economy continues to be predominantly agrarian. Indeed, the share of State's rural labour force employed in agriculture was as high as 80.08 per cent even in 2001, near about half (38.39 per cent) of the agricultural workers being labours.

Research Methodology

a. Objectives of the Study :

1. A comparative study of kharif and Rabbi crop in Maharashtra with reference 2015-16.
2. To study importance of kharif and rabbi crop in economic development of Maharashtra.

b. Sources of data collection:

Researcher has collected data with the help of secondary sources. Secondary data has been collected through the books, internet, and journals, etc.

c. Research design:

Researcher has collected database through exploratory research design.

d. Scope of the study:

Through this research topic, researcher wants to study the comparative study of kharif and rabbi in Maharashtra specially with reference to 2015-16. This study is also important for the economic contribution of kharif and rabbi crop in Maharashtra.

e. Limitations of the study: This research paper is based on study of secondary sources. Lack of primary data is the limitation of the study.

Data analysis and interpretation :

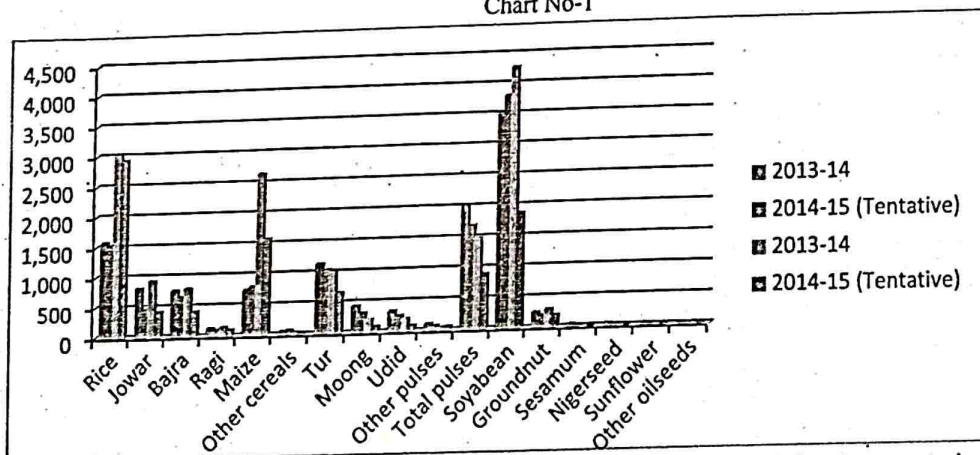
Table No-1

Area and production of principal kharif crops

Crop	Area ('000 ha)			Production ('000 MT)		
	2013-	2014-15	Per cent	2013-14	2014-15	Per cent

	14	(Tentative)	change		(Tentative)	change
Rice	1,568	1,500	(-)4	3,017	2,921	(-)3
Jowar	804	453	(-)44	926	412	(-)56
Bajra	762	647	(-)15	788	406	(-)48
Ragi	126	97	(-)23	142	99	(-)30
Maize	747	797	7	2,644	1,577	(-)40
Other cereals	51	64	25	27	27	0
Total cereals	4,058	3,558	(-)12	7,544	5,442	(-)28
Tur	1,141	1,037	(-)9	1,034	661	(-)36
Moong	431	319	(-)26	208	89	(-)57
Udid	334	255	(-)24	206	92	(-)55
Other pulses	105	77	(-)27	44	53	20
Total pulses	2,011	1,688	(-)16	1,492	895	(-)40
Total foodgrains	6,069	5,246	(-)14	9,036	6,337	(-)30
Soyabean	3,520	3,801	8	4,273	1,874	(-)56
Groundnut	244	194	(-)20	296	194	(-)34
Sesamum	38	28	(-)26	10	5	(-)50
Nigerseed	40	20	(-)50	13	4	(-)69
Sunflower	34	27	(-)21	20	10	(-)50
Other oilseeds	14	17	21	5	5	0
Total oilseeds	3,890	4,087	5	4,617	2,092	(-)55
Cotton (Lint)	4,160	4,192	1	8,834	6,608	(-)25
Sugarcane**	937	1,054	12	76,901	84,261	10
Total	15,056	14,579	(-)3	--	--	--

Chart No-1

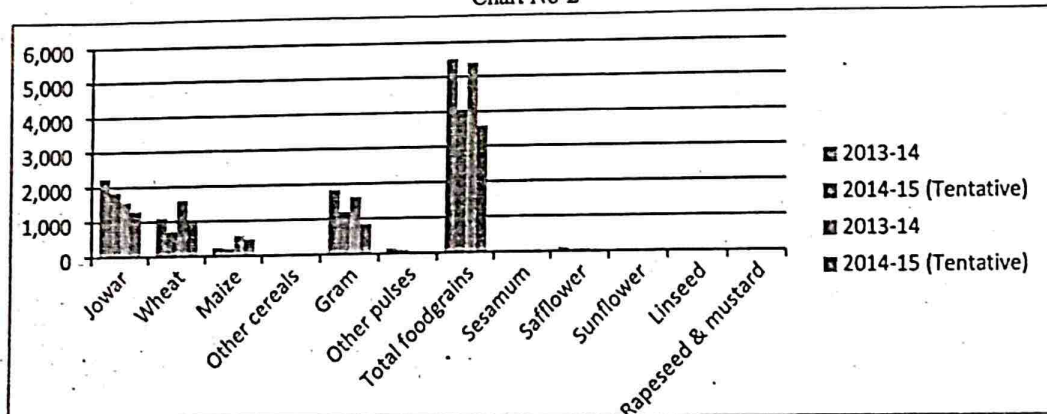

Analysis and interpretation : from the above table and graph it is observed that the area and production of kharif decreased in 2015 and main reason behind this is minimum rainfall.

Table No-2
Area and production of principal rabi crops

Crop	Area ('000 ha)			Production ('000 MT)		
	2013-14	2014-15 (Tentative)	Per cent change	2013-14	2014-15 (Tentative)	Per cent change
Jowar	2,244	1,844	-18	1,555	1,294	-17
Wheat	1,097	709	-35	1,602	956	-40
Maize	226	197	-13	560	462	-18
Other cereals	6	12	100	2	4	100
Total cereals	3,573	2,762	-23	3,719	2,716	-27
Gram	1,820	1,196	-34	1,622	834	-49
Other pulses	122	93	-24	55	29	-47
Total pulses	1,942	1,289	-34	1,677	863	49
Total foodgrains	5,515	4,051	-27	5,396	3,579	34
Sesamum	2	1	-50	1	neg	-
Safflower	107	40	-63	61	16	74
Sunflower	35	16	-54	22	9	59
Linseed	31	18	-42	8	4	50
Rapeseed & mustard	10	8	-20	4	2	50
Total oilseeds	185	83	-55	96	31	68
Total	5,700	4,134	-27	--	--	--

Chart No-2

Analysis and interpretation: from the above table and graph it is observed that the area and production of rabbicrop decreased in 2015 due to less rainfall.

Findings and conclusion of the study

Through this study, it is observed that *kharif* and *rabbi* crop and its productivity got affected due to fluctuation in rainfall. In 2015, due to less rainfall in Maharashtra the production as well as area of rabbi and kharif is decreased. In Maharashtra, there are two major crop patterns i.e. kharif and rabbi. Cereals, pulses, cotton, sugarcane and oilseeds are major constitutes of kharif and rabbi.

References :

1. www.shodhganga.inflibnet.ac.in
2. S.Thenmozhia and P.Thilagavathib ,IMPACT OF AGRICULTURE ON INDIAN ECONOMY International Research Journal of Agriculture and Rural Development,pp 96-105.
3. www.gipc.ac.in

INDEX
SECTION (A) - ENGLISH

No	Author	Title of Research Paper	Pg.No.
1	Dr. Rekha A. Kadhane	Cloud Technology in revolutionizing the Retail Industry	1
2	Prof. D. P. Kakade	A potential paradigm for teaching and learning: Cloud Computing	5
3	Prof. P. S. Bhadane	M-learning is next generation technology in e-learning	8
4	Dr. Sanjay D Deokar	Impact of e-learning on Higher Education System	13
5	Prof. Gholap Atul Ashokrao	Mobile Learning & its use in Education	15
6	Dr. Ganesh K. Chavhan	ICTs and a New Model of Learning and Teaching	18
7	Dr. Takalkar S. D.	Use of e-commerce in transactions	22
8	Dr. Sanjay L. Argade	Emerging trends in e-commerce	24
9	Prof. S.A. Mahale	The study of e-learning in academics	26
10	Saiprasad Vijay Shelke	Role of Cloud Computing in IT Sector	30
11	Mr. Harshal S. Saindane Miss. Vini kale	Testing & Analysis Of Smartphone Payment Apps Security	36
12	Mr. Rahul S Kshetre Mr. Tushar Kamble	Image Steganography	39
13	Dr. Raghunath E Najan	Review of various published material on the e-learning process	42
14	Mr M. A. Mubin Shaikh Dr Charansingh Kayte	Big-Data Computing: Hadoop breakthroughs in commerce, science, and society	45
15	Mr. Shaikh Akram Dr Shobha K. Bawaskar	A Forensic Analysis Of The Windows Registry	49
16	Prof. Gaurav A. Vibhute	The Impact of e- learning in academics	52
17	Prof. Abhay Neoge	Role of Social Media in Social Changes of Society	54
18	Mr. Vivek M. More Prof. Yogiraj V. Chandratre	Higher Educational Scenario and Mobile learning	57
19	Mrs. V. S. Phatangare	Utilizing e-Learning Services to Deliver Effective Organizational Training	60
20	Prof. Kunjir Ganesh Machhindra Prof. Sadaphal Nanasaheb Bhanudas	Deployment Models in Cloud Computing	63
21	Miss. Kudale Kamini P. Miss. Kolhe Ashwini R. Miss. Jadhav Hemlata S.	Role of cloud computing information technology	67

Impact of e-learning on Higher Education System

Dr.Sanjay B Deokar,

Smt.Sushilamai Kale Arts, Commerce and Science College, Kolpewadi,
Tal-Kopargaon, Dist-Ahmednagar

Abstract

E-learning presents an entirely new learning environment for students, thus requiring a different skill set to be successful. Critical thinking, research, and evaluation skills are growing in importance as students have increasing volumes of information from a variety of sources to sort through (New Media Consortium, 2007). Also, particularly in courses that are entirely electronic, students are much more independent than in the traditional setting. This requires that they be highly motivated and committed to learning, with less social interaction with peers or an instructor. Students in online courses tend to do as well as those in classrooms, but there is higher incidence of withdrawal or incomplete grades.

E-learning is viewed as computer assisted learning, and as pedagogy for student-centered and collaborative learning. Early developments in e-learning focused on computer assisted learning, where part or all of the learning content is delivered digitally. More recently the pedagogical dimension of e-learning has become prominent. E-learning comprises all forms of electronically supported learning and teaching.

Keywords: *E-learning, efficient, computer-based.*

Introduction:

E-learning according to Markus(2008) can be defined as a learning process created by interaction with digitally delivered content, network-based services and tutoring support. E-learning is any technologically mediated learning using computers whether from a distance or in face to face classroom setting (computer assisted learning), it is a shift from traditional education or training to ICT-based personalized, flexible, individual, self-organized, collaborative learning based on a community of learners, teachers, facilitators, experts.

E-learning is the use of Internet technologies to enhance knowledge and performance. E-learning technologies offer learners control over content, learning sequence, pace of learning, time, and often media, allowing them to tailor their experiences to meet their personal learning objectives- to manage access to e-learning materials, consensus on technical standardization, and methods for peer review of these resources. E-learning presents numerous research opportunities for faculty, along with continuing challenges for documenting scholarship. Innovations in e-learning technologies point toward a revolution in education, allowing learning to be individualized (adaptive learning), enhancing learners' interactions with others (collaborative learning), and transforming the role of the teacher. The integration of e-learning into education can catalyze the shift toward applying adult learning theory, where educators will no longer serve mainly as the distributors of content, but will become more involved as facilitators of learning and assessors of competency.

E-learning refers to the use of Internet technologies to deliver a broad array of solutions that enhance knowledge and performance. E-learning can be used by medical educators to improve the efficiency and effectiveness of educational interventions in the face of the social, scientific, and pedagogical challenges noted above. It has gained popularity in the past decade; however, its use is highly variable among medical schools and appears to be more common in basic science courses than in clinical clerkships.

Scope:

E-learning is also called Web-based learning, online learning, distributed learning, computer-assisted instruction, or Internet-based learning. Historically, there have been two common e-learning modes: distance learning and computer assisted instruction. Distance learning uses information technologies to deliver instruction to learners who are at remote locations from a central site. Computer assisted instruction (also called computer-based learning and computer based training) uses computers to aid in the delivery of

stand-alone multimedia packages for learning and teaching. Multimedia learning. Multimedia uses two or more media, such as text, graphics, animation, audio, or video, to produce engaging content that learners access via computer. Blended learning, a fairly new term in education but a concept familiar to most educators, is an approach that combines e-learning technology with traditional instructor-led training, where, for example, a lecture or demonstration is supplemented by an online tutorial. Faculty, administrators, and learners find that multimedia e-learning enhances both teaching and learning. These advantages can be categorized as targeting either learning delivery or learning enhancement. Learning delivery is the most often cited advantage of e-learning and includes increased accessibility to information, ease in updating content, personalized instruction, ease of distribution, standardization of content, and accountability. Accessibility refers to the user's ability to find what is needed, when it is needed. Improved access to educational materials is crucial, as learning is often an unplanned experience. Updating electronic content is easier than updating printed material: e-learning technologies allow educators to revise their content simply and quickly. Learners have control over the content, learning sequence, pace of learning, time, and, often, media, which allows them to tailor their experience to meet personal learning objectives.

Internet technologies permit the widespread distribution of digital content to many users simultaneously anytime and anywhere. An additional strength of e-learning is that it standardizes course content and delivery; unlike, for instance, a lecture given to separate sections of the same course. Automated tracking and reporting of learners' activities lessen faculty administrative burden. Moreover, e-learning can be designed to include outcomes assessment to determine whether learning has occurred. Advantages in learning enhancement are a less well recognized but potentially more revolutionary aspect of e-learning than are those related to learning delivery. E-learning technologies offer educators a new paradigm based on adult learning theory, which states that adults learn by relating new learning to past experiences, by linking learning to specific needs, and by practically applying learning, resulting in more effective and efficient learning experiences.

Conclusion:

Learning enhancement permits greater learner interactivity and promotes learners' efficiency, motivation, cognitive effectiveness, and flexibility of learning style. Learning is a deeply personal experience: we learn because we want to learn. By enabling learners to be more active participants, a well-designed e-learning experience can motivate them to become more engaged with the content. Interactive learning shifts the focus from a passive, teacher-centered model to one that is active and learner centered, offering a stronger learning stimulus. Interactivity helps to maintain the learner's interest and provides a means for individual practice and reinforcement. Evidence suggests that e-learning is more efficient because learners gain knowledge, skills, and attitudes faster than through traditional instructor-led methods. This efficiency is likely to translate into improved motivation and performance.

E-learners have demonstrated increased retention rates and better utilization of content, resulting in better achievement of knowledge, skills, and attitudes.

Multimedia e-learning offers learners the flexibility to select from a large menu of media options to accommodate their diverse learning styles.

References:

- 1] Singh, G. & V. Priola, (2001). Long distance learning and social networks: An investigation into the social learning environment on online students.

Rayat Shikshan Sansha's

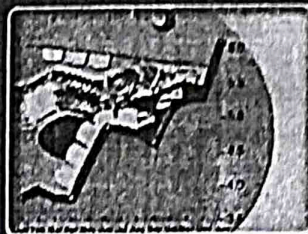
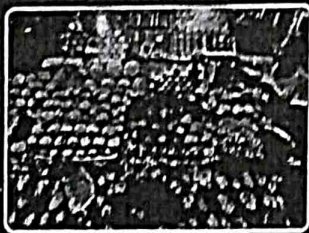
CHANDRAROOP DAKALE JAIN COLLEGE OF COMMERCE

www.cdjcollege.com, www.cdjlibrary.co.nr

(Re-accredited by NAAC with 'A' Grade under the new scheme)
(ISO Certification 9001:2008)

NATIONAL LEVEL SEMINAR ON INFLATIONARY PRESSURE ON INDIAN ECONOMY

Sponsored by : U. G. C - University Grant Commission, New Delhi

ISBN-978-81-930865-5-1

Publisher

Principal, C. D. Jain College of Commerce, Shrirampur, Dist. Ahmednagar.

INDEX

S.N	Paper Title & Author	Pg.No.
1.	Impact of Inflation on Indian Economy and Agricultural Sector Dr. B.Y. Deshmukh	1
2.	Impact of Inflation on Indian Economy Vivekanand.A.Ughade	5
3.	High Inflation in India: cause, effect and impact, Mallappa Sidaram Khodnapur	7
4.	Inflation and Foreign Direct Investment in India Dr. K. H. Shinde, Prof. Pravin S. Jadhav	10
5.	Inflation and Unemployment Dr. Barhate G. H.	17
6.	Inflation:- Retail Sector Dr. Kadhane Rekha Appasaheb	22
7.	Inflation: A General View Dr. Mrs. Madhavi S. Patgaonkar	25
8.	Inflation of Agriculture in Indian Economy Dr. Khaire M.G., Prof.V.N.Patil	28
9	Theoretical Analysis of Inflation Dr. R. M. Chintamani	31
10	Impact of Inflation on Indian Agriculture Dr. Suhas Avhad	36
11	Measurement of Inflation in India Prof. Dr. R.G. Rasal, Prof. S.R. Jawale	37
12	The Study of Inflation in Indian Economy Prof. Nagpure V.B	42
13	Inflation in India : Problems and Prospects Arun R. Marathe, Darshan S. Gaonkar	47
14	Inflation in India, Dr. Pratap J. Phalphale	52
15	A Review on Inflation in India-Causes, its Impacts, Trends and Measures to Control Uday N. Kharadkar, Pushkar D. Joshi	55
16	Effects of Inflation in India Prof. Yadav B.G.	59
17	Inflationary Pressure on Indian Economy, Dr. Miss Karir M. A.	62
18	Efects of Inflation on Dairy Industries Dr. Ghotekar D.B.	65
19	Impact of inflation on Employment of India Dr. Deokar Sanjay Bhagawat	69
20	Inflation – FDI Prof. Dr.Gadhe D.P.	72

Impact of inflation on Employment of India

Prof. Dr. Deokar Sanjay Bhagawat
Department of Commerce
Sau. S. K. A. C. S. College, Gautamnagar,
Post-Kolpewadi, Tal-Kopargaon,
Dist-Ahmednagar(M.S)
E-Mail Id :snjbdeokar13@gmail.com
Mobile-7588027011,9823435911

- **Abstract:**

Inflation is very well-known concept in India. There are lots of reasons of inflation in India such as demand and supply imbalance, changes in production cost, changes in distribution cost etc. Impact of inflation is also very important to study on employment. Through this research paper researcher would like enlighten the focus on impact of inflation on Employment in India.

Key Words - Employment, Inflation, Cost of production etc.

- **Introduction:**

Inflation is the rate at which the general level of prices for goods and services is rising and, consequently, the purchasing power of currency is falling. Central banks attempt to limit inflation, and avoid deflation, in order to keep the economy running smoothly. Depending upon the specific causes, three types of inflation have been distinguished:

- (1) Demand-pull inflation,
- (2) Cost-push inflation, and
- (3) Structuralist inflation

Employment is a relationship between two parties, usually based on a contract where work is paid for, where one party, which may be a corporation, for profit, not-for-profit organization, co-operative or other entity is the employer and the other is the employee.

- **Literature Review**

1. The consumer price index in July increased 1.77% over the previous month, coming in above the 0.93% rise recorded in June. July's monthly rise was the strongest expansion on record. Annual CPI inflation edged up from 7.5% in June to 8.0% in July. June's print had marked the lowest level since the country started keeping records in January 2012. The wholesale price index (WPI) in July jumped 1.10% over the previous month. The reading, which was more than double the 0.50% rise seen in June, reflected higher prices for primary articles (mainly foodstuffs). Wholesale prices in July increased 5.2% over the same month last year and came in a notch above market expectations of a 5.1% rise. July's result was lower than the 5.4% increase observed in June, and marked the second consecutive annual moderation. Annual average WPI inflation inched down from the 6.2% tallied in June to 6.1%. Despite the deceleration in wholesale price inflation, most analysts continue to see risks to the inflation outlook due to forecasts for a milder monsoon season.

2. The research outcomes proved the effect orientation of the inflation for the GDP and unemployment at insignificant level. The findings proved the negative effect of the inflation for the GDP and positive effect on unemployment. The findings of the previous different researchers have also proved the role of inflation influential phenomenon towards unemployment but in contradiction with insignificance levels. The inflation is a continuously occurring phenomenon in all economies where in some economies it has a strong impact where it is affecting highly the level of employment; price level, daily usage items, discount rates and expenditure costs.
3. The effects of inflation and unemployment on eight subjective measures of well-being (past, present, and future assessment of personal and country well-being, and personal and country optimism). We found that both inflation and unemployment have a negative effect on individuals' assessments of personal and country past and present well-being. We also found a positive impact of inflation and unemployment on the optimism measures because both inflation and unemployment worsen the evaluations of present well-being relative to the future.
4. The youth unemployment rate (11.5 percent) and the number of unemployed youth (2.6 million) in July 2016 were little changed from a year earlier. Of those 2.6 million unemployed 16- to 24-year-olds, 1.9 million were looking for full-time work in July 2016, down 222,000 from July 2015.

- **Research Methodology**

Definition of research :

“A careful investigation or inquiry specially though search of new facts in any branch of Knowledge.” Also research Methodology has been defined as, A way to systematically solve the research problem it may be understood as a science of studying how research is done systematically.

Hence in research is systematic way of data collection which also includes analysis and interpretations of the data so that the given hypothesis tested systematically.

Research Design :

For this research researcher has collected only secondary data so that it is Exploratory research design.

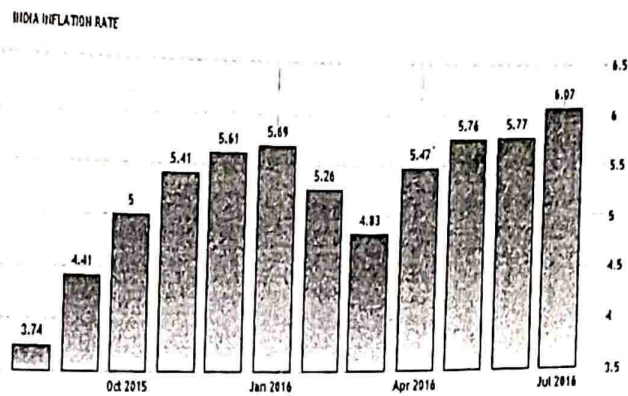
Sources of Data :

For this research work researcher ha collected only secondary data through various journals, newspaper and various websites also. Which plays an important role for finding various aspect of research work.

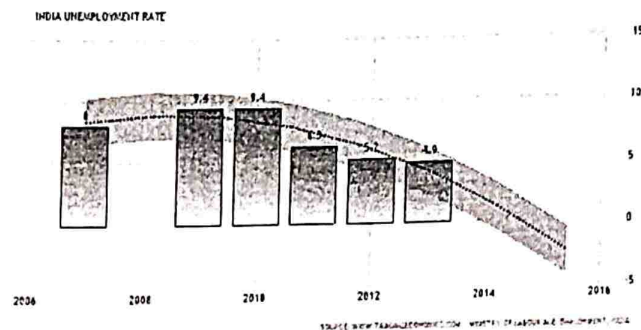
- **Limitations of the study :**

This study is based on secondary data so that their lack of primary data which is reliable in nature and also having brevity in research. The time duration is also another major limitation for this research study.

- **Inflation Rate in India:**

- **India Unemployment Rate**

- **Findings and Conclusions:**

From the literature review and data it is observed that inflation in India is having positive impact on employment. Hence in this regard role of government is very important for effective control and implementation of policies. If Government have effective policies it can increase effective control on inflation.

- **References :**

1. Dr. G.I.Parvathamma, A Review on Inflation in India-Causes, its Impacts, Trends and Measures to Control, Volume: 4 | Issue: 9 | September 2014, pp 135-138.
2. MUHAMMAD UMAIR and RAZA ULLAH, Impact of GDP and Inflation on Unemployment Rate: A Study of Pakistan Economy in 2000-2010 , International Review of Management and Business Research, Vol. 2 Issue.2, 388-400.
3. Néstor Gandelman and Rubén Hernández-Murillo, The Impact of Inflation and Unemployment on Subjective Personal and Country Evaluations, FEDERAL RESERVE BANK OF ST. LOUIS REVIEW, MAY/ JUNE 2009.

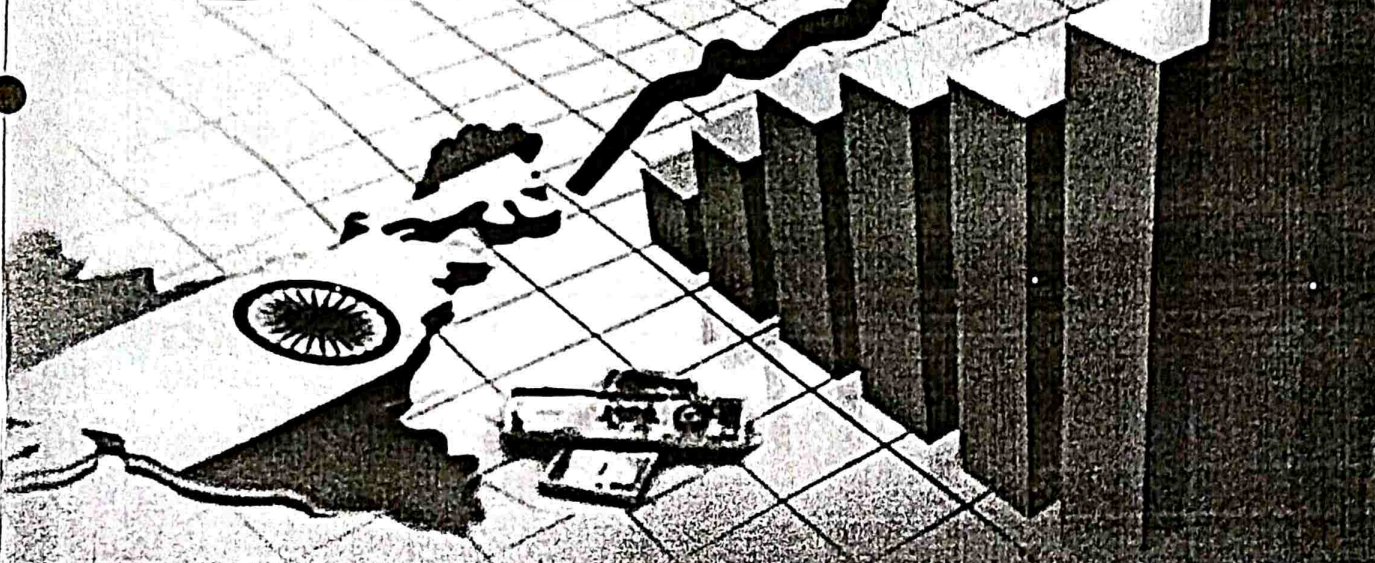
Special Issue, December 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

V i d y a w a r t a

Editor
Dr.Bapu Gholap

Guest Editor
Prof.Dr.Sou.Vijaya Gursal

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

14) Devaluation of Rupee Dr. Sau. Gursal Vijaya Nitin, D-A'nagar	55
15) MINIMUM SUPPORT PRICES & FAIR REMUNARATIVE PRICE ASS. PROF. RAMESHWAR N SONAWANE, NASHIK	58
16) Study of Minimum Support Prices and Fair Remunerative Pricing. Prof. Dr. Rekha A. Kadhane & Prof. Dr. Archana A. Vikhe, Dist.- A'Nagar	61
17) The study of Deprecation of Indian Rupee in current state Mr. Yadav P. S., Kopargaon	64
18) National Social Assistant Programmer in India: An overview Prof. Nanwate Niwrutti Narayan, Dist.- Beed	67
19) Rural India – Banking opportunities Prof. Vijay Dighe & Dr. Ranjana Dighe, Kolhar	71
20) To Study the Impact of Demonetization on Indian Economy I/c Principal Dr. Gadhe D. P., Kopargaon	76
21) The Past Perspective Views on Challenges Ahead of Indian Economy, with... Dr. S. R. Pagare & Dr. G. K. Chavhan, Kopargaon	79
22) DEFICIT FINANCING IN INDIA MS. NILOFAR SHOEB SHAIKH, NASIK	85
23) Overproduction and Exporting Of Agricultural Products in Maharashtra Ashwinikumar Rajendra Bagga, Kopargaon	89
24) Impact of Goods & Service Tax (GST) on Ease of Doing Business Prof. N. M. Nair, Sangamner	92
25) Farm-Pond: A Modern Farming technique and An Economical Way of Agri... Dr. Sandip K. Nimbalkar, Sangamner	99
26) To Study the effects of crude oil prices on Indian Economy Prof. Shaikh S. D., Dist.- Ahmednagar	104
27) Role of Rural Credit Co-operative society in Economic development of ... Prof. Dr. Sanjay Bhagawat Deokar, Dist.-A.Nagar (M.S.)	106

products.

27

G. References:-

1. Impact of Oil Prices on the Indian Economy, NMIMS Management Review, Volume XXIII October-November 2013 University Day Special Issue January 2014, ISSN: 0971-1023

2. Cristini (1998) 'Unemployment and Primary Commodity prices : Theory and Evidence in a Global Perspective', St. Martin's Press, New York.

3. Hamilton, J D (1983) 'Oil and Macro economy since World War II', Journal of Political Economy, 91, pp 228-48

4. Hooker, M A (1996) 'What Happened to the Oil Price-Macroeconomy Relationship', Journal of Monetary Economics, 38, pp 195-213.

5. Bhattacharya, Kaushik and Bhattacharya, Indranil (2001) 'Impact of Increase in Oil Prices on Inflation and Output in India', Economic and Political Weekly, Vol.36, No.51, pp 4735-4741.

□□□

Role of Rural Credit Co-operative society in Economic development of rural farmers

Prof. Dr. Sanjay Bhagawat Deokar
Karmveer Shankarrao kale Education Society's
Sau Sushilamai Kale Arts Commerce & Science
College Gautamnagar, Post-Kolpewadi,
Tal-Kopargaon Dist.-A.Nagar (M.S.)

A. Abstract: Finance is the life blood for various activities. Indian economy is well-known as agricultural economy. Agriculture sector is having unique identity in the Indian economy. Due to various kinds of uncertainty, climatic conditions, changing cropping pattern, low rainfall are the important factors due to which Indian farmers are facing various difficulties. Return on various crops is not fixed due to which farmers are facing various problems in the country. Finance is the valuable need for farmers to raise the crop in their land.

Government i.e. state government and central government are taking valuable initiatives for the development of agricultural development since so many years. Government is providing finance through various institutions such as NABARD, Nationalized Banks, Private Banks etc. Through this research paper researcher would like to study the impact of rural credit co-operative society in economic development of farmers.

B. Introduction: Rural credit co-operative societies includes various types of societies such as agricultural credit, rural financing institutions etc. finance is one of the essential elements for the farmers through which they can cultivate crop in the agricultural land. Due to

seasonal fluctuations it is highly impossible to the farmers to raise finance independently through the income of the crop. Therefore role of agricultural credit co-operative society is very important due to which farmer can easily procure the loan. Through this research paper researcher wants to study the impact of rural co-operative societies in economic development of the farmers.

C. Literature Review:

Jyoti Gupta & Suman Jain (2012) reported that, the financial performances of Urban Co-operative Banks (UCBs) improved in 2010-11 though there are some concerns with regard to some of the UCBs reporting negative CRAR. Within the rural co-operative sector, State Co-operative Banks (StCBs) and District Central Co-operative Banks (DCCBs) reported profits but the ground level institutions, i.e., Primary Agricultural Credit Societies (PACS) continued incurring huge losses.

Guruprasad, C. L in his thesis explained that, Agriculture and allied sectors accounted for 13.7 per cent of the GDP and employed 50 per cent of the total workforce in 2013. As Indian economy has diversified and grown, agriculture contribution to the GDP has steadily declined from 1951 to 2013, yet it is still the largest employment source and plays a significant role in the overall socio-economic development of the country. In the last five decades there was a tremendous increase in agricultural production, which was evident from the increase in food grain production from just 50 million tonnes during 1950-51 to record of 264.38 million tonnes in 2013-14. Even though, growth in agriculture needs a larger investment, enabling better utilization of resources, the fact is that, the rate of investment in agriculture has gone down in recent years.

Lakshmeeshakanti et al explained that co-operative societies can play pivotal role in the rural and semi urban areas, yet these societies raise many doubts about their viability

and sustenance. In the current study has been conducted to examine the financial performance of Malenadu Credit Co-Operative Society Ltd using Camel model during the period 2008-09 to 2012-13. The study revealed that capital adequacy and management efficiency of MCCA Ltd indicates a better performance but asset quality, earnings quality and liquidity of MCCA Ltd need to be improved. The society should emphasize on generating more profits by efficient utilization of its assets and deployment of liquid assets should be duly card for improve efficiency.

D. Objectives of the Study :

1. To study the role of Rural credit co-operative societies in Ahmednagar District.
2. To Study the Impact of Credit co-operative societies in Economic development of the farmers.

E. Sources of Data Collection:

a. Primary Data :

Researcher has collected primary data by using following sources:

- i. Observation, ii. Questionnaire, iii. Interview

b. Secondary Sources :

- i. Websites, ii. Journals, iii. Books

F. Sample design :

1. **Sample technique:** Researcher has used simple random technique for the study.
2. **Sample size:** 50 farmers
3. **Sample area:** Kopergaon Tahsil

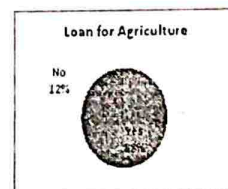
G. Data Analysis & Interpretation :-

1. Do you want loan for agriculture purpose?

Table No.1

Sr.No	Particulars	Numbers
1	Yes	50
2	No	07
	Total	57

Chart No.-1

Data Analysis and Interpretation : From the above table and graph it is cleared that 88% farmers need loan while 12% farmers doesn't

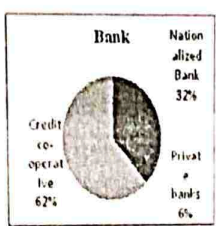
needed loan for agriculture.

2. From where you take the loan?

Table No.2

Sr.No	Particulars	Numbers
1	Nationalized Bank	16
2	Private banks	03
3	Credit co-operative	31
	Total-	50

Chart No-2

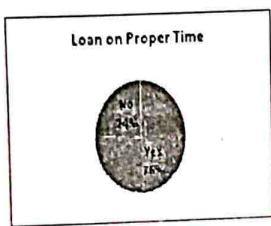
Data Analysis and Interpretation: From the above table and graph it is cleared that 32% farmers take loan from nationalized bank, 6% farmers taking loan from private banks while 62% farmers taking loan from credit co-operative societies.

3. Do You get loan on proper time ?

Table No.3

Sr.No	Particulars	Numbers
1	Yes	38
2	No	12
	Total-	50

Chart No-3

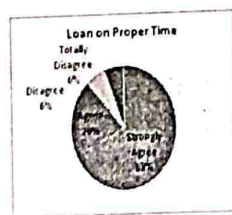
Data Analysis and Interpretation: From the above table and graph it is cleared that 76% farmers getting loan on proper time while 24% farmers doesn't get loan on proper time.

4. Does loan sanctioned within time ?

Table No-4

Sr.No	Particulars	Numbers
1	Strongly Agree	34
2	Agree	10
3	Disagree	03
4	Totally Disagree	03

Chart No-4

Data Analysis and Interpretation: From the above table and graph it is cleared that 68% farmers are strongly agreed with they are getting loan on proper time, 20% farmers are agreed they are getting loan on proper time while 12% are disagreed with this.

5. Have you taken loan from rural credit co-

operative society ?

Table No-5

Sr.No	Particulars	Numbers
1	Yes	43
2	No	07
	Total	50

Chart No-5

Data Analysis and Interpretation: : From the above table and graph it is cleared that 86% farmers are taken loan from credit co-operative societies while 14% are not taken loan from co-operative societies.

6. Does it play important role for economic development of farmers ?

Table No-6

Sr.No	Particulars	Numbers
1	Yes	48
2	No	02
	Total	50

Chart No-6

Data Analysis and Interpretation: From the above table and graph it is cleared that 96% farmers are agreed with rural credit co-operative societies are playing important role in economic development of the farmers.

H. Findings & Conclusion

This study shows that rural credit co-operative societies has played vital role in the economic development of the farmers. Nationalized banks are also taking valuable steps in the empowerment of the farmers but from last few decades most of the rural farmers were dependent on the credit co-operative societies because it is convenient, easy and comfortable for them. Members of the credit co-operative societies were easily available to them as a guarantor and information about loan schemes were easily available due to this credit co-operative societies were played vital role in the society.

I. Suggestions of the study :

Government should promote more credit lending through the co-operative society. Although specialized banks are available in the villages but still it is not available to each and every village. A huge crowd is observed in the bank. Therefore credit co-operative societies can be better option for them.

References :

1. Jyoti Gupta & Suman Jain, A study on Co-operative Banks in India with special reference to Lending Practices, International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 2, Issue 10, October 2012. Pp-5.
2. Guruprasad, C. L., An economic analysis of performance of primary agricultural credit co-operative societies in maddur taluka, Mandya district of Karnataka, Pp-72.
3. Lakshmeeshakanti k s , dr. M. G. Krishnamurthy and asha h r., a study on financial performance of credit co-operative societies using camel model, with special reference to malenadu credit co-operative society ltd., Shimoga., intercontinental journal of finance research review issn:2321-0354 - online issn:2347-1654 - print - impact factor:4.236 volume 5, issue 2, february 2017., pp-11.
4. C.R.Kothari, Resarch Methodology, new age publisher, second edition.

महाराष्ट्रातील शेती व्यवसाय आणि पीकवर्चणा बदलाचा अभ्यास

डॉ. जयश्री आर. दिवे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय राहाता,
ता. राहाता, जि. अहमदनगर

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून भारत कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. भारतामध्ये भारतीयांनी शेती व्यवसाय उपजिवीकने साधन म्हणून स्विकारण्यापेक्षा जीवसाधन म्हणून स्विकारली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात औद्योगिकीकरणाने प्रयत्न केले गेले असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसाय प्राथमिक क्षेत्रात सामाविष्ट होतो. जसा जसा अर्थव्यवस्थेचा विकास होत जातो. तसा तसे प्राथमिक क्षेत्राचे महत्त्व कमी होते. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेत भारतीय शेतीच्या वैशिष्ट्यांमुळे शेती क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतातील शेती व्यवसाय आजही निर्गमन्या लहरीवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय शेतीचे अनेक चढउतार अनुभवलेले आहेत. असे अगुन देखील ठेबळ मानाने भारतीय शेतीची कामगिरी नोंद घेण्याइतपत चांगली झाली आहे. १९७०-७१पासून गेल्या तीन दशकात कृषी उत्पादनाचा निर्देशांक कृषी उत्पादनात वाढझालेली दर्शविते. हा निर्देशांक १९७०-७१ मध्ये ८५.९ तर १९९०-९१ मध्ये १४७.४ तर १९९८-९९ मध्ये १७७.२ होता. अन्धान्य उत्पादन निर्देशांकाचा विचार करता त्यामध्ये १९७०ते १९९८-९९ या

ISSN: 2277-9302

IJMR

Vol. IV, Issue 3 (II), June 2015

● International Journal of
Multidisciplinary Research

Jai Hind Education Society

ISSN: 2277 – 9302

International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)

Vol. IV, Issue 3 (II), June 2015

<p>Editor in Chief</p> <p>Dr. Sajid Alvi Director, Dnyansagar Institute of Management & Research, India</p>	<p>Managing Editor</p> <p>Prof. Rakesh Mittal Choice Institute of Management Studies & Research, India</p>
<p>Associate Editors</p> <p>Dr. A. B. Pawar Principal Grade-1 M. M. College Belgaum</p> <p>Prof. S. G. Sonnad HOD Commerce, M. M. College Belgaum, Karnataka State</p>	
<p>International Advisory Board</p> <p>Hon. Prof. Dr. Priya Ranjan Trivediji Chancellor, Global Open University, Nagaland, India</p> <p>Dr. Nitin Ghorpade Principal, Prof. Ramkrishna More Arts, Commerce & Science College</p> <p>Timothy Wallis Australia</p> <p>Dr. Keasi Motuhifonua New Zealand</p> <p>Dr. Ah Kie Lim Malaysia</p> <p>Dr. M. G. Mulla Head, Dept. of Cost & Work Accounting Abeda Inamdar College of Arts, Science & Commerce</p> <p>Dr. Abhijeet Shelke Associate Professor, Department of Management Science, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad</p> <p>Dr. W. K. Sarwade Dean, Faculty of Management Science, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad</p>	

17	ROLE OF MAHATMA GANDHI NATIONAL RURAL EMPLOYMENT GUARANTEE IN EMPLOYMENT GENERATION TO WOMEN AND RURAL MAHARASHTRA Prof. Deokar Sanjay Bhagwat	75
18	दलित आत्मकथनातील वेदना प्रा.जगदीश अनंत संसारे	81
19	A STUDY ON FINANCIAL INCLUSION AND SELF HELP GROUPS IN INDIA Mr. Pawar S.S.	84
20	MEDICAL TOURISM IN INDIA- A BUSINESS OPPORTUNITY Mrs Sunanda T. Wagh	88
21	HIGHER EDUCATION - CHALLENGES AND OPPORTUNITIES AHEAD WITH SPECIAL REFERENCES TO NEED OF ADDITION INCLUSION IN COMMERCE EDUCATION Prof. S. R Shinde	92
22	INTERNATIONAL TRADE IN BANKING SERVICES – AN OVERVIEW Parameshwara	96
23	ENVIRONMENT AND THEORETICAL PERSPECTIVES IN SOCIAL THOUGHTS Mr. Amol Tanaji Gavade	101
24	COMPARATIVE STUDY ON COMPANIES ACT, 1956 V/S COMPANIES ACT, 2013 Asst. Prof. Prasad Dabre	105
25	ENTREPRENEURSHIP : CAN CHANGE THE WORLD....? Mr. Mahesh A Mathad	111

ROLE OF MAHATMA GANDHI NATIONAL RURAL EMPLOYMENT GUARANTEE IN EMPLOYMENT GENERATION TO WOMEN AND RURAL MAHARASHTRA

Prof. Deokar Sanjay Bhagwat

M.COM, M.PHIL, B.ED, G.D.C&A

Karmaveer Sankarrao Kale Education Society's

Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce & Science college, Gautamnagar

Post- Kolpewadi, Tal-Kopargaon, Dist-Ahmednagar, M.S.(Pin -423602)

Abstract

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) aims at enhancing the livelihood security of people in rural areas by guaranteeing hundred days of wage-employment in a financial year to a rural household who volunteer to do unskilled manual work. In this paper the main focus is on the generation of employment in rural area and women's participation in the scheme. The secondary data is collected for the study. The another side of paper is to put the achievement of the scheme in the duration of 2006 to 2012. The issues related to scheme is also mentioned in this paper.

Keyword: MGNREGA , rural employment , Women's Participation, outcomes and issues.

Introduction

MGNREGA, which is the largest work guarantee programme in the world, was enacted in 2005 with the primary objective of guaranteeing 100 days of wage employment per year to rural households. Secondly, it aims at addressing causes of chronic poverty through the 'works' (projects) that are undertaken, and thus ensuring sustainable development. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) with its legal framework and rights-based approach was notified on September 5, 2005. It aims at enhancing livelihood security by providing at least one hundred days of guaranteed wage employment in a financial year to every rural household whose adult members volunteer to do unskilled manual work. The Act covered 200 districts in its first phase, on February 2, 2006, and was extended to all the rural districts of the country in phases. During the FY 2012-13 upto 31st December, the scheme has provided employment to around 4.16 crore households through about 70 lakh works with more than 141 crore person days of employment being generated at a total expenditure about of \$ 25000 crore. The average wage rate per day has increased from \$ 65 in 2006-07 to about \$ 115 in 2011-12.

The women workforce participation under the Scheme has surpassed the statutory minimum requirement of 33 per cent and the trends indicate an increase in the participation rate at the national level. Since inception, every year women participation has been around 48%. MGNREGA is the first ever law, internationally, that guarantees wage employment at an unprecedented scale. The primary objective of the Act is meeting demand for wage employment in rural areas. The works permitted under the Act address causes of chronic poverty like drought, deforestation and soil erosion, so that the employment generation is sustainable. The Act is also a significant vehicle for strengthening decentralization and deepening processes of democracy by giving a pivotal role to local governance bodies, that is, the Panchayati Raj Institutions.

Outcomes of program implementation in the year 2012-13 are as follows:

1. Employment Generated - In 2012-13, 4.16 crore households were provided employment and 141 crore person-days of employment were generated.
2. Increasing Outreach to the poor and marginalized self targeting in nature; the programme had high work participation from marginalized groups like SC/ST (38%), Women (53%)
3. Strengthening Natural Resources Base: 2012-13, 70 lakh works were undertaken,
4. A MGNREGA site which 60% for water conservation, 12% for the provision of irrigation facility on land owned by SC/ST/BPL and IAY beneficiaries, 17% for rural connectivity and 8% for land development.

5. Financial Inclusion of the Poor -With a view to universalize the system of wage payments through Institutional accounts, it has been recommended to all States to disburse wages through Post Offices and Bank Accounts. Around 8.54 crore bank and post office accounts of Mahatma Gandhi NREGA workers have been reported on MGNREGA soft for disbursement of wages.

Objectives of the Paper

1. To study the Importance of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee (MGNREG) Scheme in the generation of employment in women and rural India.
2. To understand the achievement of MGNREG Scheme.
3. To know the outcomes of the scheme in India.
4. To study the key issues relating to the scheme.

Research Methodology

For this paper the data collected by secondary sources like various books, articles, reports of rural ministry government, and websites. The data is referred for the period 2006 to 2012.

Total employment provided

The main aim of the scheme is to provide employment in rural India. the below table shows the employment generation by the scheme.

Table 1 Employment in MGNREGA In India

Content of MGNREGA In India	Year	Year	Year	Year	Year	Year	Total
	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12*	FY
	200	330	All	All	All	All	2006-07-
	Districts)	Districts)	rural	rural	rural	rural	FY
			Districts)	Districts)	Districts)	Districts)	2011-12*
Number of Households	2.1	3.4	4.5	5.3	5.5	5	**
provided employment							
PERSON-DAYS (In crore) [% of total person-days]							
Total:	90.5	143.59	216.3	283.6	257.2	209.3	1200
SCs:	23	39.4	63.4	86.5	78.8	46.2	337
	[25%]	[27%]	[29%]	[30%]	[31%]	[22%]	[28%]
STs:	33	42	55	58.7	53.6	37.7	280
	[36%]	[29%]	[25%]	[21%]	[21%]	[18%]	[23%]
Women:	36	61	103.6	136.4	122.7	101.1	561
	[40%]	[43%]	[48%]	[48%]	[48%]	[48%]	[47%]
Average person-days per	43 Days	42 Days	48 Days	54 Days	47 Days	42 Days	**
FINANCIAL DETAILS							
Budget outlay (in Rs crore)	11300	12000	30000	39100	40100	40000	172500
Expenditure (in Rs crore)	8824	15857	27250	37905	39377	37303	166516
Expenditure on unskilled wages (in Rs crore)	5842	10739	18200	25579	25686	24660	110706
[% of total expenditure]**	[66%]	[68%]	[67%]	[67%]	[65%]	[66%]	[66%]
WORKS (In lakh)							
Works taken up	8.4	17.9	27.8	46.2	51	73.6	146
Works completed	3.9	8.2	12.1	22.6	25.9	14.3	87

Source: Source: Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (official website), <http://www.mgnrega.nic.in>

In India during the period 2006 to 2012 the employment provided in rural India is shown in the above table. Wages in the the Scheme are shown in the below table.

Table 2 Wages in MGNREGA In India

MGNREGA Wages						
	MGNREGA	MGNREGA	MGNREGA	Wage	Wage	Agriculture
	2006-07	2007-08	2009-10	2011-12	1/4/2012)	FY 2011-12
Maharashtra	47	66-72	100	127	145	100

Sources :<http://www.mgnrega.nic.in>.

Wages are increasing from Rs. 47 to Rs. 145 in Maharashtra is shown in the table.

Women Percentage in the Scheme

Women are participating in the Scheme much more actively than they participated in all forms of recorded work This may support the hypothesis that MGNREGA creates decent and favourable work conditions for women.

Table 3 Women participation in MGNREGA In India

Percentage of Women Person-days from FY 2006-07 to FY 2011-12*						
	FY 2006-07	FY 2007-08	FY 2008-09	FY 2009-10	FY 2010-11	FY 2011-12*
Maharashtra	37	40	46	40	46	46
All India	40	43	48	48	48	47

Sources :<http://www.mgnrega.nic.in>

The percentage of women in the scheme is above 40 percent. The percentage of women is increasing from 40 to 47 percent. For instance, MGNREGA's stipulation of work within 5 kilometres (kms) of the village where the job applicant resides makes participation in the Scheme logistically feasible for women who may have limited employment opportunities available to them, given their role and responsibilities in their households.

Key issues with MGNREGA implementation as identified by field studies

1. Demand for Work
  - a. Lack of awareness about the provision of demanding work
  - b. Dated receipt not given to applicants for work
  - c. Demand for work not recorded by States
  - d. Work not provided within 15 days
  - e. Job seeker denied employment
  - f. Unemployment allowance not paid
2. Planning of Works Issues
  - a) GSs not convened or not enough participation
  - b) GS's involvement in plan preparation is minimal, its role often confined to
  - c) a formality of approving what has already been done by the block
  - d) Choice of works not oriented towards the priorities envisaged under MGNREGA
  - e) Inadequate shelf of works for execution through the year or poor planning
  - f) Lack of capacity in GP and shortage of technical staff with GPs for planning
  - g) Technical sanction and administrative sanctions not obtained
3. Worksite Management Issues
  - a) Worksite facilities not available
  - b) MRs not available at worksites or not properly maintained

- c) JCs not with beneficiaries or not updated
  - d) Measurement not being done on time
  - e) Improper supervision or allocation of work
  - f) Presence of machinery or contractors
  - g) Fake entries or tampered MRs
4. **Quality of Works Issues**
- a) Poor planning results in poor results (plantations made but no arrangement for watering meant plants died, etc.)
  - b) Several works left incomplete
  - c) Shortage of staff a serious issue in ensuring technical quality and durability
  - d) Some works, like roads, required machinery and tractors to ensure durability
5. **Wage and Wage Payments Issues**
- a) Delays in payment; in some panchayats, delays cross 2-3 months
  - b) SoRs not accurately determined
  - c) Long gaps between work and measurement also cause delays in wage payments
- I. Shortage of funds at block level also reportedly a cause of delayed wage payments
- II. Increases in task rates made at the state level do not translate into similar increases at the GP level because it does not have the capacity to rework the estimates and engineers who can do so are too few in number. -Banks/Post Offices do not have branches/staff, etc. to cater to MGNREGA and Fudging of MRs/ghost workers (workers that do not exist yet are shown as beneficiaries)
6. **Other Administrative Issues**
- 1. Poor maintenance of Records like employment registers Constraints
  - 2. Poor ICT infrastructure for monitoring (including computers, internet connectivity)
7. **Transparency and Social**
- a) Social Audits not conducted Audit
  - b) Reports and documents show that there are:
  - c) No active vigilance committees
  - d) No vigilance committees
  - e) In case social audits done, no records made available of the event
  - f) Ineffective or non-existent grievance redressal mechanisms

Source: Ministry of Rural Development.

The key achievements of the programme in the last six year of its implementation are:

- 1. Since its inception in 2006, around \$ 1, 29,000 crores have been disbursed directly as wage payments to rural households.
- 2. 1348 crores person-days of employment have been generated.
- 3. On an average; five crores households have been provided with employment every year since 2008.
- 4. Scheduled Castes and Scheduled Tribes have accounted for 51% of the total person-days generated.
- 5. Women have accounted for 47% of the total person-days generated. This is well above the mandatory 33% as required by the Act. As is evident, when the women earn, the family gets its benefit. When family is benefitted, the society develops.
- 6. Since the beginning of the programme, 146 lakhs works have been taken up under the Act.
- 7. Average wage per person-day has gone up by 81% since the Scheme's inception, with Statelevel variation. The notified wage today varies from a minimum of \$ 122 in Bihar and Jharkhand to \$ 191 in Haryana. Salient features of the Act
- 8. Rights based Framework: For adult members of a rural household willing to do unskilled manual work.
- 9. Time bound Guarantee: 15 days for provision of employment, else unemployment allowance to be paid.
- 10. Upto 100 days in a financial year per household, depending on the actual demand.

11. Labour Intensive e Works: 60:40 wage and material ratio for permissible works at the Gram Panchayat; no contractors/machinery.
12. Decentralised Planning o Gram Sabhas to recommend works o At least 50% of works by Gram Panchayats for execution o Principal role of PRIs in planning, implementation and monitoring
13. Work site facilities drinking water, first aid and shade provided at worksites
14. Women empower -At least one-third of beneficiaries should be women
15. Transparansparency & Accountability: Proactive disdosure through wall writings, citizen information boards and MIS and Social Audits
16. Funding: 100% cost towards unskilled wages and 75% towards skilled, semi-skilled and material is borne by Central Government and 25 % of skilled, semi-skilled and material costs is contributed by States. In addition 6% administrative expenses are borne by the Centre for effective implementation of the Act.

Major findings of research studies compiled in MGNREGA

1. MGNREGA is important as a supplementary source of income and MGNREGA income is being used by rural households for starting their own ventures.
2. MGNREGA has caused a significant increase in monthly per capita consumption expenditure of rural households.
3. MGNREGA is succeeding as a self targeting programme with high participation from marginalized groups including the SCs and STs. In the case of both SCs and STs, the participation rate exceeds their share in the total population.
4. MGNREGA has reduced the traditional gender wage discrimination, particularly, in the public works sector and has had a positive impact on the socio-economic status of the women.
5. MGNREGA with its inter-sectoral approach opens an opportunity for convergence with different programmes with an aim to optimise public investment
6. Where planned and implemented well, MGNREGA works have led to a rise in ground water, improvement in soil quality and reduction in vulnerability of production system to climate variability. However, some studies have pointed out that the extent and kind of impact of MGNREGA works on the environment depend on the scale of the activities undertaken, the technical design, the quality of assets created and ownership and use of physical structures constructed.
7. MGNREGA works have been described as "Green" and "Decent" i.e. the scheme creates decent working conditions by ensuring workers rights and legal entitlements, providing social protection and employment and environmentally sustainable works that re-generate the eco-system and protect bio-diversity.
8. MGNREGA has had a more direct and positive impact on reducing distress migration as compared to migration taken-up for economic growth and other reasons

Conclusion

The above discussion in the paper shows that the MGNREGA is very useful to provide employment in rural areas. It also help to women in providing employment. MGNREGA has provided around Rs 1,10,700 crore (66 per cent of the total expenditure of around Rs 1,66,000 crore) as worker wages from FY 2006 up to FY 2011-12. The share of women is near about equal. The MGNREGA scheme is very significant in the development of SC and ST people in India. Though the achievements of MGNREGA have been impressive, there have been issues with regard to its implementation that need to be recognised and addressed meaningfully. The MGNREGA marks a paradigm shift from previous wage employment programmes either planned or implemented in India's history. MGNREGA is unlike any other in its scale, architecture and thrust. It has an integrated natural resource management and livelihoods generation perspective. The transparency and accountability mechanisms under MGNREGA create unprecedented accountability of performance

Reference:

1. Babu, S., H. Rao, P. T. Reddy, and D. Chakrabarty,(2011) 'Impact of MGNREGS on Agriculture and Rural Labour Markets: A Sudy of West Bengal, India', Hyderabad: National Institute of Rural Development,

2. Bassi, N., D. M. Kumar, V. Niranjana, and M. Sivamohan, 'Employment Guarantee and Its Environmental Impact: Are the Claims Valid?' *Economic and Political Weekly*, vol. 46, no. 34, 20 August 2011.
3. K. Banerjee and P. Saha, 'The NREGA, the Maoists and the Developmental Woes of the Indian State' *Economic and Political Weekly*, vol. 55, no. 28, 10 July 2010.
4. K. Deininger and Y. Liu, 'Poverty Impacts of India's National Rural Employment Guarantee Scheme: Evidence from Andhra Pradesh', Selected Paper Prepared for Presentation at the Agricultural and Applied Economics Association, Denver: Colorado, 2010.
5. M. Engler and S. Ravi, *Workfare as an Effective Way to Fight Poverty: The Case of India's NREGS*, 2012, Retrieved from Social Science Research Network: <http://ssrn.com/paper=1336837>, accessed on 15 May 2012.
6. M. Ravallion and G. Datt, 'Is Targeting Through a Work Requirement Efficient? Some Evidence for Rural India, in *Public Spending and the Poor: Theory and Evidence*, ed. D. Van De Walle and Kimberley Nead, Washington, DC: The World Bank, 1995, pp. 413-14).
7. P. Dutta, R. Murgai, M. Ravallion and M. V. Dominique, 'Does India's Employment Guarantee Scheme Guarantee Employment?', Policy Research Paper, Washington, DC: World Bank, 2012.
8. R. Jha, R. Gaiha and M. K. Pandey, 'Net Transfer Benefits under India's Rural Employment Guarantee Scheme', *Journal of Policy Modeling*, vol. 34, no. 2, 2011.
9. S. Mangatter, 'Does the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) Strengthen Rural Self Employment in Bolpur Subdivision (West Bengal, India)?' Master's Thesis, Philipps-Universität Marburg, Germany, 2011.
10. V. S. Babu and K. H. Rao, (2010) 'Impact of MGNREGS on Scheduled Castes and Scheduled Tribes: Studies Conducted in 8 States', Hyderabad: National Institute of Rural Development (NIRD),
11. Sources :<http://www.mgnrega.nic.in>

*****

Narayangaon,

ISSN - 2321 - 9831

Issue - V, Volume - I, January - June - 2015

International Research Journal of Commerce, Management & Social Sciences

IRJCMSS

Department of Commerce & Research Center

Gramonatti Mandal's

Arts, Commerce & Science College,
Narayangaon, Taluka-Junnar, District-Pune,
Maharashtra, India.

NAAC - Re-accredited 'A' Grade College Affiliated to Pune University
ID. No. PU/PN/AC/100/(1993)

Website - acscnarayangaon.com
Email - acsc232@gmail.com

**International Research Journal of Commerce,
Management and Social Sciences**

ISSN : 2321-9831

Issue-V Volume-I January-June 2015

Index

Sr. No.	Name of Research Paper & Researcher	Page No.
1	Corporate Social Responsibility and its Difficulties in Implementation Dr. Anita R. Natekar	1 - 3
2	Enhancing Creativity for Organizational Change Ms. Sanjeevini S. Melkeri	4 - 7
3	An Empirical Case Study of Internet Usage among the Students of SRTM University Campus, Nanded (MS) Dr. R. V. Tehra	8 - 12
4	Corporate Social Responsibility – Issues and Challenges in India Prin. S. S. Shewale, Kamlakar E. Kamble, Dr. N. Y. Rajeshirke	13 - 18
5	Potential Benefit of Implementing Corporate Social Responsibility Dr. Ingole P. S.	19 - 22
6	Business Process Outsourcing : Growth and Challenges Dr. Saroj Hiremath	23 - 26
7	Role of Agriculture in Indian Economy Dr. Mundhe Eknath Shankarrao	27 - 30
8	Study of Impact of Television Advertising on Consumer Behaviour Dr. B. R. Suryawanshi	31 - 33
9	Corporate Sustainability through Business Analytics and Green Intelligence : A Critical Study of Organizational Opinions Dr. Nishikant C Dhande	34 - 36
10	Utilizing Human Resource Effectively & Efficiently Dr. H. D. Thorat, Dr. Daniel Penkar, Rahul Jain	37 - 39
11	Internal Quality Assurance Cell and Total Quality Management Dr. Bhosale J. P.	40 - 45
12	Role of Various Government Schemes for Rural Development Deokar Sanjay Bhagwat	46 - 49
13	Black Money in India – A Conceptual Overview Dr. Prin. S. U. Jadhavar, Dr. Takalkar S. D.	50 - 55
14	Poverty Alleviation Policy Regimes in India Dr. Mulani M. U.	56 - 58
15	Issues & Perspectives of Life Insurance Business in India Dr. M. G. Mulla	59 - 63
16	Employee Training and Development : It's Role in Achieving Organisational Success Pate Vinod Tulshidas	64 - 69
17	A Study of Changing Face in Services Marketing Jagadale Aba Anna	70 - 75
18	Role of FDI in Indian Economic Growth Dr. Barhate G. H.	76 - 79

Role of Various Government Schemes for Rural Development

Deokar Sanjay Bhagwat

*Karmaveer Shankarrao Kale Education Society's
Sau. Shushilamai Kale Arts, Commerce & Science College, Gautamnagar,
Post-Kolpewadi, Tal-Kopargaon, Dist-Ahmednagar.*

Introduction:

Rural area is playing an important role for overall development of India. Nearly 70 per cent of the country's population lives in rural areas where, for the first time since independence, the overall growth rate of population has sharply declined, according to the latest Census. Of the 121 crore Indians, 83.3 crore live in rural areas while 37.7 crore stay in urban areas, said the Census of India's 2011 Provisional Population Totals of Rural-Urban Distribution in the country, released by Union Home Secretary R.K. Singh. India is primarily an agriculture-based country. Agriculture contributes nearly one-fifth of the gross domestic product in India. In order to increase the growth of agriculture, the Government has planned several programs pertaining to Rural Development in India. The Ministry of Rural Development in India is the apex body for formulating policies, regulations and acts pertaining to the development of the rural sector. Agriculture, handicrafts, fisheries, poultry, and dairy are the primary contributors to the rural business and economy. Through this research paper researcher wants to study various schemes which is launched by the Government of India for rural development. For the development of the rural area rural development division is playing an important role.

Objectives of the Study:

1. To study various Government Schemes which are playing an important role for the development of the rural area.
2. To study the importance of rural development division for development of rural area of India.

Scope of the Study :

Through this research topic researcher wanted to study various governmental schemes which are playing an important role for the development of rural area. Researcher also wanted to study the functioning of these various schemes and their implementation for the development of rural community.

Sources of Data Collection:

For this research topic researcher has collected data through secondary sources such as books, internet and journals.

Types of Research Design:

The data is collected for this research topic with the help of exploratory research design.

Limitations of the Study:

Through this researcher topic researcher has tried to collect data through various sources. Researcher has faced following limitations during this research work. They are as follows:

1. This research paper is based on secondary data.
2. Duration of the time is very less for the collection of data.
3. Researcher has not studied primary sources for this study.

The function of the Rural Development Division is primarily to provide overall policy guidance in formulation of plans and programmes for Rural Development. This is the nodal Division

for matters relating to poverty eradication, employment generation in rural areas and Land Record Modernization Programme (NLRMP). The following specific activities are undertaken by Division;

- i. To assist in formulation of rural development programmes to be included in Five Year Plans and Annual Plans and to make periodic assessment of progress achieved.
- ii. To maintain liaison with Ministry of Rural Development, National Institute of Rural Development (NIRD) and other allied organisations mainly and participating in the meetings.
- iii. To collect information from various Divisions of the Planning Commission, State Governments and also from the Central Ministries which are implementing various schemes related to rural development.
- iv. To organize Working Group meetings to finalise the Draft Five Year Plan proposals of the State Governments. This involves the preparation of background papers, discussions on inter-se plan priorities, critical examination of plan proposals in relation to plan objectives and approaches, preparation of Working Group Reports giving, inter-alia, outlays and physical targets.
- v. Finalisation of the Five Year Plan outlays of the Ministry of Rural Development. Finalisation of Annual Plans of the Central Ministry of Rural Development and State Governments. This includes assessment of progress both in physical and financial terms, in relation to the approved targets and outlays, scheme-wise examination of proposals and reviewing targets and finalizing allocation for next Annual Plan.
- vi. To provide comments, materials etc. for Public representations, VIP references, Parliament Questions and Agenda items for the meetings of Consultative Committee/ Standing Committee for the Planning Commission pertaining to rural development sector are also attended

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA)

The MNREGA was launched on February 2, 2006 and the first full year of operation was 2006-07 covering 200 districts. The programme was expanded to 330 districts in 2007-08 and covers the whole country from 1.4.08. The MGNREGA aims at enhancing the livelihood security of the people in rural areas by providing guaranteed wage employment through works that create durable assets and strengthen the livelihood resource base of the rural poor. The choice of works suggested addresses causes of chronic poverty like drought, deforestation and soil erosion etc. The MGNREGA thus provides a social safety net for the vulnerable groups and an opportunity to combine growth with equity. The implementation of Act ensures that local employment is available to every rural household for at least 100 days in a financial year.

Swarnjayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY) / National Rural Livelihood Mission (NRLM):

Swarnjayanti Gram Swarozgar Yojana was launched in April 1999 following the restructuring of the erstwhile integrated Rural Development Programme (IRDP) and its allied programmes along with Million Wells Scheme (MWS). The objective of SGSY is to bring the poor families (swarozgaris) above the poverty lines by organizing them into self-help groups (SHGs) through the process of social mobilization, their training and capacity building and provision of income-generating assets through mix of bank credit and government subsidy. The SGSY programme is conceived as a process-oriented programme for the poor with emphasis on social mobilization and formation of SHGs. Funding pattern is 75:25 between Centre and States and 100% central assistance in case of UTs.

The SGSY has been restructured as National Rural Livelihoods Mission (NRLM) renamed as Aajeevika to implement it in a mission mode in a phased manner for targeted and time bound delivery of results. Aajeevika will support creations of strong institutions of the rural poor and will also support them in increasing their incomes through improvements in their existing livelihoods and also diversifying into new livelihoods. In order to ensure a holistic approach towards income enhancement of the rural poor, Aajeevika will focus on four streams of livelihoods which would be as follows:

- coping with vulnerabilities - debt bondage, food insecurity, migration, health shocks
- existing livelihoods - stabilizing and expanding, making them sustainable
- self employment - micro-enterprise development
- skilled wage employment - opportunities in growing sectors of the economy

Key Features of Aajeevika include Universal Social Mobilization, Promotion of Institutions of the poor, Training, Capacity building and skill building, Revolving Fund and Capital Subsidy, Universal Financial Inclusion, Provision of Interest Subsidy, Infrastructure creation and Marketing support and Skills and Placement Projects.

Indira Awaas Yojana (IAY)

The Indira Awaas Yojana (IAY) is a flagship scheme of the Ministry of Rural Development to provide houses to below the poverty line (BPL) families in the rural areas. It has been in operation since 1985-86.

The funding of IAY is shared between the Centre and States in the ratio of 75:25. In the case of UTs, entire funds of IAY are provided by the Centre. However, in the case of NE States, the funding pattern has been changed and at present is in the ratio of 90:10. The ceiling on construction assistance under IAY is Rs. 70,000/- per unit in the plain areas and Rs. 75,000/- in hilly/difficult areas. In addition, all nationalized banks have been instructed to include the IAY houses under the Differential Rate of Interest (DRI) scheme for lending upto Rs. 20,000/- per housing unit at interest rate of 4% for SC/ST beneficiaries. For up gradation of kutchha houses, the financial assistance is Rs. 15,000/- per unit.

National Social Assistance Programme (NSAP)

NSAP was launched by Government of India on 15th August, 1995 with the aim to provide social assistance benefit to poor households in the case of old age, widows, disabled and death of primary breadwinner of the BPL households. The programme supplements the efforts of the State Governments with the objective of ensuring minimum national levels of well being and the Central Assistance is an addition to the benefit that the States are already providing on Social Protection Scheme. With a view to ensure better linkage with nutrition and national population control programmes, the maternity benefit component of the NSAP was transferred to the Department of Family Welfare, Ministry of Health and Family Welfare from the year 2001-02. NSAP, at present, comprises of Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme (IGNOAPS), Indira Gandhi National Widow Pension Scheme (IGNWPS), Indira Gandhi National Disability Pension Scheme (IGNDPS), National Family Benefit Scheme (NFBS) and Annapurna Scheme.

The funds under NSAP were released as Additional Central Assistance (ACA) till 2013-14 by the Ministry of Finance on the recommendation of MoRD, as NSAP has been transferred to State Plan w.e.f. 2002-03. From 2014-15, NSAP is a Centrally Sponsored Scheme under Ministry of Rural Development and funds are routed through the consolidated fund of State.

The components and scale of Central Assistance under NSAP is as follows:

- Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme (IGNOAPS): Rs. 200/- per month per beneficiary to BPL persons who are in the age group of 60-79 years and Rs 500/- per month to 80 years and above.
- Indira Gandhi National Widow Pension Schemes (IGNWPS): Rs. 300/- per month per beneficiary who are BPL and in the age group of 40-79 years.
- Indira Gandhi National Disability Pension Scheme (IGNDPS): Rs. 300/- per month per beneficiary who are in the age group of 18-79 years.
- National Family Benefit Scheme: Rs. 20000/- to the bereaved household in case of the death of primary bread winner of the family. The eligibility criteria are BPL person who is primary bread winner of the family and in the age group of 18-59 years.
- Annapurna Scheme: 10 kg of food grain (wheat or rice) per month per beneficiary to those who are not covered under IGNOAPS.

National Land Records Modernization Programme (NLRMP):

For modernization of land records system in the country, a modified programme, viz., the National Land Records Modernization Programme (NLRMP) has been formulated by merging two Centrally-sponsored schemes of Computerization of Land Records (CLR) and Strengthening of Revenue Administration and Updating of Land Records (SRA&ULR) in the Department of Land Resources (DoLR), Ministry of Rural Development. The NLRMP was approved by the Cabinet on 21.08.2008.

The integrated programme would modernize management of land records, minimize scope of land/property disputes, enhance transparency in the land records maintenance system, and facilitate moving eventually towards guaranteed conclusive titles to immovable properties in the country. The major components of the programme are computerization of all land records including mutations, digitization of maps and integration of textual and spatial data, survey/re-survey and updation of all survey and settlement records including creation of original cadastral records wherever necessary, computerization of registration and its integration with the land records maintenance system, development of core Geospatial Information System (GIS) and capacity building. Detailed Guidelines and Technical Manual for better implementation of the NLRMP Manuals have been prepared after obtaining inputs from the leading technical agencies as well as from the field experience of States.

The main objective of the NLRMP is to develop a modern, comprehensive and transparent land records management system in the country with the aim to implement the conclusive land-titling system with title guarantee, which will be based on four basic principles, i.e., (i) a single window to handle land records (including the maintenance and updating of textual records, maps, survey and settlement operations and registration of immovable property), (ii) the mirror principle, which refers to the fact that cadastral records mirror the ground reality, (iii) the curtain principle which indicates that the record of title is a true depiction of the ownership status, mutation is automated and automatic following registration and the reference to past records is not necessary, and (iv) title insurance, which guarantees the title for its correctness and indemnifies the title holder against loss arising on account of any defect therein.

Conclusion:

Hence from the above explanation it is cleared that various schemes are playing an important role for the development of rural area. There are lot of villages in India still facing various problems in their development. Lot of hurdles are also there in the development of rural community hence these schemes are one of the ray of hope in development of rural India.

References:

1. D. Gangopadhyay et all, Rural Development: A strategy for poverty alleviation in India, India, Science and Technology: 2008.
2. <http://www.thehindu.com>
3. <http://planningcommission.nic.in>.

Krantiveer Hutatma
Shivram Hari Rajguru

Late Shri. Sahebraoji Butte Patil
(Ex-MLA)
Founder President KTSPM

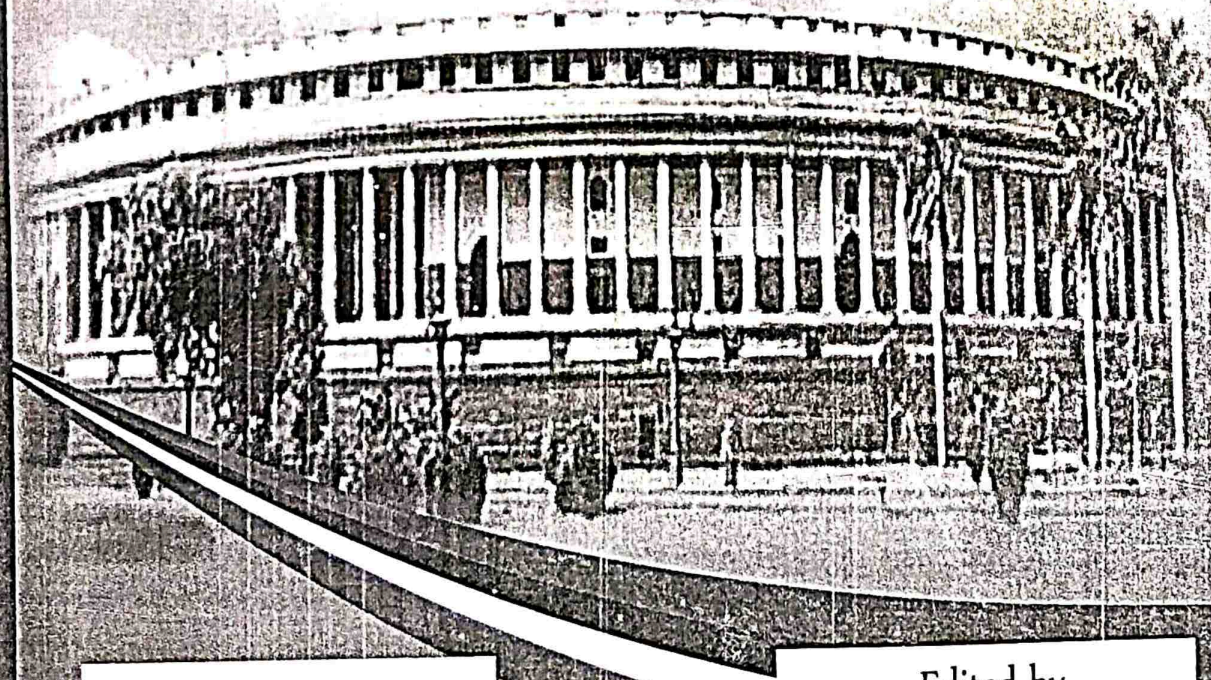
K. T. S. P. Manda's

HUTATMA RAJGURU MAHAVIDYALAYA

Rajgurunagar, Tal. : Khed, Dist. : Pune

NAAC Reaccredited 'B' Grade

'CASTE AND POLITICS'

ISBN No.
978-93-84283-60-5

Edited by
Prof. Dr. Kailas Sonawane

भारतीय राजकारणातील जातीयवादाची भूमिका

प्रा. सुनिता अविनाश शिंदे
सौ. सुशिलामाई काळे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गौतमनगर ता. कोपरगाव
मो. ९७६६७६७९९०,
ई मेल : avinash310566@yahoo.in

भारतामध्ये व्यक्तित्वाच्या व समूहांच्या आयुष्यात जन्म, मृत्यू, विवाह, सणवार इतर धार्मिक सामाजिक विधींएवढेच नव्हे तर उपजिविका व सामाजिक नियंत्रण अशा अनेक विविध संदर्भात जातीला महत्त्व असल्यामुळे राजकीय क्षेत्रात तिला मध्यवर्ती स्थान मिळाले. भारतीय राजकारणात जातीय राजकारणाची समस्या ही एक अभ्यासनीय बाब मानली जाते. भारतीय राजकारणावर जातिवादाचे पडसाद कमी अधिक प्रमाणात उमटलेले दिसतात. अगदी ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीपासून ते लोकसभेच्या निवडणूकीपर्यंत जातीयतेचा प्रभाव आढळतो. सत्ताप्राप्ती हेच ध्येय असणाऱ्या अनेक पक्षांनी जातीचा सहजपणे सत्ता हस्तांतर करण्यासाठी वापर केलेला दिसतो तर काही राजकीय पक्षांचा उदयच जातीय भूमिकेतून झालेला आढळतो. त्यामुळे भारतीय राजकारणाला जातीयतेची कीड लागलेली आहे, असे म्हणणे चुक ठरणार नाही.

भारतीय घटनेने प्रत्येकाला संघटन स्वातंत्र्य बहाल केले आहे. या स्वातंत्र्याचा फायदा घेत जातींनी संघटन स्थापन करण्यास सुरुवात केली. आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्याचे आणि राजकारणात प्रभाव वाढविण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे जातीय संघटन होय. संघटन शक्तीच्या जोरावर राजकीय सौदेबाजी करता येते. १९६७ नंतर सामाजिक दृष्ट्या पूर्वी असणाऱ्यांच्यावर आणि ब्राम्हण क्षत्रिय यांच्या खाली (जातीची उतरंड) ज्यांचे स्थान आहे. त्या मध्यम जातींची राजकारणात सर्वत्र सरशी झालेली आढळते.

‘एकच सामान्य नाव धारण केलेल्या विशिष्ट मानवी अगर दैवी अशा काल्पनिक मूळ पुवर्जापासून आपल्या वंशपरंपरेला सुरुवात होते. असे मानवाच्या पिढीजात व्यवसाय करणाऱ्या व आपले मत व्यक्त करण्यास समर्थ आहेत, अशा लोकांचा एकजिनसी समुदाय आहे. अशी मान्यता पावलेल्या कुटूंबाचा समुदाय म्हणजे जात होय.’ - सर हर्बर्ट रिस्ले

‘एकच सामान्य नाव धारण केलेल्या कुटूंबाचे किंवा गटांचे संकलन म्हणजे जात होय.’ - डॉ. इरावती कर्वे.

सामान्यतः भारतीय समाजात व्यक्तीला प्रथम तिचा धर्म कोणता आणि नंतर तिची जात कोणती असा प्रश्न केला जातो. वर्णव्यवस्थेतील चार वर्णांत तीन हजार जाती व उपजाती निर्माण झाल्या आहेत. उदा. ब्राम्हण वर्गात देशस्थ, कोकणस्थ, कायस्थ, ऋग्वेदी, यजुर्वेदी, कऱ्हाडे अशा पोटजाती निर्माण झाल्या. मराठा जातीत शहाण्णव कुळी, कुणबी व इतर जाती आढळतात. शुद्र वर्णातील लोक श्रमाची कनिष्ठ प्रतीची कामे करीत असत. त्यांच्या कामावरून, व्यवसायांवरून विविध जाती, पोटजाती पडल्या. जैन धर्म, लिंगायत, शीख

या धर्माच्या लोकांतही विविध जाती, उपजाती, पंथ आढळतात, मुस्लिम, ख्रिश्चन समाजातही जाती, उपजाती निर्माण झालेल्या दिसतात.^१

जाति व्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये असे की, प्रत्येक जात ही दुसऱ्या जातीहून वैशिष्ट्य पूर्णरित्या वेगळी असते. त्यामुळेच प्रत्येक जात ओळखली जाते. आचार, विचार, राहणीमान, रोटी-बेटी व्यवहार सांस्कृतिक व धार्मिक कार्ये इ. बाबत प्रत्येक जात वैशिष्ट्य पूर्ण असते. सामान्यतः जन्मावरून व्यक्तीची जात ठरली जाते. एकाच जातीचे लोक ऐक्याच्या भावनेने आपल्या जातीचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्याचे कार्य करित असतात. त्यामुळे त्यांना दुसऱ्या जातीविषयी हेवा, मत्सर, द्वेष वाटत राहतो, 'आपलीच जात श्रेष्ठ' असा अहंगंड प्रत्येक जातीच्या ठिकाणी आढळतो. भारतीय समाजात केवळ धर्माचेच काही तटबंद आहेत. असे नव्हे तर जाती, उपजातीचे अनेक तटबंद निर्माण झालेले दिसतात.

२)

३)

जातीय राजकारण :

जातीयतेचा प्रभाव समाजातील विविध संस्थांवर व संघटनांवर पडलेला दिसतो. शिक्षण संस्था, बँका, सहकारी पतेपद्ध्या, विविध उद्योगधंदे, परिषदा, संघटना, वसतिगृहे, धर्मशाळा, सांस्कृतिक केंद्रे इ. संस्था व संघटनांना जातीची नावे दिलेली दिसतात. जातीयतेचा विशेष प्रभाव भारतीय राजकारणावर पडलेला दिसतो. भारतात कोणत्याही जातीचा राजकीय पक्ष निर्माण झालेला नाही, परंतु विशिष्ट जातीचे हित साधणारे पक्ष दिसून येतात. काही राजकीय पक्षात विशिष्ट जातीच्या लोकांचा अधिक भरणा असलेला दिसतो. अर्थात, हा नियम सर्वच राजकीय पक्षांना लागू पडणार नाही. उदा. काँग्रेस पक्षात विविध धर्माचे, जातीचे लोक आढळतात. याउलट हिंदू महासभा, मुस्लिम लीग, रामराज्य परिषद, मराठा महासंघ असे काही पक्ष व संघटना विशिष्ट जाती धर्माच्या लोकांचे हित साधताना दिसतात. वास्तविक भारतातील सर्वच राजकीय पक्ष निवडणुकांत अधिक मते मिळविण्यासाठी विशिष्ट जाती - जमातींशी संगनमत करताना दिसतात. निवडणुकीच्या वेळी उमेदवार जातीयतेचा आधार घेतात. जाहीर सभा संमेलनात जातीयतेच्या निर्मूलनाची भाषा करणारे नेते निवडणुकीच्या वेळी विशिष्ट जातीची मते मिळवून निवडून येताना दिसतात. अर्थात, असे प्रतिनिधी जेव्हा राज्यकारभार करतात तेव्हा त्यांच्या कार्यात विशिष्ट जातीच्या हिताचाच अधिक विचार केलेला असतो.^३

४)

५)

६)

७)

सत्ताप्राप्ती हेच ध्येय असणाऱ्या अनेक पक्षांनी जातीचा सहजपणे सत्ता मिळविण्यासाठी वापर केलेला दिसतो. तर काही राजकीय पक्षांचा उदयच जातीच भूमिकेतून झालेला आढळतो. तर काही पक्ष मतांसाठी जातींशी सोयरीक करताना दिसतात. आज महाराष्ट्रात राष्ट्रवादी काँग्रेसला मराठा जातीचा पक्ष असे लेबल लावले आहे. रिपब्लिकन पक्षाला दलितांचा पक्ष असे म्हटले जाते. भारतीय जनता पक्ष ब्राम्हणांचा मानला जातो. कारण राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातून आलेल्या ब्राम्हण मंडळीचे वर्चस्व या पक्षावर मोठ्या प्रमाणात आहे. बसपाची तर १९८४ ते १९८८ पर्यंत घोषणाच होती. 'ब्राम्हण, बनिया, ठाकूर चोर बाकी सब डीएसफोर' म्हणजे दलित, शोषित, समाज, संघर्ष समिती असे जातीय समिकरण बसपाने मांडले भाजपा जेव्हा कमंडलूचे राजकारण करते तेव्हा व्ही. पी. सिंग सारखा नेता मंडल आयोगाचे राजकारण करतो.^५

८)

मंडल

भारतातील राज्यांचे राजकारण आणि जातींचा विशेष प्रभाव :

१) महाराष्ट्रामध्ये मराठा, ब्राम्हण, मागासवर्गीय जाती यांचा राजकारणात प्रभाव जाणवतो. मराठा जातीचा प्रभाव निवडणुकांवर आणि मंत्रीमंडळावर पडलेला आहे. विधीमंडळात मराठा आमदारांची एक

स्थाप

आपले

ISBN.

लॉबीच असते. महाराष्ट्रात मराठा जातीचा मराठा महासंघ कार्य करीत असलेला दिसतो. विधानसभेतील काही प्रतिनिधींना नेहमी मुख्यमंत्री मराठा जातीचा असावा असे वाटत असते. महाराष्ट्रातील मागासवर्गीय जातींसाठी रिपब्लिकन पक्षाची निर्मिती झालेली दिसते. ब्राम्हण जातीचा शैक्षणिक क्षेत्रावर विशेष पगडा आहे. काही प्रमाणात त्यांचे लागेबांधे भारतीय जनता पक्ष, शिवसेना, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, हिंदू महासभा, पतिपावन संस्था यांच्याशी असलेले दिसतात, सामान्यतः महाराष्ट्रातील विविध जाती-जमाती आपापल्या उमेदवारांनाच मते देताना दिसतात. अशाच प्रकारे विविध राज्यात जातीयतेचे राजकारण चालू असलेले दिसते.

- २) कर्नाटक राज्यात लिंगायत व ओक्कलिंगा या दोन जातींचा विशेष प्रभाव जाणवतो. सत्तास्पर्धा प्रामुख्याने या दोन जातीत चाललेली दिसते.
- ३) आंध्र राज्यात रेड्डी आणि कम्मा या दोन जाती राजकारणात प्रभावी आहेत. पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत रेड्डी जातीने काँग्रेसला कम्मा जातीने कम्युनिस्ट पक्षाला पाठींबा दिला होता. दुसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीत स.का.पाटील यांच्या विनंतीवरून कम्मा जातीचे नेते प्रा. एन. जी. रंगा यांनी काँग्रेसला पाठींबा दिला. पुढील निवडणुकात या दोन्ही जातींचा पाठींबा मिळविण्यात काँग्रेस पक्षाला सातत्याने यश लाभले. परंतु १९८२ साली एन.टी. रामाराव यांचा तेलगू देसम पक्ष उदयाला आला. या पक्षाने या दोन्ही जातींच्या मतदारांना आकर्षित करून घेतले होते.
- ४) केरळ राज्यात ब्राम्हण (नंबुद्रीपाद) नायर आणि इझवा या जाती असून नायर जातींचा येथील राजकारणावर विशेष प्रभाव आहे.
- ५) बिहार राज्यात राजपूत, ब्राम्हण, कायस्थ आणि आदिवासी या प्रमुख जाती आहेत. तेथे कायस्थ आणि ब्राम्हण जातीत सत्तास्पर्धा चाललेली आहे.
- ६) उत्तर प्रदेशात राजपूत व जाट या जातींचा राजकारणावर प्रभाव पडलेला आहे. याशिवाय येथे गुजर व अहिर या जातीचाही राजकारणावर काही प्रमाणात प्रभाव आहे.
- ७) तामिळनाडू राज्यात मुदलियार, गौडर व पदयाची या जाती राजकारणात प्रभाव पाडताना दिसतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात या जातींनी जस्टिस पार्टीला पाठींबा दिला होता. आता त्यांचा पाठींबा आण्णा द्रमुक पक्षाला असलेला दिसतो. ब्राम्हण जातीच्या वर्चस्वाला विरोध करून द्रविडी संस्कृती जतन करणाऱ्या या जाती आहेत.
- ८) पंजाबमध्ये शीख धर्माचा राजकारणावर विशेष प्रभाव आहे. अकाली दलाचे तेथे वर्चस्व आहे. वास्तविक शीख हा हिंदू धर्माचाच एक पोटप्रकार (जात) आहे. जातीयतेचे राजकारण हे राष्ट्रीय ऐक्याला आणि एकात्मतेला घातक ठरू लागले आहे. भारतात जाती-जमाती मधील तणाव, संघर्ष वाढू लागलेले आहेत. राजकीय पक्ष मतांच्या स्वार्थापोटी जातीयतेला खतपाणी घालताना दिसतात. त्यामुळेच अधूनमधून जातीय दंगली उसळल्या जातात.

मंडल आयोग (Mandal Commission)

१ जानेवारी, १९७९ मध्ये भारत सरकारने कलम ३४० नुसार 'दुसऱ्या मागासवर्गीय आयोगा' ची स्थापना केली. या आयोगाचे अध्यक्ष बिदेश्वरी प्रसाद मंडल हे होते. या आयोगाने २१ मार्च १९७९ पासून आपले काम सुरू केले आणि १२ डिसेंबर १९८० ला काम पूर्ण केले. २१ डिसेंबर १९८० ला आपला

अहवाल राष्ट्रपतीला सादर केला. याच आयोगामुळे खऱ्या अर्थाने इतर मागासवर्गीयांची चर्चा मोठ्या प्रमाणात झाली. परंतु हा आयोगही अनेक वर्षे बंदपेटीत ठेवण्यात आला. शेवटी ७ ऑगस्ट १९९० मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान मा.व्ही.पी.सिंग यांच्या सरकारने मंडल आयोगाला मंजूरी देऊन देशात तो लागू केला गेला.^६

मंडल आयोगाने अनेक व्यक्ती, संस्था आणि प्राप्त निवेदनाच्या आधारे मागासलेल्या जातींची देशव्यापी यादी तयार केली. सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक हे तीन निकष लक्षात घेऊन देशातील एकूण ३७४३ जातींचा अन्य मागासवर्गीयात समावेश करण्यात आला. महाराष्ट्रातील २७२ जातींना इतर मागासवर्गीय ठरवण्यात आले. यामध्ये तेली, कुणबी, माळी, भोई, कुंभार, धोबी, कासार, शिंपी, साळी इ. अनेक जातींचा समावेश आहे. मंडल आयोग लागू झाल्यानंतर भारतभर आयोगाला विरोध म्हणून उग्र आंदोलने सुरू झाली. विशेषतः बिहार, उत्तरप्रदेश, दिल्ली, गुजराथ येथे हिंसात्मक कारवायांना सुरूवात झाली. अशा घटनांमुळे आयोगास १ ऑक्टोबर १९९० मध्ये स्थागिती देण्यात आली.

अशा प्रकारे आयोगास प्रचंड विरोध होत असताना तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव यांनी २५ नोव्हेंबर १९९१ रोजी आयोगाच्या संदर्भात किरकोळ बदल करून आयोग लागू केला. सर्वोच्च न्यायालयानेही मागासवर्गीयांचा आधार सामाजिक मागासलेपणा ठरवून मागासवर्गीयांतील उच्च गट उत्पन्न असणाऱ्यांना आरक्षणाचा फायदा घेता येणार नाही. त्याचबरोबर आरक्षण ५०% च्या वर जाणार नाही याची काळजी घ्यावी अशा सुचना अंमलबजावणीच्या संदर्भात केल्या आणि हा आयोग एकदाचा लागू केला. १९९३ साली ७ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती करून ग्रामीण तसेच नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत इतर मागासवर्गीयांना २७% जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद केली. अशाप्रकारे आज शासकीय, निमशासकीय सेवांमध्ये आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आरक्षणाचा फायदा इतर मागासवर्गीय जाती समूहाला मिळत आहे.^७

खरोखर या मंडल आयोगाच्या अहवालातून निर्माण होणारी पर्यावसाने अर्थकारणाला आणि यथावकाश राज्यसरकारलाही मागे रेटणारी आहेत. त्या शिफारशी शेवटी समाजालाही फाडून खातील कारण, ही योजना निरनिराळ्या संपूर्ण समाजांना आणि त्यातल्या त्यात हिंसक आणि आक्रमक वृत्तीच्या लोकांना एक संधी मिळवून देत आहे. आपली वेगळी जातीय अस्मिता कायम करण्याची, नव्हे तिला तेज आणण्याची प्रक्रिया करित आहे.

जातीयतेचा अडसर दूर करण्यासाठीच्या उपाययोजना :

भारतात सर्वच राजकीय पक्ष लोकांच्या धार्मिक व जातीयतेच्या भावना चेतवितात आणि त्यांची मते मिळवून निवडून येतात. असे निवडून गेलेले प्रतिनिधी विशिष्ट धर्माचा, जातीचा फायदा करून देतात. त्यांना राष्ट्रहितापेक्षा धर्महिताची, जातीयतेची ओढ अधिक लागलेली असते. सर्वच राजकीय पक्षांचे नेते आपण धर्मातीत राज्याचे पुरस्कर्ते आहोत असे भासवत असतात. परंतु त्यांची प्रत्यक्ष कृती मात्र धार्मिकतेची आणि जातीयतेची असते. तेव्हा राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मार्गातील हा धार्मिकतेचा, जातीयतेचा अडसर दूर करणे गरजेचे झालेले आहे. त्यासाठी राज्यकर्ते सर्व पक्षांचे नेते आणि जनता यांनी युध्दपातळीवरून पुढील काही प्रयत्न केले पाहिजे.

- १) समान नागरी कायद्याची निर्मिती आणि अंमलबजावणी झाली पाहिजे.
- २) धार्मिक सणांच्या सुट्ट्या बंद केल्या पाहिजेत.

भूमिका
पात्र
लीन
ची
रूप
रिच
चा
नी.
मुळे

- ३) देवदेवतांची शासकीय पुजा बंद केली पाहिजे.
- ४) धार्मिक व जातीय घटकांवर आधारलेल्या पक्षांना आणि संघटनांना कायद्याने बंदी घातली पाहिजे.
- ५) शिक्षणसंस्था व शासकीय कचेऱ्या यातून व्यक्तीच्या धर्माची व जातीची नोंद करता कामा नये.
- ६) शासकीय प्रसार माध्यमातून धर्म, जात यांच्याशी संबंध असणारे कार्यक्रम दाखविणे बंद केले पाहिजे.
इत्यादी गोष्टी केल्या तर धार्मिकता, जातीयता कमी होऊन राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागेल.

समारोप :

आज भारतात लोकशाही व्यवस्था असुनही निवडणूक प्रक्रियेत जातीला महत्व आहे. निवडणूकांमध्ये जवळजवळ सर्वच पक्ष निवडणूकीची पात्रता ठरवतांना सर्वात महत्वाची पात्रता जातीला ठरवतात. कारण ज्या मतदार संघात उमेदवारी देतो आहोत त्या मतदारसंघात जातीचे संख्याबळ किती आहे याचा विचार अगोदर पक्ष करतात. त्यानुसार तेथे त्या जातीचा उमेदवार दिला जातो. निवडणूकीतही आता जातीवर आधारित प्रचार सर्रास केला जातो. उदा. 'जाठ की बेटी जाठ को जाठ का व्होट जाय' यामुळे देशात आज वेगवेगळ्या मतदारसंघात जातीय निकषांवर मतदान होताना दिसते. डॉ. पी.सी. अलेक्झांडर जातीविषयी म्हणतात, 'लोक जातीने मतदान करीत नाहीत तर लोक जातीला मतदान करतात.' या सर्वांवरून असे लक्षात येते की, राजकारणात जातीची भूमिका मोठ्या प्रमाणात वाढताना दिसत आहे.

** संदर्भ ग्रंथ **

- १) पाटील बी. बी. : भारतीय शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, दुधाळी - कोल्हापूर
- २) लोटे रा.ज. : भारतीय शासन आणि राजकारण, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लीशर्स, नागपूर-२००३
- ३) पळशीकर सुहास : जातीसंस्थेचे बदलते स्वरूप, समाज प्रबोधन संस्था, परिसंवाद, २२ ऑगस्ट १९९९
- ४) बेडकीहाळ किशोर : जमातवादाचा धोका आणि पुरोगामी चळवळ, समाज प्रबोधन पत्रिका, एप्रिल - जून - १९९८
- ५) Shakir Moin : State and Politics in Contemporary india, Ajanta book International, New Delhi - 1986
- ६) शौरी अरूण : भारताचे भवितव्य, मराठी अनुवाद, माधव मोर्डेकर,
- ७) कित्ता : मेहता पब्लीशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे - १९९४.

□□□

Impact Factor-7.675 (SJIF)

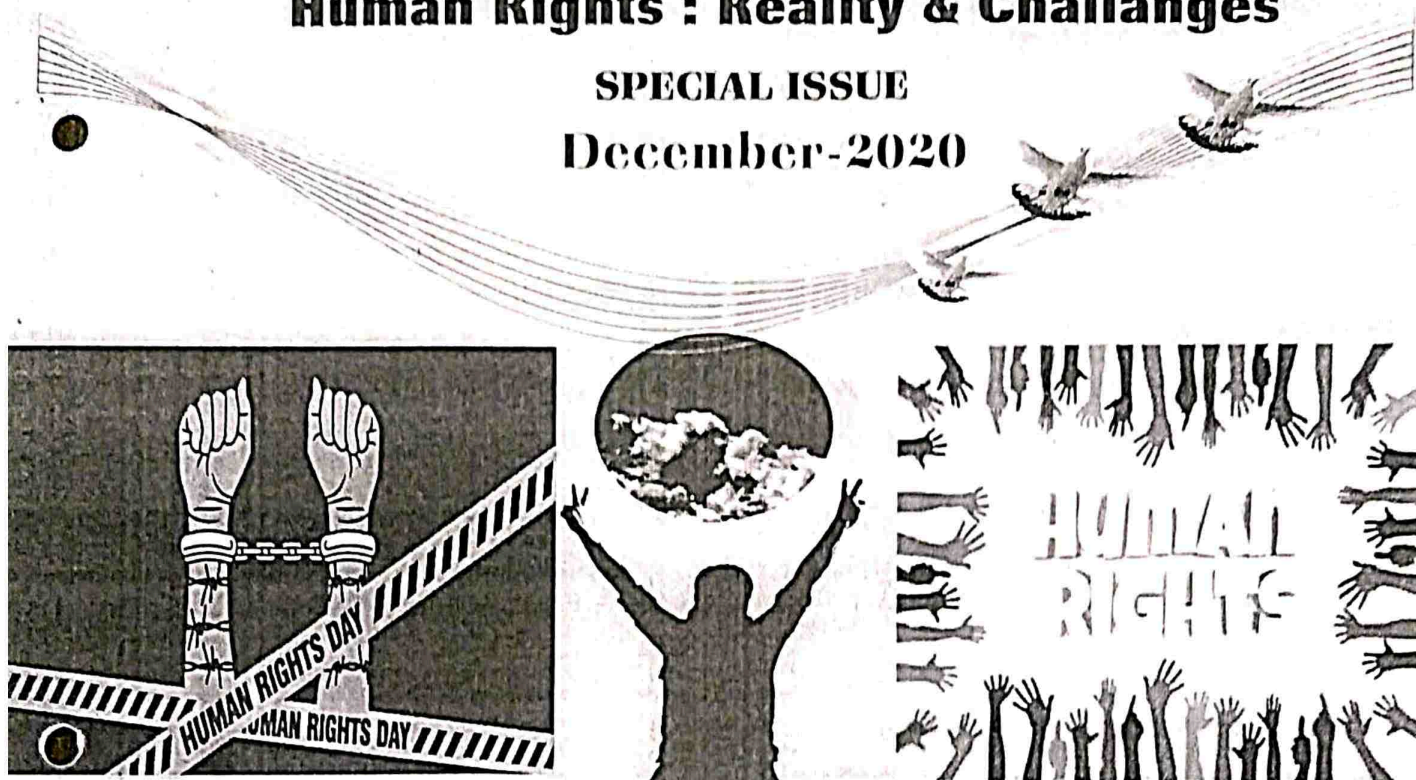
ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE
December-2020

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:

Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

युनो, मानवी अधिकार आणि परिषदा

प्रा.डॉ.सौ.सुनिता अविनाश शिंदे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, सौ.सुशिलामाई काळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गौतमनगर

प्रास्ताविक :

प्रा.लारिक म्हणतात, "व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वात्कृष्ट विकास साधता येईल अशी परिस्थिती म्हणजे मानवी हक्क होय."

मानवाधिकाराचा प्रश्न पुढे आला तो प्रामुख्याने द्वितीय महायुद्धानंतरच्या काळात नाझी राजवटीने घडविलेला ज्युंचा वंशसंहार हे एक तत्कालीन कारण होते. मानवी हक्काची संकल्पना ही फार पुरातन आहे. मध्ययुगीन युरोपीय तत्त्वज्ञानातील नैसर्गिक कायद्याच्या कल्पनेतून 'हक्क' या संकल्पनेचा उगम झाला. पुढे आधुनिक युरोपात, 'सामाजिक करार' सिद्धान्त मांडण्यात आला. त्यातूनच संविधात्मक शासन पध्दतीची सुरुवात झाली. १९ व्या व २० व्या शतकात युरोपातील व कित्येक नवस्वतंत्र देशांच्याही राज्यघटनेमध्ये नागरीकांच्या हक्कांचा समावेश केला गेला. भारताच्या संविधानात प्रकरण-३ मध्ये नागरीकांच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश आहे. १९४५ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. मूलभूत अधिकारांचा समावेश युनोच्या चार्टरमध्येही करण्यात आला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी अधिकाराच्या प्रसाराची आणि संरक्षणाची प्रक्रिया संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेपासूनच सुरू झाली आहे.

१९४५ ते २००७ पर्यंत संयुक्त राष्ट्रकडून मानव अधिकाराच्या क्षेत्रात शंभरहून अधिक ठराव करार मंजूर करण्यात आले आहेत. त्यात व्यक्तीच्या नागरी आणि राजकीय अधिकारापासून तर आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारापर्यंत महिला, लहान मुले, निर्वासित, एडसग्रस्त सर्वांच्या मूलभूत अधिकारांची केवळ संहिताच नाही तर त्यांच्या अंमलबजावणीची यंत्रणाही उभी करण्यात आलेली आहे. मानवी अधिकारांच्या प्रसारासाठी आणि संरक्षणासाठी मानवाधिकार कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी १९४६ साली स्थापन करण्यात आलेल्या मानव अधिकार आयोगापासून तर २००६ साली मानव अधिकार सभेपर्यंत विविध संस्था, संघटनांची स्थापना केली. संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेच्या प्रमुख उद्दिष्टांपैकी मानव अधिकार एक आहे. "To reaffirm faith in Fundamental human rights, in the dignity & worth of the human person in equal rights of men & women" ही प्रतिज्ञा म्हणजे युएनच्या कार्याचे मार्गदर्शक तत्त्व आहे.

स्वतंत्र मानव अधिकार आयोग १९४६:-

मानव अधिकारांचा अर्थ स्पष्ट करून कोणत्या अधिकारांचा समावेश होतो ते स्पष्ट करणे होय.

- मानव अधिकारांचे रक्षण करणे :- या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सन १९४६ साली एक स्वतंत्र मानवी अधिकार आयोगाची स्थापना केली. सदस्या संख्या ५३ एवढी होती. या आयोगाकडे चार प्रमुख भूमिका सोपविण्यात आल्या.
- प्रमुख मानव अधिकारांची यादी बनविणे म्हणजेच मानव अधिकारांचे संहितीकरणाचे कार्य करणे.
- राजकीय आणि नागरी अधिकार, आर्थिक आणि सामाजिक स्वरूपाचे अधिकार या संबंधी आंतरराष्ट्रीय कराराचा मसुदा तयार करणे.
- अल्पसंख्याकांच्या अधिकाराच्या संरक्षणासंबंधी विशेष तरतुदी करणे.
- वंश, धर्म, भाषा, लिंग आदि आधारांवरून केला जाणारा भेदभाव नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

मानव अधिकार आयोगाकडून मानव अधिकारांचा आंतरराष्ट्रीय जाहिरनामा तयार करण्याचे कार्य अडीच वर्ष चालले आणि १० डिसेंबर १९४८ ला युनोच्या आमसभेने मानव अधिकारांची घोषणा करून त्यांचा स्विकार केला.

मानवी हक्क सार्वत्रिक जाहिरनामा

मानवी अधिकाराच्या जाहिरनाम्यात एकूण तीस (३०) अधिकार आहेत.

- कलम-१- स्वातंत्र्य आणि समतेचा अधिकार
- कलम-२- सापेक्षतेपासून मुक्ती
- कलम-३- व्यक्तीला जीवन, मोकळीक आणि सुरक्षेचा हक्क

- कलम-४- गुलामगिरी व दास्यत्वापासून स्वातंत्र्य.
 कलम-५- छळवणूक किंवा मानहानिकारक वागणुकीपासून स्वातंत्र्य.
 कलम-६- कायद्यासमोर एक व्यक्ती म्हणून अधिकृत मान्यतेचा हक्क.
 कलम-७- कायद्यासमोर एकसमान योग्यतेचा हक्क.
 कलम-८- कार्यक्षम न्यायसभेमार्फत उपाय मिळविण्याचा हक्क.
 कलम-९- जुलमी कैद किंवा किंवा हद्दपारीपासून स्वातंत्र्य.
 कलम-१०- न्याय्य सुनावणी किंवा सार्वजनिक सुनावणीचा हक्क
 कलम-११- दोषी सिध्द होईपर्यंत निरपराध मानले जाण्याचा हक्क.
 कलम-१२- एकांतात ढवळाढवळ करण्यापासून स्वातंत्र्य यात घर, कुटुंब व पत्रव्यवहार यांचा समावेश आहे.
 कलम-१३- हालचालीच्या स्वातंत्र्याचा हक्क आणि स्वतःच्या देशात घर असण्याचा आणि हवे तेव्हा येण्याजाण्याचा हक्क.
 कलम-१४- सुरक्षित आश्रयस्थानाचा हक्क.
 कलम-१५- राष्ट्रीयत्वाचा हक्क आणि ते बदलण्याचे स्वातंत्र्य.
 कलम-१६- विवाह व कुटुंबाच्या संरक्षणाचा हक्क.
 कलम-१७- मालमत्तेवर मालकी असण्याचा हक्क.
 कलम-१८- श्रध्दा आणि धर्मासंबंधित स्वातंत्र्य.
 कलम-१९- अभिप्राय आणि माहितीचे स्वातंत्र्य.
 कलम-२०- शांततापूर्ण सभा आणि संगतीचा हक्क.
 कलम-२१- शासनात आणि मुक्त मतदानाचा सहभागी होण्याचा हक्क आणि सार्वजनिक सेवेला समान सवलती.
 कलम-२२- सामाजिक सुरक्षिततेचा हक्क.
 कलम-२३- काम करण्याचा व न्याय्य वेतन मिळविण्याचा हक्क.
 कलम-२४- विश्रांती आणि फुरसतीचा हक्क.
 कलम-२५- आरोग्य व सुस्थितीसाठी पुरेशा राहणीमानाचा हक्क.
 कलम-२६- शिक्षणप्राप्तीचा हक्क.
 कलम-२७- जमातीच्या सांस्कृतिक जीवनात सहभागी होण्याचा हक्क.
 कलम-२८- मानवी हक्कांची हमी देणाऱ्या सामाजिक सुव्यवस्थेचा हक्क.
 कलम-२९- व्यक्तीच्या संपूर्ण व स्वतंत्र व्यक्तिगत विकासासाठी, जमातीप्रती जबाबदार असण्याची आवश्यकता.
 कलम-३०- राज्यापासून स्वातंत्र्य किंवा वरीलपैकी कोणत्याही हक्कांमधील ढवळाढवळीपासून स्वातंत्र्य.

● मानवी अधिकारासंबंधीची जागतिक संमेलने :-

मानवी हक्कांवरील सार्वत्रिक जाहीरनाम्याचा २० वा वर्धापनदिन साजरा करण्यासाठी १९६८ हे वर्ष संयुक्त राष्ट्राने 'आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्कांचे' वर्ष घोषित केले. या प्रसंगी तेहरान (इराण) येथे मानवी हक्कांवरील जागतिक परिषद आयोजित केली. मानवी हक्कासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रयत्न आणि पुढाकार वाढविणे हा उद्देश होता. यात १७० राज्ये आणि ८ गैरसरकारी संघटनांनी भाग घेतला. वसाहतवाद, वांशिक वर्णभेद, सरकारच्या वर्णविरोधी धोरणाचा धिक्कार करणे या समस्यांना उद्देशून हे उपक्रम रचण्यात आले होते.

ऑस्ट्रीयाची राजधानी व्हिएन्ना येथे दिनांक २५ जून १९९३ रोजी भरलेल्या मानवी हक्क जागतिक परिषदेत पुढील १० वर्ष मानवअधिकाराचे दशक म्हणून साजरे करावे असे ठरले. यामध्ये १७१ राज्यातील प्रतिनिधी व ८४० अशासकीय संस्थांच्या प्रतिनिधींचा समावेश होता.

संयुक्त राष्ट्राने मानवी अधिकारावर जवळपास ८० परिषदा आयोजित केल्या. सर्वप्रथम १९४८ मध्ये नरसंहार थांबविण्यासाठी विचार झाला. कोणत्याही राज्याने वंशवाद किंवा धर्मसमूहास नष्ट करतांना केलेला नरसंहार हा अक्षम्य अपराध समजला जाईल, असा ठराव १३२ देशांच्या स्वाक्षरीनिशी पहिल्या परिषदेत केला.

शरणार्थ्यांसंबंध परिषद :

विविध कारणामुळे दुसऱ्या देशात आश्रयासाठी गेलेल्या शरणार्थ्यांना आपल्या मायदेशी परत जाण्याचा अधिकार आहे. परंतु त्यांच्या देशात त्यांच्या जीविताला धोका आहे असे त्यांना वाटत असल्यास त्यांना काम देणे, शिक्षण व सार्वजनिक मदतीचा हक्क पोहोचतो असे या परिषदेत ठरविण्यात आले. १९५१ मध्ये झालेल्या हया परिषदेतील वरील ठरावास १३७ राज्यांनी स्वीकृती दिली.

रंगभेद : समाप्ती बद्दलची परिषद :

१९६६ मध्ये आयोजित या परिषदेत १५७ देशांच्या प्रतिनिधींनी सहया केल्या. कोणत्याही प्रकारचे रंगभेदाचे धोरण, अनुचित ठरविण्यात आले. रंगभेद पाळणे हे नैतिक, वैज्ञानिक आणि कायदेशीररीत्या देखील निंदनीय आहे. या परिषदेत वर्णभेद व रंगभेद संपविण्याच्या व्यवस्थेबाबत निरीक्षण करणाऱ्या एका समितीची रचना करण्यात आली.

स्त्रियांसंबंधीचे भेदभाव समाप्त करणे :

१९७९ मधील या विषयासंबंधीच्या परिषदेतील निर्णयावर १६६ राज्यांच्या प्रतिनिधींनी सहया केल्या. कायद्याच्या दृष्टीने महिलांना समानतेचा अधिकार आहे. उदा. शिक्षण, रोजगार, विवाहबद्ध होणे, कौटुंबिक जीवन उपभोगण्याचा समान अधिकार आहे. स्त्रियांप्रति कोणताही भेदभाव असल्यास तो दूर करण्यासंबंधी उपाय सुचविण्यात आले. त्याबाबत एक समिती निर्माण करून त्या समितीस भेदभाव मिटविण्याच्या उपायाकडे लक्ष ठेवण्याचाही अधिकार देण्यात आला.

बालकांच्या अधिकाराचे जतन करण्यासंबंधी १९८९ मध्ये एक परिषद घेण्यात आली. त्यात लहान मुले व बालकाची एकूण स्थिती नाजूक आहे हे मान्य करण्यात आले. बालकांच्या रक्षणासाठी त्यांना सर्व प्रकारचे अधिकार देण्यात यावे व त्या संबंधी एक आचारसंहिता बनविण्याचा ठराव संमत करण्यात आला. कोणतेही कार्य करतांना बालकांची सुरक्षितता राखण्याचे अभिवचन देण्यात आले. शरणार्थी, विकलांग व अल्पसंख्यांक समुदायातील बालकांच्या संरक्षण व विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविण्यात आले. बालकांचे अस्तित्व त्यांचा विकास व संरक्षणाकडे लक्ष देण्याचे ठरविण्यात आले. या परिषदेतील निर्णयांचे १९१ राज्यांनी समर्थन केले.

विस्थापित कामगारांच्या संबंधी परिषद :

१९९० मध्ये ही परिषद आयोजित करण्यात आली. कोणत्याही कारणामुळे विस्थापित झालेल्या कामगारांचे मुलभूत अधिकार त्यांना प्रदान करण्यात यावे आणि त्यांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्याबाबत या सभेत विचार झाला. त्या अनुषंगाने एक संधी करण्यात आली. परंतु दुर्दैवाने ती संधी अंमलात आलेली नाही. कारण केवळ १५ देशांनी यावर हस्ताक्षर केले.

सारांश :

युतीच्या स्थापनेला ७५ वर्षे होत आहे. तरी मानवी हक्काची हमी देऊनही मानवी हक्कांची पायमल्ली झालेली दिसते. 'भुकेपासून जगाला मुक्त करू' ही घोषणा कागदावरच राहिली. कुपोषणामुळे मृत्युची संख्या भयानक आहे. स्त्रियांवरील अत्याचार व बलात्कारांची संख्या वाढतच आहे. अनेक देशात स्त्रियांना अधिकार नाहीत. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दहशतवाद वाढत आहे. निरपराध मानव बळी पडत आहेत. पोलीस कस्टडीत मृत्यु होत आहेत. अनेक देशात वर्णद्वेषाचे प्रकार चालूच आहेत. जगात आर्थिक विषमता प्रचंड प्रमाणात आहे. ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनलच्या अहवालानुसार जगातील १३ कोटी लोकांचे उत्पन्न फक्त रु.१४००/- प्रति महिना आहे. याचे मुख्य कारण मानवी हक्क आयोगापुढे येणाऱ्या तक्रारी, त्याचे निवारण करण्याचे उपाय याची सक्तीने अंमलबजावणी होत नाही तसेच ही अंमलबजावणी सुरक्षा मंडळावर व बडया राष्ट्रांच्या मर्जीवर अवलंबून असते. मानव अधिकाराचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी व बडया राष्ट्रांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेचे लोकशाहीकरण करणे किंवा विस्तार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अनेक लोकशाही राष्ट्रांचा समावेश युएनच्या सुरक्षा परिषदेवर होईल व वरील प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न, उपाययोजना केल्या जातील. सुरक्षा परिषदेच्या विस्ताराची अत्यंत आवश्यकता आहे, हे यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) संयुक्त राष्ट्र- डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे-३०.
- २) संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना-प्रा.जॉन्सन बोर्जेस डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-३०.
- ३) आंतरराष्ट्रीय संबंध- डॉ.वसंत रायपूरकर, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर-१०.
- ४) भारत आणि जग- प्रा.डॉ.बी.डी.तोडकर, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-३०.

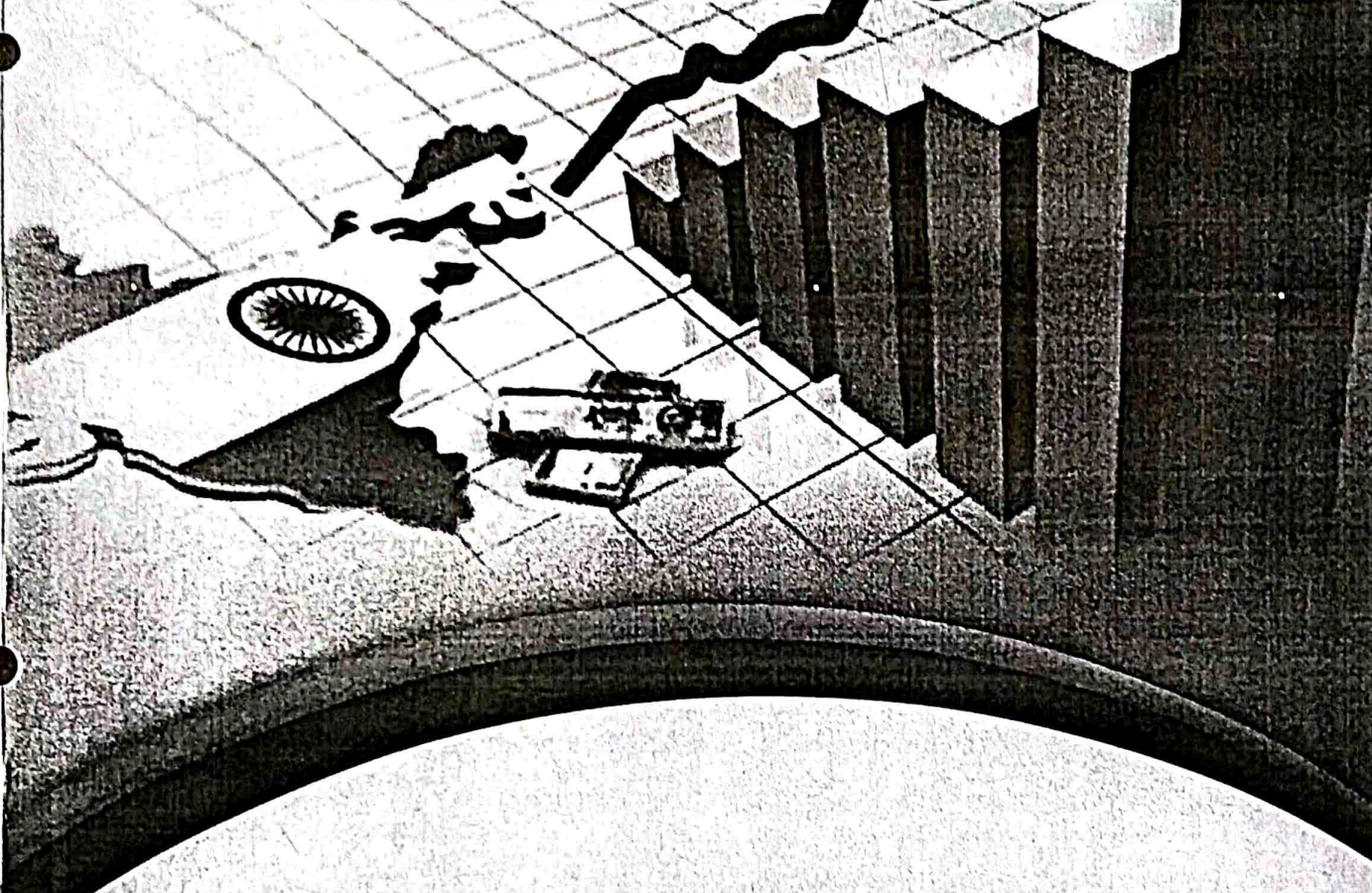
Special Issue, December 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

V i d y a w a r t a

Editor
Dr.Bapu Gholap

Guest Editor
Prof.Dr.Sou.Vijaya Gursal

- 28) महाराष्ट्रातील शेती व्यवसाय आणि पीकरना बदलाचा अभ्यास
डॉ. जयश्री आर. दिघे, जि. अहमदनगर ||109
- 29) भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी उत्पादकतेचे योगदान
प्रा. डॉ. पवार भाऊसाहेब रामचंद्र, जि. अहमदनगर ||113
- 30) भारतीय अर्थव्यवस्था
प्रा. प्रविण भास्कर गोळे, नाशिक ||121
- 31) भारतीय रूग्णाने अवमुल्यन
प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही., जि. पुणे ||120
- 32) केंद्र-राज्य वित्तीय संबंधी मूल्यांकन आयोग
प्रा. डॉ. सी. सुनिता अविनाश शिंदे, गौतमनगर ||122
- 33) भारतातील शेजारी व दारिद्र्य
स. प्रा. पिंगट सविता पांडुरंग, जि. अहमदनगर ||125
- 34) भारताच्या निर्यात व्यापारात कृषी क्षेत्राचे योगदान
प्रा. श्री. जाधव संतोष ज्ञानदेव, जि. अहमदनगर ||128
- 35) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचा विकास : एक दृष्टिकोण
सी. पाऊलबुद्धे अनुराधा रामभाऊ, औरंगाबाद ||131
- 36) कर्जबाजारीमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या सध्यास्थितीचा चिकित्सक अभ्यास
कु. पुजा सोपानराव धनवटे ||134
- 37) GROWTH IN TRACTOR MANUFACTURING INDUSTRY AND ITS IMPACT ON AGRI...
Prof. D. H. Bhagure & Dr. B. R. Pawar, Dist.- Ahemadnagar ||138
- 38) Indian Economy
Prof. Mahale S. A., Shrirampur ||142
- 39) The problem of Agricultural Economy in Dindori Tahshil
Dr. Dhiraj .C. Zalte , Dist. Nasik (M.S.) ||147

जी.एन., पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहीली
आवृत्ती जून २००६, पृ.क्र. १४७.

७) 'आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त,' डॉ. झामरे
जी.एन., पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहीली
आवृत्ती जून २००६, पृ.क्र. १४७.

८) 'आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र,' डॉ. कायदे पाटील
, चैतन्य प्रकाशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती जुलै २००२, पृ.
क्र. ४. १३.

□□□

32

केंद्र—राज्य वित्तीय संबंधी मुल्यांकन आयोग

प्रा. डॉ. सौ. सुनिता अविनाश शिंदे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

सौ.सुशिलामाई काळे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, गौतमनगर

*****

प्रस्तावना—

भारतीय संविधानाच्या १२ आणि १३ भागात कलम २६४ ते ३०७ मध्ये केंद्र आणि राज्य यांच्यातील वित्तीय संबंध स्पष्ट केले आहेत. देशातील केंद्र, राज्य आणि स्थानिक सरकारे यांच्यात सत्ता विभागली आहे. केंद्र व राज्याच्या उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या बाबी निश्चित आहेत. तसेच केंद्राकडून राज्याला वित्तीय हस्तांतरण केले जाते. काही कर केंद्र सरकार गोळा करते व त्यापासून मिळालेल्या उत्पन्नाची विभागणी राज्यांना दिली जाते. केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्या वित्तीय संबंधात बदलत्या परिस्थितीनुसार बदल होण्याच्या दृष्टीने व लवचिकता आणण्यासाठी वित्त आयोगाची नेमणूक केली जाते. देशात राज्य घटनेचा स्विकार केल्यानंतर १९५१ मध्ये पहिल्या वित्त आयोगाची नेमणूक करण्यात आली. त्यानंतरच्या काळात आतापर्यंत १४ आयोग नेमण्यात आले आहेत.

वित्त आयोगांनी वैयक्तिक प्राप्तीकरापासून मिळणा—या उत्पन्नाचे वाटप, केंद्रीय उत्पादन कराचे वाटप, मालमत्तेवरील करापासून मिळणा—या उत्पन्नाचे केंद्र आणि राज्य सरकारांना दयावयाची सहायक अनुदाने वगैरे बाबतीत शिफारशी केल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने

१. प्राप्तीकरापासून मिळणा—या उत्पन्नाची विभागणी व वाटप

२. केंद्रीय उत्पादन कराची विभागणी व वाटप

३. विक्री कराएवजी अनिशित उत्पादन कर किंवा उत्पादन शुल्क

४. रेल्वे प्रवासी भाडयावरील कराएवजी अनुदाने

५. मालमत्ता कर

६. राज्यांना दयावयाची सहायक अनुदाने

७. केंद्र सरकारकडून राज्यांना दिली जाणारी कर्जे

१९६७ ते ८२ या काळात अनेक पक्षांनी केंद्र-राज्य पुनर्विचार करण्याची मागणी केली. प्रामुख्याने प्रादेशिक पक्ष अशा प्रकारची मागणी मोठ्या प्रमाणात करित होते. केंद्र सरकारने १९८३ मध्ये केंद्र-राज्य संबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी व शिफारशी सुचविण्यासाठी एका आयोगाची नियुक्ती केली. ज्यास सरकारिचा आयोग नावाने ओळखले जाते. त्या अगोदर तामिळनाडू सरकारने केंद्र-राज्य संघर्ष तणाव कमी करण्यासाठी राज मन्तार समिती नियुक्त केली होती. २ सरकारिया आयोगाने अहवाल १९८७ मध्ये शिफारशीसहीत सादर केला.

सरकारिया आयोग शिफारशी -

सत्तेचे केंद्रीकरण, घटनात्मक तरतुदींचा राजकारणाच्या सोयीसाठी होणारा गैरवापर, केंद्र-राज्य संबंधातील वाढता ताणतणाव, नैतिक मूल्यांची घसरण या गोष्टींना प्रतिबंध करण्यासाठी आणि केंद्र-राज्य संबंधाना नैतिकतेचे अधिष्ठान देण्यासाठी सरकारिया आयोगाने केलेल्या शिफारसी उपयुक्त व महत्वाच्या आहेत.

१. शेष अधिकार केंद्र सरकारला दिले आहेत ते केंद्राकडे न ठेवता सामाईक यादीत समाविष्ट करण्यात यावेत तशी घटना दुरुस्ती करण्यात आली.

२. सामाईक यादीतील जे विषय राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत त्यासंबंधी कायदे करण्यापूर्वी घटक राज्याची मते जाणून घ्यावीत.

३. स्टॅंप कर, औषधे, सौंदर्य प्रसाधने, खनिजे, पेट्रोल, नैसर्गिक वायू, आकाशवाणी, दुरदर्शन जाहीरतीवरील कर इ. बाबत कर आकारणी व कर वसुली याबाबत केंद्र सरकारने राज्याचे मत विचारात घ्यावे. कराच्या उत्पन्नातील वाटा राज्यांना दयावा.

४. कर्ज उभारणीला केंद्राची परवानगी घेण्याची

अट नसावी. राष्ट्रीय कर्ज आयोग नियुक्त करावा.

५. दुष्काळ, अवर्षण, अतिवर्षी अशा संकट काळात केंद्र सरकार राज्यांना आपत्ती अनुदान देते. त्यासंबंधी अनुदान पध्दतीचे परिक्षण करून निश्चित नियम आणि संकेत ठरविण्यात यावे.

६. वित्त आयोग व नियोजन मंडळ यांच्यात सुसूत्रता, सुसंवाद असावा.

७. राष्ट्रीय विकास मंडळाचे राष्ट्रीय व आर्थिक मंडळ असे नामकरण करून घटनेच्या २६३ व्या कलमानुसार त्याला घटनात्मक दर्जा देण्यात यावा.

८. वित्त आयोग, सार्वजनिक हिशोब समिती, अनुमान समिती, सार्वजनिक उपक्रम समिती यांचे कार्य अधिक जवाबदारीने, दक्षतेने व्हावे असे स्पष्ट केले.

९. ३५६ कलमाचा वापर घटक राज्यात राजकीय पेचप्रसंग सोडवण्यासाठी अगदी शेवटचा उपाय म्हणून करणे आवश्यक आहे.

१०. केंद्र राज्य संबंधात सुसंवाद, सहकार्य निर्माण होण्यासाठी घटनेच्या २६३ कलमानुसार आंतरशासन मंडळाची निर्मिती करावी.

११. घटक राज्यात केंद्रीय राखीव पोलीस दल, केंद्रीय सशक्त दल, सीमा सुरक्षा दल पाठविण्यापूर्वी केंद्राने राज्याशी विचारविनीमय करावा.

१२. केंद्र राज्य संबंधात अखिल भारतीय सेवांना अनन्यसाधारण महत्व आहे म्हणून केंद्र राज्य संबंधात सुसंवाद साधण्यासाठी एक सल्लागार परिषद स्थापन करण्यात यावी.

१३. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांची रिक्त पदे त्वरीत भरावी यासंबंधी घटनेच्या २१७ व्या कलमात घटना दुरुस्ती करावी.

पुंछी आयोग -

भारत सरकारने दोन दशकापूर्वी सरकारिया आयोग नेमून केंद्र-राज्याच्या संबंधित मुद्द्यांवर विचार केल्यानंतर भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत आलेल्या बदलांना ध्यानात घेवून केंद्र-राज्य संबंधित नवीन मुद्द्यांवर विचार करण्यासाठी २७ एप्रिल २००७ मध्ये भारताचे माजी मुख्य न्यायमुर्ति मदन मोहन पुंछी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग स्थापन करण्यात

आला होता."

आयोगाने केंद्र आणि राज्यामधील अस्तित्वात असलेल्या व्यवस्थेचे कार्य, कायदेशीर संबंध, प्रशासनीय संबंध, राज्यपालांची भूमिका, आणीबाणीच्या घटना, आर्थिक संबंध, आर्थिक आणि सामाजिक नियोजन, पंचायतराज संस्था, आंतरराज्यीय नदी जोड प्रकल्प प्रत्यक्षात आणणे इ. समस्यांचा अभ्यास करून सर्व क्षेत्रातील अधिकार, कर्तव्ये आणि जबाबदारी संबंधी न्यायालयाने केलेल्या विविध घोषणांची चौकशी आणि समीक्षा करण्यासाठी ३० मार्च २०१० ला सरकारला सादर केलेल्या सात खंडांच्या रिपोर्टमध्ये आयोगाने २७३ शिफारशी केलेल्या होत्या. अशा शिफारशी देशाची एकता व अखंडता सद्दृढ करण्यासाठी, लोक कल्याणाच्या चालना देवून सुशासन निश्चित करण्याच्या हेतूने वाढत्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि नवीन शतकाच्या सुरुवातीला गरीबी आणि निरक्षरता यांना समाप्त करण्यासाठी सतत आणि तीव्र आर्थिक विकास साधण्यासाठी प्रयत्न करणे. यासाठी आयोगाने शिफारशी केलेल्या.

१. धार्मिक, सांप्रदायिक हिंसा किंवा सामाजिक संघर्ष यांचे प्रमुख आणि दिर्घकालीन दुष्परिणाम यासाठी राज्याच्या तुलनेत केंद्राची भूमिका आणि जबाबदारी तसेच अधिकार क्षेत्र

२. नदी जोड प्रकल्पाच्या योजनेसाठी १५-२० वर्षे लागतील यामधील केंद्र-राज्य यांची भूमिका, जबाबदारी आणि अधिकार क्षेत्र

३. स्वायत्त संस्थांसहित पंचायत राज संस्था आणि स्थानिक संस्थांचे अधिकार आणि स्वायत्तताच्या प्रभावी करणासाठी राज्य-केंद्र यांच्या तुलनेत केंद्राची भूमिका, अधिकार आणि जबाबदारी क्षेत्र

४. जिल्हा स्तरावर स्वतंत्र नियोजन किंवा बजेट याविषयी केंद्र-राज्य यातील केंद्राची भूमिका

५. राज्यांसाठी विविध प्रकारची लागणारी मदत यामध्ये केंद्राची भूमिका

६. मागास राज्यांच्या संदर्भात सकारात्मक दृष्टीकोन आणि धोरण यामध्ये राज्याच्या तुलनेत केंद्राची भूमिका, जबाबदारी आणि अधिकार क्षेत्र

७. केंद्र आणि राज्या यांतील वित्तीय

संबंधात विशेष रूपाने निधीचे हस्तांतरण करण्यात आल्या आणि १२ व्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींचा प्रभाव

८. मुख्य सर्वर्धित कर प्रणालीची सुरुवात झाल्यानंतर उत्पादन आणि माल व सेवांची विक्रीकर अलग करांची आवश्यकता.

९. सरकारिया आयोगाच्या रिपोर्टनुसार अंतरराज्य व्यापार मुक्त करण्याची गरज

१०. राष्ट्रीय सुरक्षेवर गंभीर प्रभाव होण्याबरोबरच अंतरराज्य किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रभाव पाडणा-या अपराथांची स्वतः चौकशी करण्यासाठी एक केंद्रीय कायदा एजन्सी स्थापन करण्याची आवश्यकता

निष्कर्ष -

१. केंद्र-राज्य आर्थिक संबंध पाहिले असता आर्थिक बाबतीत केंद्राचे राज्यावरील नियंत्रण अधिक प्रमाणात आलेले दिसते.

२. आर्थिक बाबतीत राज्य परावलंबी असून त्यांना केंद्र सरकारच्या मदतीवर अवलंबून राहावे लागते.

३. भारतीय घटनेने केंद्र-राज्य संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी अधिकार क्षेत्राची विभागणी करून दिलेली आहे.

४. गेल्या ५० वर्षांच्या कालखंडात केंद्र-राज्य संबंध सलोख्याचे, सहकार्याचे होण्याऐवजी त्यांच्यात तणाव किंवा संघर्ष निर्माण झालेले दिसते.

५. केंद्र सरकारने वेळोवेळी राज्य सरकारच्या अधिकारावर आक्रमण केलेले दिसते.

६. पक्षहित, सत्ता यामुळे केंद्र सरकारने राज्यांचे अधिकार संपुष्टात आणून त्यांची स्वायत्तता धोक्यात आणली आहे. त्यामुळे राज्य सरकार व केंद्र सरकार यात संघर्ष, मतभेद निर्माण झालेले आहेत.

७. अर्थात केंद्र व राज्य संबंधातील तणाव कमी करण्यासाठी वेळोवेळी समित्या किंवा आयोग नेमून उपाय सुचविलेले दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ -

१. Indian Economy: Ruddra Datt & K.P.M Sundhram 54th & 57 Edition 5 chand & Company Ltd., New Delhi.

२. भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. जाधव आर.

डी., अथर्व प्रकाशन पुणे -५१

३. भारतीय शासन आणि राजकारण : डॉ.

देशमुख अलका, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर-२००९

४. भारतीय शासन आणि राजकारण : पाटील

बी.बी., फडके प्रकाशन दुधाळी, कोल्हापूर-२००२

५. विशेष आर्थिक क्षेत्र : डॉ. गोविलकर

विनायक, डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे.

६. <http://Interstatecouncil.nic.inpunchhi>

commission/

33

भारतातील बेकारी व दारिद्र्य

स. प्रा. पिंगट संविता पांडुरंग

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर,
जि. अहमदनगर

*****

भारत हा कृषिप्रधान देश असून सहा लाख खेडयांचा भारतात समावेश आहे. भारतातील सत्तर टक्के जनता आजही खेडयात राहते. अगदी प्राचीन काळापासून भारतात शेती केली जाते. परंतु शेतीक्षेत्राचे भविष्य मात्र मान्सून पावसावरच अवलंबून असल्याचे दिसून येते त्याचबरोबर भारतात लोकसंख्येचा भस्मासूर /प्रस्फोट झालेला आहे. पावसाचे कमी प्रमाण व लोकसंख्येचे जास्त प्रमाण यामुळेच भारतात बेरोजगारीचे /बेकारीचे मोठे प्रमाण आढळून येते. भारतातील लघुउद्योग व कुटीरोद्योगांचे प्रमाण अत्यल्प असून औदयागिक क्षेत्रही एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येला रोजगार पुरवू शकत नाही. परिणामी भारतात बेरोजगारिचे व दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून येते.

हेतू :- भारतातील बेरोजगारी व दारिद्र्य या संकल्पनांचा अभ्यास करणे बेरोजगारीचे व दारिद्र्याचे प्रकार, कारणे, परिणाम व उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

बेकारी व्याख्या :- काम करण्याची इच्छा व पात्रता असूनही व्यक्तीला काम उपलब्ध न होणे यास बेकारी असे म्हणतात.

दारिद्र्य :- मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची व्यक्तीची असमर्थता म्हणजे दारिद्र्य होय.

भारतातील बेकारीचे प्रकार

ग्रामीण बेकारी :-

१. उघड बेकारी २. प्रछन्न बेकारी ३. हंगामी बेकारी

१. उघड बेकारी :- ग्रामीण भागात ७० टक्के लोकसंख्या राहते त्यापैकी व-याच लोकांना

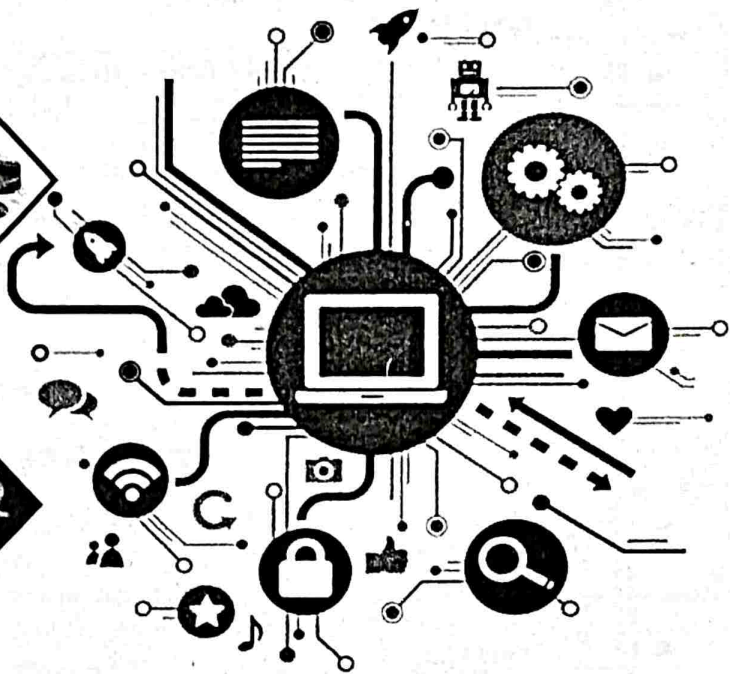
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed- Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmic Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
International Impact Factor (IIF) (ISI)

Guest Editor

Dr. Sau, Vijaya N. Gursal
I/C Principal
Sau, Sushilamai Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors

Dr. N. C. Kulkarni
Prof. B. B. More
Prof. V. C. Pote
Sau, Sushilamai Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Chief Editor

Dr. Dhamez J. Dhingra (Yale)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब

डॉ. सो. सुनिता अविनाश शिंदे,

सहाय्यक प्राध्यापक

सो. सुशिलामाई काळे कला, धाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

गौतमनगर, कोळपेवाडी,

ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर.

Email-avisunita9960@gmail.com

प्रस्तावना :

लोकशाही शासन पध्दतीमध्ये जनता सार्वभौम आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये जनतेचे सार्वभौमत्व प्रस्थापित करण्याचा महत्त्वपूर्ण मार्ग म्हणजे निवडणूका होय. त्यामुळे कोणत्याही नागरीकाला राजकीय व्यवहारात सहभागी होण्याची संधी प्राप्त होते. आधुनिक काळात राजकीय पक्षांचेच उमेदवार प्रामुख्याने निवडणूकीसाठी उभे राहतात. आपले म्हणणे मतदारांनी शांततेने ऐकले पाहिजे, असे प्रत्येक उमेदवाराला वाटते. त्याचप्रमाणे उमेदवारानेही आपले म्हणणे शांततेने ऐकले पाहिजे, असे मतदाराला वाटते. मात्र अलिकडच्या काळात ही प्रक्रिया काही प्रमाणात एकांगी होताना दिसत असल्याचे अनेक उदाहरणे समोर येत आहेत. म्हणजेच अनेक राजकीय पक्षांनी आपल्या पक्षाची ताकद वाढविण्यासाठी अनेक गुन्हेगारांना उमेदवारी दिल्यामुळे लोकशाहीच्या मुल्यांना बाधा निर्माण होत असल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे लोकशाहीच्या निकोप वाढीला धोका निर्माण होत आहे. यासाठी सर्व घटकांनी त्या विरुद्ध पावले उचलणे आवश्यक आहे. अर्थात त्या दृष्टीने न्यायालय व निवडणूक आयोग यांनी काही प्रमाणात दखल घ्यायला सुरुवात केली आहे.

१९५१ साली संसदेने लोकप्रतिनिधीत्वाचा कायदा केला तेव्हा साक्षरता, नैतिकता, समाजसेवा हे निकष लावावेत का? पण बहुसंख्य अशिक्षीत असलेल्या देशाचे प्रतिनिधीत्व मुठभर शिक्षितांच्या हाती जाऊन लोकशाही नष्ट होईल म्हणून काही अपात्रतेचे निकष निर्धारित केले आहे. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) निवडणूकीच्या संदर्भात एखादा गुन्हा वा भ्रष्टाचार केल्याच्या आरोपावरून न्यायालयाने किंवा निवडणूक आयोगाने दोषी ठरवलेल्या व्यक्ती.
- २) भारतातील कोणत्याही न्यायालयाने कोणत्याही गुन्ह्यामध्ये दोन वर्षांपेक्षा अधिक काळाकरीता कारावासाची शिक्षा ठोठावलेल्या व्यक्ती.
- ३) निवडणूक खर्चाचा ताळेबंद निर्धारित वेळेपूर्वी न दिलेल्या व्यक्ती.
- ४) भ्रष्टाचार वा सरकारी अप्रामाणिकपणामुळे सरकारी नोकरीतून पदच्युत व्यक्ती.
- ५) सरकारच्या नोकरीत प्राप्तीचे पद धारण करणारी व्यक्ती नसावी.

इत्यादी संसदेच्या सदस्यांसाठी अपात्रता ठरवण्याकरीता डिसेंबर १९९८ मध्ये उपरोक्त कायद्यात दुरुस्ती केली आहे.

सदस्यत्वासाठी अपात्रतेचे आणखी काही आधार नमूद केले आहेत.

ऑगस्ट १९९७ मध्ये आयोगाने असे जाहीर केले की, संसदेच्या विद्यमान सभासदांपैकी ४० सभासद फौजदारी स्वरूपाच्या आरोपात अडकलेले असून त्यांच्यावरील खटले सुरू आहेत. राज्य विधानसभा सभासदांमध्ये ४०७२ सभासदांपैकी ७०० सभासदांवरही तीच परिस्थिती आहे. या पार्श्वभूमीवर गुन्हेगारी स्वरूपाची पार्श्वभूमी असलेल्यांना राजकीय पदावर नेमले जा नियुक्त केले जाऊ नये, हा विचार या दृष्टीने पुढे येतो आहे.

भारतातील अनेक लोकप्रतिनिधींचे चरित्र आणि चारित्र्य सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून न्याहाळून बघतांना त्यांच्याबाबत एक अंदाज सहज व्यक्त करता येतो, तो हा की, यापैकी अनेकांच्या चारित्र्यावर डाग आहेत. आपल्या देशातील लोकसभा आणि विधानसभा सदस्यांपैकी किमान १/३ लोकप्रतिनिधींवर गुन्हेगारी स्वरूपाचे खटले दाखल झालेले आहेत. त्यात लोकसभेतील ४३% सर्वपक्षीय सदस्यांचा समावेश आहे. त्यातील २९% जणांवर अत्यंत गंभीर गुन्हे आहेत. त्यामुळे सर्वांचे न्यायालयाने राजकीय पक्षांना मोठाच दणका दिला आहे. 'कलंकित' लोकप्रतिनिधींची नावे आणि ते कोणत्या आरोपाखाली कोर्टाच्या चावडीवर उभे आहेत त्याचा तपशील २४ तासांच्या आत जाहीर करण्याचे आदेश दिले आहेत.

राजकारणाचे शुद्धीकरण करण्याच्या मोहिमा आपल्या देशात अनेकवार राबवल्या गेल्या. १९७७ मध्ये आणिबाणीनंतर सत्तेवर आलेल्या जनता पक्षाच्या सदस्यांनी तर थेट 'राजघाटा'वर जयप्रकाश नारायण यांच्या उपस्थितीत राजकारणात साधन-सूचितेचा मार्ग अवलंबण्याची शपथही घेतली होती. मात्र ते सरकार अल्पावधीत कोसळले. त्यानंतर पुढच्या दशकात तर अशा कलंकित राजकीय नेत्यांचे पेंच फुटले. निवडणूक जिंकण्यासाठी पैशांचा महापूर आला आणि त्याचबरोबर गुंडशाहीलाही उधाण आले. महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, बिहार अशा अनेक राज्यांनी गुंडांना उमेदवारी दिल्याचे उदाहरणे आहेत. या राज्यांची परिस्थिती अर्थातच राजकारणाच्या गुन्हेगारीकरणाऐवजी गुन्हेगारांच्या राजकीयीकरणाने झाली ! त्यामुळे सर्वांचे न्यायालयाने राजकीय पक्षांना अशा लोकांना उमेदवारी का दिली, याची कारणेही स्पष्ट करण्याचे आदेश दिले गेले. त्यांना उमेदवारी देण्यामागे कोणते 'महान' सामाजिक लाभ कारणीभूत होते तेही पत्रांनी जाहीर करणे बंधनकारक झाले आहे.

देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय प्रक्रियेचे शुद्धीकरण करायला हवे, या विषयी दुमत नसले तरी ते कशाप्रकारे साध्य होईल याचा विचार व्हायला हवा. सर्वांचे न्यायालयाने यापूर्वी अनेकदा राजकीय पक्षांवर गुन्हेगारी करणाऱ्या संदर्भात कठोर ताशेरे ओढले आहेत. पण काहीही फरक पडलेला दिसत नाही.

गुन्हा सिध्द होऊन आरोपीला दोन वर्षे वा त्यापेक्षा अधिक कालावधीची शिक्षा झाली असेल तर त्याला निवडणूक लढवणे अपात्र ठरवले जाते, असा कायदा सांगतो. याचाच अर्थ त्यापेक्षा कमी शिक्षा झालेल्या व्यक्तीस निवडणूक लढविता येईल. अनेक पळवाटा आहेत. राजकीय पक्षांनी प्रत्येक आरोप लक्षात घेऊन निष्कलंक उमेदवाराची निवड करावी अशी अपेक्षा आहे. सत्तास्पर्धेच्या रणधुमाळीत राजकीय पक्ष याचे पालन करतील का? हा प्रश्न आहे. अनेकदा राजकीय हितसंबंध, वैमनस्य या कारणाने खोटे खटले दाखल करण्याचे प्रमाणही आपल्याकडे आहे. तसेच न्यायदान प्रक्रियेस विलंब लागतो. मग अशा उमेदवारांनी निवडणूका लढवायच्या का? नाहीत? असे खटले न्यायालयात अग्रक्रमाने चालवायचे का? हाही मुद्दा आहे. या सर्व प्रश्नांवर सर्वसमावेशक तोडगा काढण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. न्यायालयाचा ताजा निकालही अशा व्यापक प्रयत्नाची सुरुवात आहे.

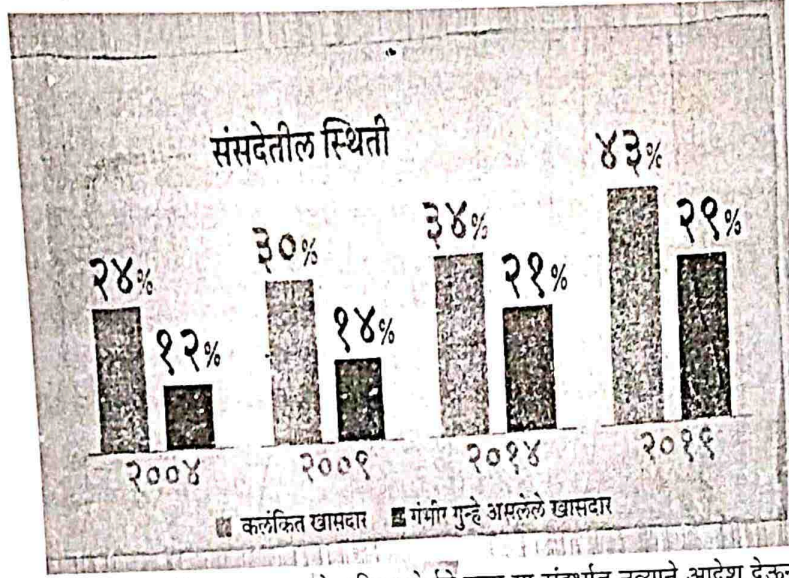
न्या.रोहितन फली नरीमन यांच्या अध्यक्षतेखाली खंडपीठाने नुकतेच 'कलंकित उमेदवाराची माहिती जाहीर करा' असा आदेश दिला आहे. सर्वांचे न्यायालयाने २०१८ मध्ये उमेदवारांची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी जाहीर करण्याचे आदेशही दिले होते. या आदेशाचे पालन होत नसल्याचा दावा करून सर्वांचे न्यायालयात नेते अश्विनी उपाध्याय यांनी अवमान याचिका दाखल केली होती. त्यावर खंडपीठाने त्वरीत निर्णय दिला की, राजकीय पक्षांनी उमेदवारांच्या गुन्हेगारी प्रकरणांची माहिती फेसबुक आणि व्हाट्सअपसारख्या सोशल मिडियावर आणि एक राष्ट्रीय आणि एक प्रादेशिक वृत्तपत्रामध्येही प्रसिध्द करावी. तसेच राजकीय पक्षांनी उमेदवार निवडीनंतर ७२ तासांच्या आत याबाबतचा अहवाल निवडणूक आयोगाने सादर करण्याचा आदेश दिला आहे.

गेल्या ४ सार्वत्रिक निवडणूकांचा आढावा घेतल्यास गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांची संख्या वाढत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. संसदेत सध्या ४३% सदस्यांवर गुन्हेगारी प्रकरणे सुरू असून हे प्रमाण चिंताजनक

असल्याचे मत खंडपीठाने नोंदविले आहे. राजकारणातील वाढत्या गुन्हेगारीवर संसदेने मार्ग काढावा आणि गुन्हेगारी रोखण्यासाठी कायदा करावा. लोकशाही निकोप आणि गुन्हेगारीमुक्त असावी, लोकप्रतिनिधी स्वच्छ चारित्र्याचे असावेत अशी सर्वांची अपेक्षा आहे. सर्वोच्च न्यायालय व निवडणूक आयोगावरही काही मर्यादा आहेत.

जगातील सगळ्या विषयात सत्ताधारी व विरोधक यांच्यात विरोधाभास असला तरी धनशक्तीचा वापर करणाऱ्या उमेदवारांत मात्र एकमत असते. याला दुसरे कारण म्हणजे निवडणूकीत खर्च होणारा पैसा. येथे निवडणूक एक उत्सव झाला आहे. त्यातून आजची राजकीय परिस्थिती किती चिंताजनक आहे हे लक्षात येते. गुन्हेगारीचे प्रमाण असणारे प्रतिनिधी किती? हे आपणाला खालील तक्त्याच्या आधारे दिसून येते.

न्यायालयाच्या अवमान याचिका प्रकरणामुळे सुप्रीम कोर्टाने पुन्हा या संदर्भात नव्याने आदेश देऊन काही बाबी पुन्हा स्पष्ट केल्या आहेत. त्यामध्ये उमेदवारांची संपूर्ण माहिती ४८ तास किंवा १२ आठवड्यांच्या आधी निवडणूक आयोगाला द्यावी. ७२ तासांच्या आत सर्व माहिती निवडणूक आयोगाला पाठवावी. तसे झाले नाही तर सर्वोच्च न्यायालयाची अवहेलना केली असा दावा करावा. त्यामुळे राजकीय पक्षांमधील बोगस प्रतिनिधींचे प्रमाण कमी होईल हे सिनिअर अॅडव्होकेट गोपाल शंकर नारायण यांनी Today टी.व्ही.वर म्हटले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचे ऐकले नाही तर त्या पक्षाचे वैधता प्रमाणपत्र रद्द करण्यात यावे, त्यांना तुरुंगवास द्यावा. संसदेने अशा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या प्रतिनिधींना बाजूला ठेवण्यासाठी कायदे करावेत. मात्र मुख्य न्यायाधिकांनी याबाबत आपले मत व्यक्त करतांना म्हटले की, न्यायालय या प्रक्रियेत हस्तक्षेप करू शकत नाही. तशा प्रकारचे कायदे संसदेनेच करावेत असे त्यांनी सुचविले आहे. तसेच प्रलंबीत खटल्यांचे जलदगतीने न्यायदान द्यावे, त्यासाठी जलदगती न्यायालयांचा उपयोग द्यावा. प्रतिनिधी कायदा १९५१ बाबत भाजपचे प्रवक्ते अश्विनकुमार यांनी असे मत व्यक्त केले की, गुन्हेगारांना ६ वर्षे निवडणूकीला उभे राहू देऊ नये. तसेच उमेदवारांबाबत ठराविक शैक्षणिक पात्रता व वयाची अटही असावी.

राजकीय तत्त्ववेत्ता मिलन वैष्णवत बुक यांनी म्हटले आहे की, "Crime Pays money and muscle in Indian Politics, 24% of M.P. has criminal cases and 12% has serious cases."

सारांश :

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हा मुद्दा समकालीन राजकारणात चर्चेचा विषय बनला आहे. निवडणूक आयोगाने यावर नेहमीच चिंता व्यक्त केली आहे. न्यायालयाने वेळोवेळी आदेश काढले आहेत. तरी हे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चाललेले आहे. ही खरोखरच चिंतेची बाब आहे. ही बाब लोकशाहीला घातक ठरत आहे. सुद्ध, निकोप लोकशाहीला ही

बाब निश्चितच चांगली नाही. यावर प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे. राजकारणातील उमेदवारांचे चारित्र्य, शिस्त, विचारधारा, आदर्श हे बघणे अनिवार्य आहे. त्याची धनशक्ती किती? उत्तरेकडच्या भाषेत तो बाहुबली आहे का? याचा विचार केला जातो. देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय प्रक्रियेचे शुध्दीकरण करायला हवे. या विषयी दुमत नसले तरी ते कशाप्रकारे करायला हवे, याचा विचार व्हायला पाहिजे.

संदर्भ :

१. डॉ.भास्कर भोळे : भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे पब्लिकेशन-नागपूर, जून २००३.
२. घांगरेकर चिं.ग.: भारतीय राज्यघटना, स्वरूप आणि राजकारण, श्री मंगेश प्रकाशन-नागपूर, २००८.
३. डॉ.देशमुख अलका : भारतीय शासन आणि राजकारण, साईनाथ प्रकाशन-नागपूर, २०१०.
४. सकाळ वृत्तपत्र : १४ फेब्रुवारी २०२०.
५. प्रभात वृत्तपत्र : १५ फेब्रुवारी २०२०.
६. सुप्रिम कोर्ट निकाल : १७/०२/२०२०.

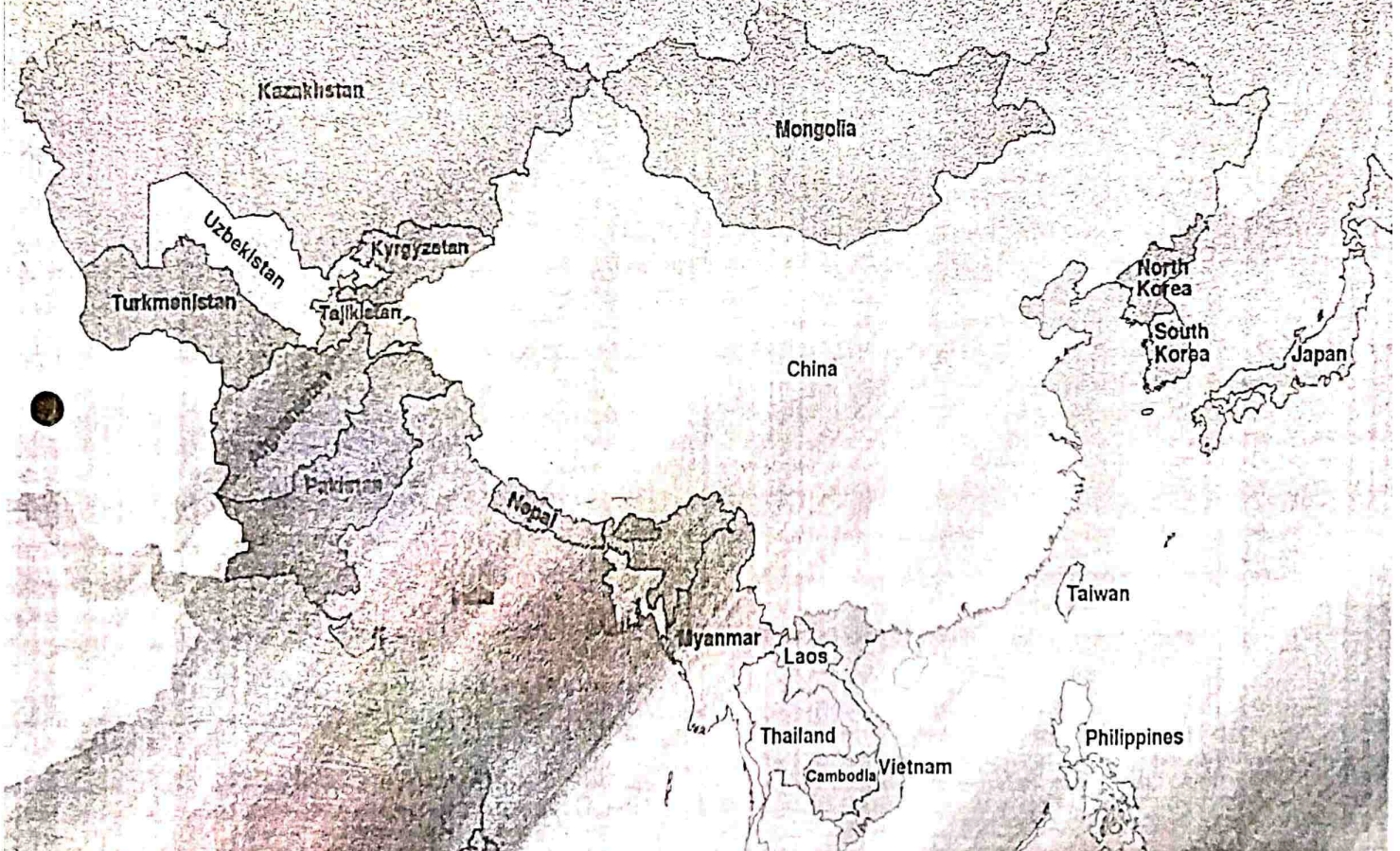
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal
Vidyawarta®

Special Issue
National Conference

on

(IRSA-2016)

Sri Lanka
Editor
Mrs.H.A.Rathod
Prof.N.V.Nagare

Chief Editor
Dr.R.K.Datir
Principal

S.B.V.P.Samaj's
Sahakar Maharshi Bhausahab Santuji Thorat
College of Arts, Science & Commerce Sangamner-422605 (MS)

सार्कसंघटना व भारत

(India's Role in SAARC Organization)

प्रा. डॉ. सुनिता अविनाश शिंदे,
सुशिलामाई काळे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, गौतमनगर,
कोळपेवाडी, ता.कोपरगाव, जि.अ.नगर

*****

प्रास्तविक :- भारतीय उपखंडालाच अलीकडच्या काळात दक्षिण आशिया असे म्हणतात. दक्षिण आशियात भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश, श्रीलंका आणि मालदीव या सात राष्ट्रांचा समावेश होतो. या सात राष्ट्रांपैकी भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. पाकिस्तान, बांग्लादेश व मालदीव ही मुस्लिमधर्मिय राष्ट्रे आहेत. श्रीलंका व भूतान ही बौद्धधर्मिय राष्ट्रे आहेत. तर नेपाळ हे हिंदू राष्ट्र आहे. अशा वेगवेगळ्या धर्माची राष्ट्रे असूनही त्यांनी एकत्र येवून दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिन विकासासाठी १९८५ मध्ये सार्क या क्षेत्रीय संघटनेची स्थापना केली.

सार्क या संघटनेचे पूर्ण नांव दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय संघ असे आहे. यास देखेस असेही म्हणतात.

सार्कची मुळ संकल्पना (Basic Ideas of SAARC) दक्षिण आशियाचा सर्वांगिन विकास व्हावा त्यासाठी या भागात एखादी क्षेत्रीय संघटना असावी याची जाणीव सर्वप्रथम तत्कालीन बांग्लादेश अध्यक्ष झिया उर-रहेमान यांना झाली. त्यादृष्टीने त्यांनी एक प्रस्ताव तयार केला व तो प्रस्ताव त्यांनी दक्षिण आशियातील राष्ट्रांना विचारासाठी पाठवून दिला. या प्रस्तावामध्ये १. दक्षिण आशियामध्ये नाटो किंवा वार्सा यासारखे एखादे संघटन असावे. २. दक्षिण आशियाच्या सर्वांगिन विकासासाठी या क्षेत्रातील सर्वांनी एकमेकांना सहकार्याच्या भावनेतून मदत करावी. सहकार्याची क्षेत्रे म्हणून दळणवळण, आर्थिक आणि औद्योगिक विकास, पर्यटन इत्यादी मुद्द्यांचा या प्रस्तावामध्ये समावेश करण्यात आला.

भारत व श्रीलंका या वसाहती ब्रिटिशांच्या वर्चस्वातून मुक्त झाल्यानंतर दोन्ही देशात प्रारंभी दुरावा असला तरी श्रीलंकेने भारताच्या अलिप्ततेच्या धोरणास पाठिंबा देत अलिप्ततेच्या धोरणाच पुरस्कार केला. भारताविषयी भिती वाटत असल्याने प्रारंभी दुर राहणा,या श्रीलंकेने इ.स. १९५६ नंतर भारताबरोबर सलोखा निर्माण करण्यात यश मिळविले. व यातूच भारताच्या अनेक परराष्ट्रीय धोरणांना श्रीलंका सरकारने वेळोवेळी आपला पाठिंबा दर्शविला दोन्ही देशात आर्थिक सामाजिक बाबतीत सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित झाले. दोन्ही देश अपापसातील मतभेद विचारविनिमय करण्याच्या मार्गातून सोडविण्यावर भर देऊ लागले. भारतातील स्थलांतरित तमिळ भाषिकांच्या प्रश्नासंदर्भात भारतातील तमिळांचा सरकारवर दबाव येत असतानाही कोणत्याही प्रकारे आक्रमक धोरणाचा अवलंब न करता भारत सरकारने श्रीलंका सरकारबरोबर सामोचाराच्या मार्गाने बोलणी करत तमिळ भाषिकांचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. श्रीलंका सरकारच्या कोणत्याही अंतर्गत प्रश्नात भारताने हस्तक्षेप करण्याचे वेळोवेळी टाळले आहे. कारण भारत हे अलिप्त गटातील राष्ट्र असल्याने भारताने मित्र राष्ट्र असणा,या श्रीलंकेबरोबर वेळोवेळी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित केल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर

१. प्रकाशन . २६ जानेवारी २०१०

२. आधुनिक भारताचा इतिहास १९४७ ते २००० डॉ.शांता कोठेकर प्रथम आवृत्ती नोव्हेंबर २००८

३. स्वातंत्र्याची २५ वर्ष मराठे

४. आंतरराष्ट्रीय राजकारण व भारताचे परराष्ट्र धोरण डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर प्रकाशन २००६

५. आंतरराष्ट्रीय संबंधाची वाटचाल डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर प्रकाशन २००४

□□□

या प्रस्तावावर विचार विनीमय करण्यासाठी या सातही राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय मंत्र्यांच्या सचिवाची २१ ते २३ एप्रिल १९८१ मध्ये कोलंबो येथे बैठक झाली. या बैठकीत दक्षिण आशियाच्या सहकार्यासाठी एक आराखडा बनविण्यात आला. त्यामध्ये शेती, ग्रामीण विकास, आरोग्य व लोकसंख्या इत्यादी सहकार्याची क्षेत्रे प्रामुख्याने ठरविण्यात आली. शिवाय या प्रत्येक क्षेत्राचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी तज्ञ लोकांची एक समिती नियुक्त करण्यात आली. नोव्हेंबर १९८१, ऑगस्ट १९८२, मार्च १९८३ आणि जूलै १९८३ मध्ये ठिकठिकाणी दक्षिण आशियातील परराष्ट्रीय मंत्र्यांच्या सचिवांच्या बैठका झाल्या. त्यामध्ये परस्परांशी सहकार्य करण्याची अनेक क्षेत्रे निश्चित करण्यात आली. त्या क्षेत्राच्या विकासासाठी कार्य योजना आखण्यात आल्या. त्यानंतर सातही राष्ट्रांचे परराष्ट्रीय मंत्री नवी दिल्ली येथे १ व २ ऑगस्ट १९८३ रोजी एकत्र आले.^१ त्यामध्ये त्यांनी दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकार्याचे संघटन स्थापन करण्याची औपचारिक घोषणा केली.

दक्षिण आशियातील भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांगलादेश, श्रीलंका व मालदीव या सात राष्ट्रांचे प्रमुख बांगलादेशची राजधानी ढाका येथे ७-८ डिसेंबर १९८५ मध्ये एकत्र आले. या ठिकाणी या सात राष्ट्रांनी परस्पर सहकार्य करण्याच्या आवश्यकतेवर भर देवून दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय संघटन अर्थात सार्क अधिकृत स्थापन केले. या दोन दिवसांत या सात राष्ट्रांच्या प्रमुखांनी या प्रदेशातील दाखिदय, निरक्षरता, कुपोषण, रोगराई यासारख्या अनेक प्रश्नावर सविस्तर चर्चा केली. तसेच सार्क संघटनेची उद्दिष्ट्ये या संमेलनामध्ये निश्चित करण्यात आली. सार्कची उद्दिष्ट्ये^२

१. दक्षिण आशियाई लोकांचा विकास व कल्याण साधणे.

२. आर्थिक विकास, सामाजिक प्रगती व सांस्कृतिक विकासाचा वेग वाढवून जनतेला प्रतिष्ठेचे जीवन जगता यावे यासाठी प्रयत्न करणे. व त्यांच्या क्षमतेचा पूर्ण उपयोग करणे.

३. दक्षिण आशियाई देशांमध्ये सामुहिक स्वावलंबित्व वाढविणे.

४. सात देशांमधील परस्परांविषयीचा विश्वास वाढविणे.

५. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक व शास्त्रीय क्षेत्रांमध्ये परस्परांना सहकार्य व मदत करणे.

६. बाहेरील इतर विकसनशील देशांशी सहकार्य वाढविणे.

७. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील हितसंबंधांबाबत परस्परांमध्ये सहकार्य वाढविणे.

८. आंतरराष्ट्रीय व आंतरप्रदेशिक संघटनांची समान उद्दिष्ट्ये व समान हेतूसाठी सहकार्य करणे.

सार्कची वाटचाल आणि भूमिका :-

सार्कच्या स्थापनेला २०१७ मध्ये तीन दशके पूर्ण झाली. या तीन दशकांमध्ये सार्कच्या प्रगतीचा लेखाजोखा तपासल्यास असे जाणवते की, सार्कच्या मार्गात अनेक अडथळे असले तरी दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये विविध क्षेत्रात सहकार्य वाढवण्यास सार्कमुळे चालना मिळाली आहे. सार्कने दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील समान हितसंबंधांच्या अनेक विषयांवर सदर राष्ट्रांमध्ये सहमती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. सार्कमुळे केवळ विभागीय सहकार्यालाच प्रोत्साहन मिळाले नाही तर दक्षिण आशियातील अनेक वादग्रस्त प्रश्न सोडविण्यासाठी पोषक परिस्थिती निर्माण झाली. या संघटनेचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे आर्थिक मुद्दयांना राजकिय संघर्षापासून वेगळे करण्याची मानसिकता सार्कने सदस्य राष्ट्रांमध्ये विकसित केली. राजकिय संघर्षामुळे आर्थिक किंवा व्यापारी सहकार्याच्या मार्गात अडथळा निर्माण व्हायला नको अशी भूमिका पाकिस्तानचा अपवाद वगळता इतर सर्व सदस्य राष्ट्रांची आहे.

सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांना भेडसावणा-या समान समस्यांमध्ये गरीबी, बेकारी, वाढती लोकसंख्या, महागाई, पर्यावरणाचे प्रदुषण, निम्न जीवनस्तर, महिला आणि लहान मुलांच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन आदी समस्यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.^३

सार्कच्या व्यासपिठावरून या समस्यांवर व्यापक चर्चा झाली आणि त्या सोडविण्यासाठी कृती योजना बनविण्यात आली. या कृती योजनेची अंमलबजावणी सदस्य राष्ट्रांमधील राजकिय इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे

जरी पूर्णपणे होवू शकली नाही तरी अशा समस्यांवर सामुहिक सहमती निर्माण करण्यात सार्कला यश प्राप्त झाले आहे. सार्कमुळे भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही राष्ट्रांना इतर सदस्य राष्ट्रांबरोबर संबंध सुधारण्याची संधी प्राप्त झाली. तसेच दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील भारताविपरीची अकारण भिती सार्कमुळे ब-याच प्रमाणात कमी झाली. सार्कच्या अंतर्गत भारताने छोट्या दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना अनेक व्यापारी सवलती दिल्या. त्याचबरोबर उपविभागीय सहकार्यांच्या तत्वांतर्गत भारताने नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, बांगलादेश, मालदीव या राष्ट्रांना कोणत्याही परतफेडीची अपेक्षा न ठेवता मोठे आर्थिक सहाय्य पुरविले. त्यामुळे भारताविपयी आदर वाढण्यास मदत झाली.

सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी पातळीवर सहकार्य वाढावे तसेच सदस्य राष्ट्रांना भेडसावणा-या समान समस्यांवर सामुहिक उपाययोजना करता याव्या यासाठी गेल्या तीन वर्षांत सार्कच्या व्यासपीठावरून अनेक प्रयत्न झाले.

सन १९८५ मध्ये ढाका येथे झालेल्या सार्कच्या पहिल्या परिषदेमध्ये महिलांचे सबलीकरण, बाल आरोग्य शिक्षण, अंमली पदार्थांच्या व्यापारावर प्रतिबंध या विषयांवर चर्चा होवून उपाययोजना करण्याचे ठरविण्यात आले. या परिषदेमध्ये एकात्मिक कृती कार्यक्रम आखण्यात आला. या कार्यक्रमांतर्गत सहकार्यासाठी काही क्षेत्रांची निवड केली गेली. त्यामध्ये कृषी, ग्रामविकास, विज्ञान तंत्रज्ञान, आरोग्य, वाढत्या लोकसंख्येचे प्रश्न, दळणवळण आदी क्षेत्रांचा समावेश होता. १९८६ मध्ये झालेल्या सार्कच्या दुस-या परिषदेमध्ये सदस्य राष्ट्रांमध्ये परस्पर विश्वास आणि सहकार्य वाढावे यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सहकार्य, विद्यार्थी आणि शिष्यवृत्तीची देवाणघेवाण, पर्यटन आणि प्रसारमाध्यमातील सहकार्य यावर चर्चा होवून सर्वानुमते निर्णय घेण्यात आला. काठमांडूमध्ये १९८७ मध्ये झालेल्या तिस-या परिषदेमध्ये दक्षिण आशियातील पर्यावरणासंबंधी, पर्यावरणाचे वाढते प्रदुषण कमी करण्यासाठी निर्णय घेण्यात आले. १९८८ मध्ये इस्लामाबाद येथे झालेल्या चौथ्या परिषदेमध्ये जनतेच्या पातळीवर संबंध वाढावेत यासाठी प्रयत्न करण्यात

आले. १९९० मध्ये मालदीवची राजधानी, श्मालेश येथे झालेल्या चौथ्या परिषदेमध्ये अंमली पदार्थांचा व्यापार, दहशतवाद, शस्त्रांत्रांचा व्यापार यावर चर्चा होवून बहूपक्षीय करार करण्यात आले. १९९१ साली कोलंबो येथे झालेल्या सहाव्या सार्क परिषदेमध्ये निःशस्त्रीकरण, मानवाधिकार यासंबंधी चर्चा होवून निर्णय घेण्यात आले."

१९९३ मध्ये ढाका येथे झालेल्या सातव्या सार्क परिषदेमध्ये प्राधान्यशील व्यापार करारसंबंधीचा (South Asian Preferential Trade Arrangement-SAPTA) महत्वपूर्ण ठराव करण्यात आला. त्याअंतर्गत असे ठरविण्यात आले की, सार्कच्या सदस्य राष्ट्रांनी परस्परबरोबर व्यापाराला प्राधान्य द्यावे त्यासाठी व्यापार सवलती, जकात करांमध्ये कपात आदी पावले उचलली जावीत असे अपेक्षित होते. १९९५ मध्ये नवी दिल्ली येथे झालेल्या आठव्या सार्क परिषदेमध्ये दहशतवाद आणि निःशस्त्रीकरणाच्या प्रश्नावर चर्चा झाली आणि त्यावर उपाययोजना सुचविणा-या प्रसिध्द दिल्ली घोषणेचा स्विकार करण्यात आला. १९९७ मध्ये माले येथे झालेल्या नवव्या सार्क परिषदेमध्ये विभागीय पातळीवर व्यापार वाढावा यासाठी व्यापार अडथळे, आवाजवी जकात दूर करण्यासंबंधी निर्णय घेण्यात आला. या परिषदेमध्ये २००५ पर्यंत दक्षिण आशिया मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट निर्धारित करण्यात आले. १९९९ मध्ये कोलंबो येथे झालेल्या दहाव्या सार्क परिषदेमध्ये विभागीय व्यापार वाढावा यासाठी प्रसिध्द कोलंबो करार करण्यात आला. या करारामध्ये आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्य वाढावे यासाठी काही महत्वपूर्ण तरतूदींचा समावेश करण्यात आला. तसेच उपविभागीय सहकार्याला प्रोत्साहन देण्याचे मान्य करण्यात आले. ११ वी सार्क परिषद २००० मध्ये काठमांडु येथे भरली आणि परिषदेमध्ये वाढत्या दहशतवादी कारवायांचा मुकाबला करण्यासाठी सामुहिक प्रयत्न करण्याचे मान्य करण्यात आले. २००४ मध्ये इस्लामाबाद येथे १२ वी सार्क परिषद भरविण्यात आली. यात दहशतवादाचा मुकाबला, सामाजिक समस्या त्यामध्ये प्रामुख्याने दाखिदिय निर्मुलनाचा कार्यक्रम आणि मुक्त व्यापार हे तीन कार्यक्रम आहेत. जानेवारी

२००६ पासून मुक्त व्यापार यामध्ये कोणत्याही अडचणी न येता सुरु करता यावे यासाठी टप्पे निश्चित करण्यात आले, शशांततामय दक्षिण आशिया, शसामर्थ्यवान दक्षिण आशियाश्यापुढे केला जाईल यावर एकमत होवून १२ वे संमेलन संपविण्यात आले.

१३ वी सार्क परिषद बांग्लादेशची राजधानीढाका येथे संपन्न झाली व १४ वी सार्क परिषद २००७ मध्ये दिल्ली येथे पार पडली. त्यामध्ये अफगाणिस्तान या देशाचा आठवा सदस्य म्हणून समावेश करण्यात आला. २६-२७ नोव्हेंबर २०१४ मध्ये १८ वे सार्क शिखर संमेलन नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे संपन्न झाले. यामध्ये केंद्रिय विषय, शांती व समृद्धी यासाठी एकता हे विषय हाताळले गेले. ६१९ वी सार्क परिषद नोव्हेंबर २०१६ मध्ये पाकिस्तान येथे आयोजित करण्यात आली होती. परंतु भारताने पठाणकोट व उरी हल्ल्याच्या निषेधार्थ न जाण्याचे ठरविले.^९

भारतासह पाच देशांनी बहिष्कार टाकल्याने इस्लामाबादमध्ये होणारी ही परिषद पुढे ढकलावी लागल्यानंतर सार्कच्या भवितव्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले. पाकिस्तानला दहशतवादाच्या प्रश्नावर एकाकी पाडण्याच्या राजनैतिक प्रयत्नातून सार्कची परिषद रद्द झाली. परंतु प्रादेशिक सहकार्यातून ज्या गोष्टी साध्य करावयाच्या आहेत त्या प्रक्रियेला खिळ बसता कामा नये त्यासाठी भारताच्या पुढाकाराची गरज आहे.^६ बांग्लादेशने सांगितले की, आमच्या अंतर्गत बाबतीत एक देश हस्तक्षेप करित असल्यामुळे अशा परिस्थितीत परिषद यशस्वी होणार नाही. भूतानने सांगितले की, आशियाईमध्ये आतंकवाद हा चिंतेचा विषय आहे आणि अफगाणिस्तानने नमुद केले की, आमच्या देशातील पसरलेल्या आतंकवादाने हिंसा वाढली आहे. त्यामुळे त्यांचे राष्ट्रपती व्यस्त आहेत.^९

सार्कसंबंधी भारताची भूमिका :- विभागीय सहकार्याच्या प्रस्तावाकडे पाहण्याचा भारताचा दृष्टीकोन हा सकारात्मक राहिला आहे. दक्षिण आशिया एक संघटीत शक्ती म्हणून पुढे यावी अशी भारताची सुरुवातीपासूनच इच्छा आहे. युरोपीयन महासंघ किंवा आसियानप्रमाणे दक्षिण आशियाई राष्ट्रांची देखील एखादी विभागीय सहकारी संघटना असावी आणि अशा

संघटनेच्या माध्यमातून दक्षिण आशियाई राष्ट्रांनी आपला आर्थिक आणि सामाजिक विकास साधावा असे भारताचे मत आहे.

या भूमिकेमुळे भारताने नेहमी सार्कला पाठींबा दिला आहे. हा पाठींबा देताना भारताच्या काही अटी होत्या. भारताच्या मते दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्य वाढविणे हे सार्कचे मुख्य उद्दिष्ट्य आहे. त्यामुळे या संघटनेचा वापर सदस्य राष्ट्रांमधील संघर्षमय प्रश्नांच्या चर्चेसाठी होवू नये. सार्कच्या माध्यमातून दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्याला चालना मिळाली की, राजकिय प्रश्न सोडविण्यासाठी पोषक परिस्थिती निर्माण होईल असे भारताचे मत होते. परिणामी दक्षिण आशियाई राष्ट्रांनी परस्परांमधील वादग्रस्त प्रश्न आणि संघर्ष बाजूला सारून आर्थिक आणि व्यापारी पातळीवर सहकार्याला प्राधान्य द्यावे. आर्थिक आणि राजकिय मुद्दे यामध्ये सदस्य राष्ट्रांनी फारकत करावी असे भारताचे स्पष्ट मत होते. राजकिय मुद्द्यांमुळे आर्थिक आणि व्यापारी हितसंबंधाच्या पुर्ततेत बाधा निर्माण होता कामा नये. दक्षिण आशिया उपखंडातील राष्ट्रांच्या तुलनेत सर्वच क्षेत्रांमध्ये भारताचे श्रेष्ठत्व आहे. त्यामुळे दक्षिण आशियाई विकासाचे उद्दिष्ट भारताच्या पुढाकाराशिवाय साध्य होणार नाही. त्याकरीता भारताला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागेल याची जाणीव पंडीत जवाहरलाल नेहरूंपासून ते नरेंद्र मोदीपर्यंत सर्वच पंतप्रधानांना आहे. दक्षिण आशियामध्ये श्रीलंका आणि मालदीव व अफगाणिस्तान ही राष्ट्रे सोडली तर इतर सर्वच राष्ट्रांशी भारताच्या भौगोलिक सीमा भिडलेल्या आहेत. त्यातून परस्परलंबत्वाची भावना दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये विकसित झाली आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यापासूनच भारताने दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

सन १९९०च्या दशकात शितयुध्दोत्तर काळात भारताने विभागीय सहकार्य आणि ऐक्याच्या तत्वावर विशेष जोर दिल्याचे दिसते. कोणत्याही परतफेडीची अपेक्षा न करता भारताने आपल्या शेजारील राष्ट्रांना आर्थिक मदत आणि सहकार्य करावे हे गुजरल धोरणातील मुख्य सुत्र होते. शेजारील राष्ट्रांच्या अंतर्गत

कारभारत हस्तक्षेप न करणे, त्यांच्या स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्व आणि भौगोलिक एकात्मतेचा आदर करणे, परस्पर सहकार्यातून आर्थिक विकास साधणे ही भारताची प्रमुख तत्वे आहेत. तसेच आशिया खंडात एक विभागीय महासत्ता म्हणून नावारुपाला येण्यासाठी भारताला आपल्या शेजारील राष्ट्रांचे समर्थन आवश्यक आहे.

भारताने आपल्या लष्करी सामर्थ्याचा वापर शेजारील राष्ट्रांविरुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला नाही. भारतीय लष्कराने शेजारी राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारात त्या राष्ट्रांच्या विनंतीवरून फक्त तीनदा हस्तक्षेप केला. या हस्तक्षेपामध्ये श्रीलंका आणि मालदीवची भौगोलिक एकात्मता, सार्वभौमत्व आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण व्हावे हाच उद्देश होता. युद्ध आणि आक्रमण हा भारतीय संस्कृतीचा भाग नाही. प्रत्येक प्रश्न शांतता, चर्चा आणि सहकार्याच्या माध्यमातून सोडविला जावा ही भारताची भूमिका राहिली आहे. भारतामध्ये दहशतवादी हिंसाचार घडवून आणणा-या दहशतवादी संघटनांच्या पाकव्याप्त काश्मिरमधील प्रशिक्षण केंद्रांची भारताला पूर्ण कल्पना आहे. ती केंद्रे उध्वस्त करण्यासाठी देखील भारताने लष्करी सामर्थ्याचा वापर केला नाही.

सार्क संघटनेचे अपयश :- सार्कचे स्वरूप विभागीय व्यापार संघाचे असून दक्षिण आशिया उपखंडात मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण करणे, हे व्यापार संघाचे उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी परराष्ट्र सचिव, मंत्री आणि राष्ट्रप्रमुख पातळीवर सतत बैठका, परिषदा होत आहे. या परिषदांमधून अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्यात आले. पण त्यांची अंमलबजावणी मात्र होवू शकली नाही. हे निर्णय कागदोपत्रीच राहिले. १९९३ मध्ये ढाका येथे झालेल्या परिषदेमध्ये २००१ पर्यंत दक्षिण आशियात मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. अदयापही हे उद्दिष्ट स्वप्नच आहे. १९९५ मध्ये नवी दिल्ली येथे झालेल्या शिखर परिषदेत १० वर्षांमध्ये दक्षिण आशियामधून गरीबी निर्मुलनाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. ही दहा वर्षे २००५ मध्ये पूर्ण झाली तथापि या उद्दिष्टपुर्तीसाठी कोणतीही ठोस पावले उचलण्यात आली नाही. सार्कला आपल्या उद्दिष्टपुर्तीमध्ये येत असलेल्या अपयशामध्ये सदस्य राष्ट्रांमधील राजकीय संघर्ष आणि या संघर्षामधून निर्माण

झालेला परस्पर अविश्वास, भिती आणि संशय ही प्रमुख कारणे आहेत. दक्षिण आशिया हा जगातल्या सर्वात गरीब समजल्या जाणा-या विभागांपैकी एक आहे. दक्षिण आशियातील ६० टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली आहे. गरिबी, बेकारी, उपासमार, निम्न जीवनस्तर या दक्षिण आशियाई राष्ट्रांसाठी न संपणा-या समस्या आहेत.

सारांश :- सार्कचे व्यासपीठ यशस्वी बनविण्यासाठी प्रथम सदस्य राष्ट्रांना राजकीय प्रश्न सार्कपासून दूर ठेवण्याची इच्छाशक्ती दाखवावी लागणार आहे. सार्कने यासाठी आशियानचा आदर्श पुढे ठेवायला हवा.

संदर्भ :-

१. डॉ. वसंत रायपूरकर : आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००६, पृ. १९०
२. डॉ. डी.ए. मांडरे, डॉ.पी.आर.पाटील, डॉ. बी.डी. तोडकर : भारताचे परराष्ट्रीय धोरण, प्रतिमा पब्लिकेशन, अहमदनगर, जानेवारी २००५, पृ. ११६
३. डॉ.एन.एस.तांबोळी : २० व्या शतकातील जगाचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे, जून २०१५, पृ. ८८
४. डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर: भारतीय परराष्ट्र धोरण, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००७, पृ.१२९.
५. कित्ता पृ.१३१
६. www.ssgcp.com
७. www.sarrc की ताजा खबर ब्रेकिंग न्यूज—Hindi – NDTV India
८. सिध्दार्थ मल्लवर्षू : संपादक, सकाळ दैनिक वृत्तपत्र, दि.१४/१०/२०१६.
९. www.sarrc की ताजा खबर ब्रेकिंग न्यूज—Hindi – NDTV India
१०. कित्ता पृ. १३७

UGC Sponsored
Two Day National Seminar
On

SUBALTERN MOVEMENTS IN MODERN MAHARASHTRA

Organized By

Research Center & P G Department of History
New Arts, Commerce & Science College,
Ahmednagar

(NAAC Re - Accredited 'A' Grade with CGPA 3.53)

seminar
PROCEEDINGS

22nd & 23rd September 2014

Chief Editor

Dr. K. M. Ambade

Head, Research Center & P G Department of History

Associate Editor

Prof. M. A. Kashid, Dr. Meena Sale

ISBN: 978-93-83401-27-7

UGC Sponsored Two Day National Seminar

On

**SUBALTERN MOVEMENTS IN MODERN
MAHARASHTRA**

Organized By

Research Center & P G Department of History

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

**NEW ARTS, COMMERCE & SCIENCE
COLLEGE AHMEDNAGAR**

(NAAC Re-Accredited A Grade with CGPA 3.53)

SEMINAR PROCEEDINGS

22nd & 23rd September 2015

Chief Editor :- Dr K M Ambade

Head, Research Center & P G Department of History

Associate Editor : - Prof M A Kashid, Dr Meena Sale

ISBN:-978-93-83401-27-7

Prakashan : Shabdagandha Prakashan,
'Fulora', Laxmi Colony, Behind Bhistbag Mahal,
Tapovan Road, Kasbe Vasti, Savedi, Ahmednagar.

Prakashan No. : 145

Front Page : Kurlkarni Satish.

Printers : Manoj Printers, Kedgaon.

ISBN : 978-93-83401-27-7

(या अंकातील शोधनिबंधातील मते त्या त्या लेखकाचे असून त्यांच्याशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

अ.नं.	पेपरचे नांव	प्राध्यापकांचे नांव	पान. नं.
१९.	महाराष्ट्रातील आदिवासी चळवळ	प्रा. शितोळे रमेश अंबकराणी	७२ ते ७३
२०.	" बाबासाहेब आंबेडकरोत्तर परिवर्तनवादी दलित चळवळ"	कोतिक दांडगे डॉ. राजेंद्र धाये	७४ ते ७६
२१.	नाशिक सत्याग्रहातील दलित चळवळीचे मुल्यमापन	प्रा.सानप मालती अशोक	७७ ते ८०
२२.	Dr.Babasaheb Ambedkar And Farmers Movement	Dr.Amol S Vidyasagar	८१ ते ८३
२३.	दलित चळवळ	कु. मेहेत्रे मनीषा प्रभाकर, श्री. उत्तम भगवान गोरड	८४ ते ८८ ८९ ते ९२
२४.	सबाल्टर्न इतिहास लेखनाच्या संदर्भात स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान : विशेष संदर्भ पंडिता रमाबाई		
२५.	सबाल्टर्न इतिहास :- नजर कैदेतील- हुतात्मा करवीर चौथे छत्रपती शिवाजी महाराज	प्रा.संदिप नामदेव मिरे	९३ ते ९६
२६.	आधुनिक महाराष्ट्रातील दलीत चळवळीची वाटचाल	प्रा. विशाल छबु पोटे	९७ ते १०१
२७.	नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	प्रा. डॉ. वाय. एम.साळुंके	१०२ ते १०७
२८.	राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषिविषयक धोरण	प्रा. डॉ. राजेंद्र गायकवाड प्रा.डॉ. बाळासाहेब दास	१०८ ते ११२
२९.	शेतकरी चळवळी	बदामे स्वाती निवृत्ती	११३ ते ११५
३०.	शेतकरी चळवळ- एक अभ्यास	प्रा. सोनवणे दि.ज.	११६ ते ११९
३१.	अहमदनगरमधील वंचित हमाल कामगार चळवळ -- हमाल	डॉ. किसन अंबाडे	१२० ते १२२
३२.	अहमदनगर जिल्ह्यातील जंगल सत्याग्रह	डॉ. मीना चंद्रभान साळे	१२३ ते १२५
३३.	महिला चळवळ आणि सामाजिक बदल	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	१२६ ते १२७
३४.	भारतीय कामगार चळवळीचे आद्य जनक नारायण मेघाजी लोखंडे	प्रा. डॉ. राजाराम सोनवणे	१२८ ते १३०
३५.	राष्ट्रीय पातळीवरील चर्चासज 'वंचितांच्या चळवळी' या साठी लिहिलेला शोधनिबंध महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीच्या वाटचालीचे टप्पे	डॉ. स्वाती काळभोर	१३१ ते १३४
३६.	शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि मराठी वृत्तपत्रे	डॉ.प्रा.नवधर भा. शं.	१३५ ते १३७
३७.	Disability And Gender Under The Umbrella Of Subaltern Studies	Mr. Vijay sahebrao Kadam,	१३८ ते १४१
३८.	इ.स. १८७५ मधील दख्खनेतील उठाव	श्री. सचिन अभिमन्यू ओहोळ	१४२ ते १४४
३९.	वि.दा.सावरकर यांचे धर्मसुधारणेविषयक विचार	प्रा. धिरज भिमशा शाखापुरे	१४५ ते १४८

आधुनिक महाराष्ट्रातील दलित चळवळीची वाटचाल

प्रा. विशाल छबु पोटे
एम.ए.सेट (इतिहास) सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख
सौ. सुशीला माई काळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कोळपेयाडी
मो.नं. - ९९२३४२६४०३

प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील सामाजिक इतिहासातील दलित चळवळ म्हणजे एक मैलाचा दगड होय प्राचीन काळात भारतीय समाजात अनेक दोष होते. भारतीय समाज निरनिराळ्या जातीत उपजाती मध्ये विभागला होता. कनिष्ठ जातीतील लोकांना खालच्या दर्जाचे मानून त्यांना अस्पृश्य समजले जाई. या लोकांना माणूस म्हणून जगण्याच्या अधिकारा पासूनही वंचित ठेवले होते. महाराष्ट्रात ही अस्पृश्यता १९ व्या शतकात म्हणून अधिक तीव्र होती. उच्च वर्णिया कडून अस्पृश्यांना अत्यंत हीन वागणूक दिली जात होती. समाजात त्यांना कोणतेही स्थान नव्हते. अस्पृश्यांना गावाच्या बाहेर राहवे लागे. दारिद्र्यातच त्यांचा जन्म होई व त्यांतच त्यांचा अंत होई. स्पृश्य अस्पृश्यांना शिवून घेत नसत गावातून सकाळी व संध्याकाळी अस्पृश्यांना फिरण्यास मज्जाय होता. गळ्यात मडके व कमरेला खराटा बाधून दुपारच्या वेळीच त्यांना गावात येण्यास परवानगी होती. सवर्णांची सेवा करणे एवढेच त्यांचे कर्तव्य होते. अत्यंत हीन कामे त्यांच्या कडून करवून घेतली जात. विद्यार्जनाचा अधिकार त्यांना नव्हता हा समाज अज्ञान अंधकारात पिचत पडलेला होता.

अशा चैतन्य हरवलेल्या समाजात चैतन्य ओतण्याचे आणि या निद्रिस्त समाजाला जागे करण्याचे काम, विखुरलेल्या जाती जमातींना एकत्र आणण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील दलित चळवळीने केले. महात्मा फुले यांनी या चळवळीची मुहुर्तमेढ रोवली. दलित चळवळीच्या संदर्भात आपणास असे म्हणता येईल की, 'ज्योतिराव रचला पाया | भिमराव झालासे कळस'.

महात्मा जोतीराव फुले -

महात्मा जोतीबा फुले यांनी आपले व्यक्तिमत्व स्वयंप्रेरणेने आणि आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नानी घडविले होते. त्यांचा पिंड हा कृतीशील क्रांतीकारकाचा होता. महाराष्ट्राच्या समाज सेवे साठी ध्येयाने भारावून जावून सर्व जीवन समर्पित करणारे ते थोर पुरुष होते. आधुनिक भारतातील पहिले समाज क्रांतीकारक म्हणजे महात्मा फुले होय. सामाजिक समते साठी त्यांनी शुद्रातिशूद्रांना संघटीत करण्याचे काम केले. 'शिक्षण' व 'समता' या दोन शब्दात त्यांच्या कार्याचे येथोचीत वर्णन करता येईल. त्यामुळेच त्यांना 'महाराष्ट्राचे मार्टीन ल्युथर' म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्रातील समाजीक प्रबोधनाला त्यांनी वेगळी दिशा दाखविली. शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात शिक्षणा अभाव समाजाची कशी दुर्दशा झाली यांचे वर्णन महात्मा फुले यांनी केले आहे.

'विद्येविना मती गेली, मती विना निती गेली.

निती विना गती गेली, गती विना वित्त गेले.

वित्त विना शुद्र खचले, इतके अर्नथ एका अविद्येने केले'..

भारता मध्ये स्त्रिया व शूद्रांना शिक्षणा पासून वंचित ठेवले होते. या दोन वर्गांना ज्ञानाचे दरवाजे खुल करण्याचे काम महात्मा फुले यांनी केले. शिक्षण हे सर्वांगिण सुधारणेचे प्रवेश द्वार आहे. शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र झाल्या खरीज लोकांमध्ये नव्या जाणीवा निर्माण होणार नाही. समाजाचे पाऊल पुढे पडणार नाही. त्यासाठी त्यांनी शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रक्रम दिला. शुद्रातीशूद्रांना लिहिता, वाचता येत नाही, हिशेब

UGC Sponsored Two Day National Seminar

- On -

Subaltern Movements in Modern Maharashtra

- Organized By -

**Research Center & P. G. Department of History
New Arts, Commerce & Science College, Ahmednagar**

NAAC Re-Accredited 'A' Grade with GPA 3.53

CertIFICATE

This is to certify that Prof / Dr. / Mr. / Miss Dr. P. B. Vithal Subhakar of

Subhakar. Mal. Subhakar & S. S. Subhakar Participated as a ~~Guest~~ Person / Resource Person /
presented a paper entitled बाहुलिक महाराष्ट्रातील अंतर्गत प्रवासा if the two day national
seminar on "Subaltern Movements in Modern Maharashtra". During 22nd & 23rd September 2015, Organized by
Research Center & P.G. Department of History and sponsored by University Grants Commission (UGC), New Delhi

Head, Research Center & P.G. Dept. of History

Dr. K. M. Ambade

Dr. B. H. Zaware
Principal

Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJI AVHAD MAHAVIDYALYA

Pathardi, Dist-Ahmednagar. 414102 (MH)
(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune)
NAAC Re-Accredited A Grade
ISO 9001- 2008 Certified.

UGC Sponsored

Two Day

NATIONAL SEMINAR

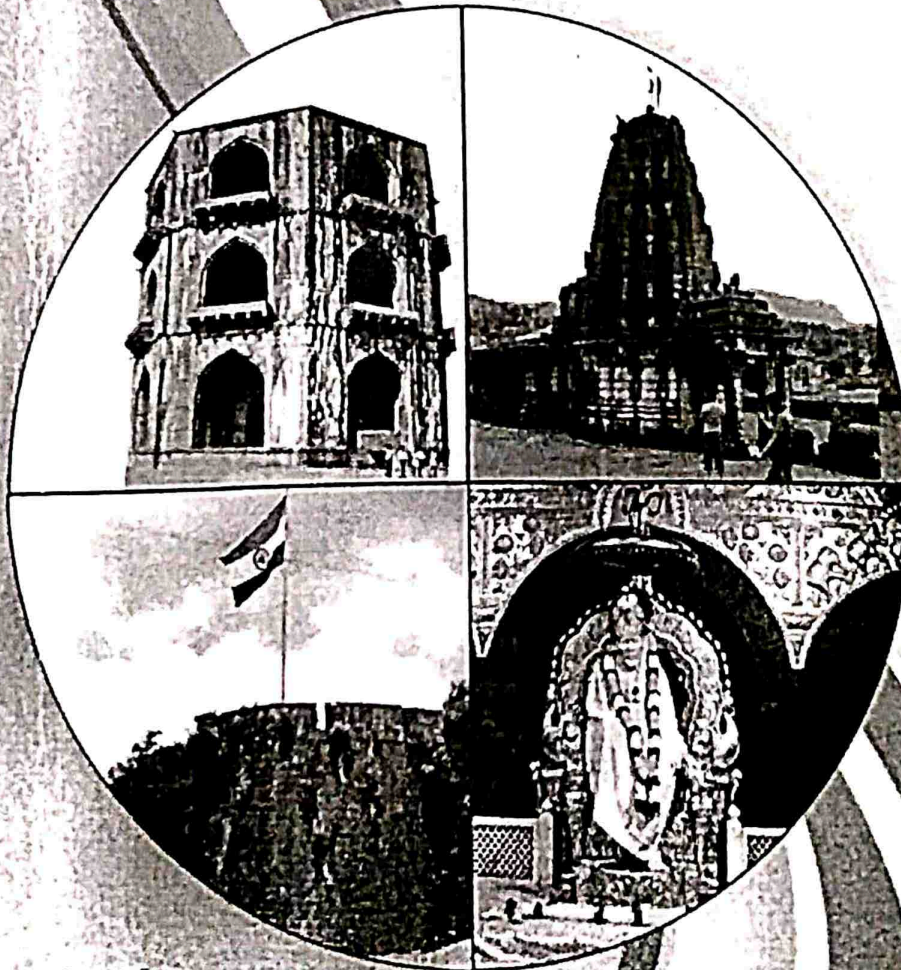
9th & 10th Oct. 2015

On

**“SOCIETY ART & CULTURE IN INDIA DURING
THE MUGHAL PERIOD”**

Organized by

DEPARTMENT OF HISTORY

Associate Editor

Prof. A. S. Kerkal

Asst. Professor Dept. of History

Chief Editor

Prof. Dr. A.K. Kanade

Head & Asst. Professor Dept. of History

॥ न ही ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

PARTH VIDYA PRASARAK MANDAL'S

BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA

Pathardi, Dist-Ahmednagar. (MH)

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune)

NAAC Re-Accredited A Grade

ISO 9001-2008 Certified.

University Grants Commission (WRO,Pune)

Sponsored

Two day National Level Seminar

on

“Society, Art & Culture in India During the Mughal Period.”

9th & 10th October 2015.

Organized by

DEPARTMENT OF HISTORY

Publisher

Dr. G.P. Dhakane
(Principal)

Associate Editor

Prof. A.S. Kerkal
Assistant Professor
Department of History

Chief Editor

Dr. A. K. Kanade
Head & Assistant Professor
Department of History

ISBN No. 978-93-83401-28-4

॥ न ही ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

PARTH VIDYA PRASARAK MANDAL'S

BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA

Pathardi, Dist-Ahmednagar. (MH)

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune)

NAAC Re-Accredited A Grade

ISO 9001-2008 Certified.

University Grants Commission (WRO,Pune)

Sponsored

Two day National Level Seminar

on

“Society, Art & Culture in India During the Mughal Period.”

9th & 10th October 2015.

Organized by

DEPARTMENT OF HISTORY

Publisher

Dr. G.P. Dhakane
(Principal)

Associate Editor

Prof. A.S. Kerkal
Assistant Professor
Department of History

Chief Editor

Dr. A. K. Kanade
Head & Assistant Professor
Department of History

ISBN No. 978-93-83401-28-4

**“SOCIETY, ART & CULTURE IN INDIA DURING THE
MUGHAL PERIOD.”**

Place of Publication : Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJ AVHAD MAHA VIDYALAYA
Pathardi, Dist-Ahmednagar. (M.S.)

Publisher : Dr.G.P.Dhakane (Principal)

Chief Editor : Dr. A.K.Kanade

Printed by : Shri.Vaynkatesh Printers/Xerox, Ahmednagar.

Front Page : Satish Kulkarni, Ahmednagar

DTP : Arvind Homkar, Ahmednagar.

Date of Publication : 9th October 2015

Prize: Rs. 400/-

ISBN: 978-93-83401-28-4

Note: The views expressed by the authors in their research papers in this book are their own. The Editor/Publisher/Printers is not responsible for them.

अ.नं.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पान. नं.
७५.	मुघलकालीन राज्यकर्त्यांचे धार्मिक धोरण	प्रा. डॉ. कृष्णा मालकर	२८९ ते २९२
७६.	मोगलकालीन चित्रकला एक ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा. डॉ. गंजुळकर ए.के.	२९३ ते २९६
७७.	मुघल स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट भव्य नमुना - हुमायूँचा मकबरा	प्राचार्य डॉ. भम्मापाल आर. माशाळकर	२९७ ते ३००
७८.	शहाजानकालीन वास्तूकला	प्रा. डॉ. पाथरकर सुरेश विठ्ठलराव	३०१ ते ३०३
७९.	सम्राट अकबरकालीन धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची समिक्षा	प्रा. विशाल लक्ष्मण पोटे	३०४ ते ३०७
८०.	मोगलांचा हिंदुधर्म विषयक दृष्टीकाण	नवथर सांपान लक्ष्मण	३०८ ते ३०९
८१.	लोकसंस्कृतीचा सांस्कृतिक अनुबंध अकबर व दिने इलाही	प्रा. वाईकर शोभा बबन	३१० ते ३११
८२.	मोगल सम्राट अकबराच्या कालखंडातील धार्मिक धोरण:	प्रा. केरकळ अर्जुन शंकर	३१२ ते ३१६
८३.	मोगल काळातील व्यापार आणि औद्योगिक धोरण	प्रा. किशोर शंकराव चौर	३१७ ते ३२०
८४.	मुघलकालीन भारतीय अर्थव्यवस्था (इ.स. १२०६ ते १७०७)	प्रा. नंदु पेत्रस सदाफळ,	३२१ ते ३२३
८५.	मोगलकालीन चलनव्यवस्था	प्रा. डॉ. कानडे अशोक कडुभाऊ प्रा. संजय पाईकराव	३२४ ते ३२५
८६.	मोगलकालीन कला व स्थापत्य	प्रा. गोपाल नामदेवराव भड	३२६ ते ३२९
८७.	मोगलकालीन धार्मिक स्थितीचा आढावा	सतिष प्रल्हाद ढोरे	३३० ते ३३२
८८.	मोगल कालीन मुद्रापध्दती	डॉ. एन. डब्ल्यू. ढाले प्रा. डी. एच. लहासे	३३३ ते ३३५
८९.	औरंगाबाद क्षेत्रातील मध्ययुगीन गढी वाड्यातील स्थापत्य	प्रा. डॉ. राधाकृष्ण एल. जोशी डॉ. मुकुंद देवर्षी	३३६ ते ३३९
९०.	मध्ययुगीन काळातील राजपूतांचे कला स्थापत्य : औरंगाबाद क्षेत्र	डॉ. गट्टी जी. व्ही. प्रा. नाईक एन. डी.	३४० ते ३४२
९१.	मध्ययुगीन भारतीय स्त्री- जीवन	प्रा. रा. ना. पवार	३४३ ते ३४६
९२.	मोगल काळातील वैशिष्ट्यपूर्ण स्थापत्य कला	प्रा. श्री. सुर्यवंशी आर. के	३४७ ते ३४९
९३.	मध्ययुगीन महाराष्ट्र हिंदु - मुस्लिम सांस्कृतिक समन्वय.	प्रा. के. जे. चव्हाण	३५० ते ३५३

सम्राट अकबरकालीन धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची समिक्षा

प्रा. विशाल छबू पोटे

सहाय्यक प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, सौ. सुशिलामाई काळे कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गौतमनगर, कोळपेवाडी, ता. कोपरगाव
जि. अहमदनगर मो. ९९२३४२६४०३

(Affiliated to S.P. Pune University, Pune)

प्रस्तावना :- पंधराव्या शतकात देशाच्या वेगवेगळ्या भागांतील राज्यकर्त्यांनी हिंदू व मुसलमान यांच्यात परस्पर सामंजस्यस्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी संस्कृत भाषेतील निधर्मी व धार्मिक वाडमय फारशी भाषेत अनुवाद करणे, प्रादेशिक भाषांना व साहित्यिकांना राजाश्रय देणे धार्मिक सहिष्णुतेने उदार भोरण अवलंबीणे, इतकेच नव्हे तर हिंदुना दरबारात व लष्कारात अधिकारपदे देणे वगैरे उपाय केले होते. चैतन्य प्रभु, कबीर, गुरू नानक यांच्यासारख्या थोर संतानी देशाच्या वेगवेगळ्या भागात ईस्लाम व हिंदु या धर्माच्या मुलभुत ऐक्यावर भर दिला होता आणि धर्मग्रंथांचा शब्दशः अर्थ घेण्याऐवजी प्रेम व भक्ती या भावनांवर आधारलेल्या धर्माचा पुरस्कार केला होता. अशा रीतीने लोकांत धार्मिक संकुचितपणाची पीछेहाट होवून उदारमतवादाचे वातावरण निर्माण होत होते. याच वातावरणात अकबर जन्माला व वाढला होता.

अकबरानेच धार्मिक व सामाजिक सहिष्णुतेच्या धोरणाला धमनिरपेक्षतेच्या उन्नत अवस्थेला नेवुन पोहचविले. 'प्राचिन भारताचे खडग हस्त' असलेल्या रजपुतांशी मैत्री करून आणि इतर हिंदू अभिजन वर्गांना सन्मानाची आणि न्याय वागणूक देऊन अकबराने त्यांना आपल्या राष्ट्रीय उद्दिष्ट प्राप्तीच्या प्रयत्नांमध्ये बरोबरीचे भागीदार बनविले. अकबराची जी राष्ट्रीय उद्दिष्टे होती, त्यांत प्रादेशिकवाद, वंशवाद, संकुचितपणा किंवा धार्मिक पुर्वग्रह यांना कोणतेच स्थान नव्हते. भारतीयांमधील वंशिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक अडसर दुर करून त्यांच्यात परस्पराविषयी प्रेम आणि एकोप्याची भावना निर्माण करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न अकबराने केला.

ऐतिहासिक वारसा - बाबराचे राजघराणे कर्मठ सुन्नीपंथीय होते. असे असुनही स्वभावतःच त्याचा धार्मिक दृष्टीकोन उदार होता. एरवी सुध्दा तो आपल्या लोकांना उदारपणे व मायेने वागवीत असे. आपला मुलगा व युवराज, हुमायून याला भारतावरील स्वारीच्या वेळी बाबरने एक मोलाचा सल्ला दिला होता. बाबरचा हा सल्ला भारतातील मोगल सत्तेच्या भावी धार्मिक धोरणाचा मुख्य आधार बनला आणि या धोरणास दिशादर्शक ठरला. हा सल्ला पुढीलप्रमाणे होता -

"हे माझ्या मुला, भारतात विविध धर्माचे लोक राहतात, त्यामुळे ही तशी जबाबदारी आहे. की तू असे वर्तन ठेवावे की ज्यात आपल्या धार्मिक पुर्वग्रहांचा प्रभाव तू आपल्या मनावर होऊ देता कामा नये. तसेच लोकांच्या धार्मिक भावना, त्याबाबतची संवेदनशिलता आणि धार्मिक रीतिरिवाज यांचा योग्य तो आदर ठेवून निष्पक्षपातीपणे न्यायदान करावे. विशेषता: तू गोहत्येपासून दूर राहिले पाहिजेस... कोणत्याही जमातीची धार्मिक स्थळे किंवा पूजास्थळे कधीही उदध्वस्त करू नयेत.

॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

Parth Vidya Prasarak Mandal's

BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA

Pathardi, Dist-Ahmednagar. (MH)

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune)

NAAC Re-Accredited A Grade

ISO 9001-2008 Certified

CERTIFICATE

This is to certify that,

Prof./Dr./Mr./Ms. विशाल छबू पोटे

of सौ. सुशिल्पाई काळे महाविद्यालय, गौतमनगर

has attended the UGC (WRO, Pune) sponsored Two day National Level

Seminar on "Society, Art & Culture in India During the Mughal Period."

held at Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist-Ahmednagar (MH) on

9th & 10th October 2015 Organized by Department Of History.

He / She actively participated as a Chair Person / Resource Person /

Presented a Paper entitled "सम्राट अकबरकालीन धार्मिक न सामाजिक

सुधारणांची समीक्षा"

Dr. A. K. Kanade

(Convener, Head Dept. of History)

Dr. G. P. Dhakane

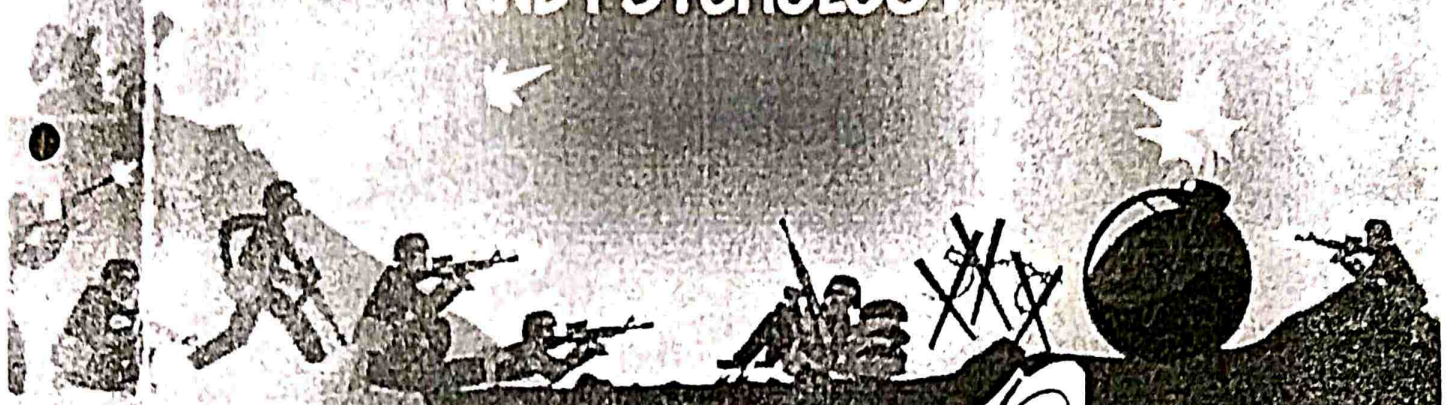
(Principal, Chief Organizer)

Shodhankana
Volume 7
Number 1
2016

ISBN-2250-0383
UGC Approved (SL NO. 2630)
Journal No. 48999.
IMPACT FACTOR - 0.421

SHODHANKAN

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

- EDITORS -

Dr. Abhimanyu Dhormare
Dr. Ashok Kanade

Special Issue 7th
January, 2018

ISSN – 2250-0383
UGC Approved SL No. 2630
Journal No. 48999
Impact Factor 0.481

International Multi-Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

UGC - Western Regional Office, Pune Sponsored
National Seminar – 12th & 13th January, 2018

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

Organised By

Parth Vidya Prasarak Mandal's

**BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA, PATHARDI, DIST -
AHMEDNAGAR**

(Department of Psychology & Department of History)

Editors

Dr. Abhimanyu R. Dhormare
(Head, Department of Psychology)

Dr. Ashok K. Kanade
(Head, Department of History)

Prof. Arjun S. Kerkal
(Department of History)

Guest Published By

Dr. G. P. Dhakane
Principal,

Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist- Ahmednagar (Maharashtra)

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

© Editor

Dr. Abhimanyu Dhormare

Mob. 9403294952

Email : ardcanada@gmail.com

Co-Editors

Dr. Ashok Kanade

Mob. 9960655227

Email : kanadeashok001@gmail.com

Prof. Arjun Kerkal

Mob. 9623364635

Email : arjunkerka123@gmail.com

Guest Published By

Dr. G. P. Dhakane

Principal, Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist- Ahmednagar
(Maharashtra)

Typesetters

Arvind Homkar

Mob. 7588079997

Edition

12th & 13th January, 2018

Printing

Kiran Printer.

Place of Publication: Ahmednagar

ISSN No. 2250-0383

UGC Approved SL No. 2630

Journal No. 48999

Impact Factor 0.481

The Editor, Editorial Board & Publisher assume no responsibility for
statements and opinions expressed by the authors in this souvenir research
paper

अ.क्र.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पान नंबर
20	गनिमी कावा - मानसशास्त्रीय युद्धनिती	गडगे शांता रंगनाथ	71 ते 74
21	गनिमी कावा एक मानसशास्त्रीय युद्धतंत्र	प्रा. भोसले सुनिता विठ्ठलराव	75 ते 77
22	मराठा युद्धतंत्र गनिमी कावा याचा शत्रूवरील मानसशास्त्रीय प्रभाव	प्रा. डॉ. तानाजी हातेकर	78 ते 80
23	विविध विचारप्रवाह, बौद्धिक संघर्ष व सामाजिक उन्नाद.	विकांत व्यंकटराव भांके	81 ते 84
24	भातवडी युद्ध आणि शहाजीराजे यांचा उदय	डॉ. विनोद सोनवणे	85 ते 89
25	पॅरिस शांतता परिषदेतील प्रमुख नेत्याच्या मनोवैज्ञानिक भूमिकेचे विश्लेषण	प्रा.डॉ.वाय.एस.माहुरे	90 ते 94
26	प्रचार नानवी बुद्धीला समोहित करणारे युद्धशास्त्र	प्रा.डॉ.अभिमन्यू दोरमारे	95 ते 100
27	छत्रपती शिवाजी महाराजांची गनिमीकावा युद्ध पध्दती	प्रा.झरेकर रमेश सोनू	101 ते 104
28	मध्ययुगीन बांगलागचे लष्करी महत्त्व	प्रा. संदीप भामरे	105 ते 107
29	भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील जहाल मवाळ व क्रांतीकारकांची मानसिकता	सुरेखा काशिनाथ चेमटे	108 ते 110
30	सैनिकी मानसशास्त्र	डॉ.यु.एस.गायकवाड डॉ.एम.डी.कानडे	111 ते 113
31	शिवकालीन युद्धनिती	शितल अरविंद धरम	114 ते 115
32	21 व्या शतकातील सायबर युद्ध 'हॅकींग'	प्रा. विशाल छबू पोटे	116 ते 118
33	छत्रपती शिवरायांची युद्धनिती व संरक्षण संघटना	डॉ. धम्मपाल रेवण माशाळकर	119 ते 121
34	युद्धजन्य परिस्थिती मध्ये सैनिकांना दिल्या जाणा-या आहाराचा चिकित्सक अभ्यास	दाभाडे वर्षा अंकुशराव	122 ते 123
35	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वक्रयुद्ध पध्दतीचे महत्त्व	डॉ.प्रा. राधाकृष्ण जोशी	124 ते 125
36	डॉक्टर व शिक्षक यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास	चिंतामणी सुवर्णा बदिनाथ	126 ते 130
37	एक पालकत्व व द्विपालकत्व असणा-या किशोरांच्या स्वसंकल्पनेचा तुलनात्मक अभ्यास	कु. राहिंज वैशाली जगन्नाथ	131 ते 135
38	विज्ञान व कला शाखेतील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या इंटरनेटधिनतेचा तुलनात्मक अभ्यास	सबनीस सायली संजय	136 ते 141
39	युद्धतंत्राचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. निळे एस.व्ही.	142 ते 144

21 व्या शतकातील सायबर युद्ध: 'हॅकींग'

32

प्रा. विशाल छबू पोटे
इतिहास विभाग प्रमुख,
सौ. सुशिलामाई काळे कला,
वाणिज्य विज्ञान
महाविद्यालय, गौतमनगर
कोळपेवाडी, ता. कोपरगांव, जि.
अहमदनगर मो. 9923426403

❖ प्रास्ताविक :-

मानवी जिवनाचा इतिहास अभ्यासताना संघर्ष व त्यातून होणारी प्रगती व अद्योगती यांचा बदललेल्या जागतिक परिस्थितीनुसार विचार करणे आता आवश्यक बनले आहे. मानवाच्या इतिहास हा संघर्षाचा इतिहास असून या संघर्षाचे स्वरूपही आता बदलले आहे. प्राचिन व मध्ययुगीन कालखंडात मानवी संघर्षाचा विचार केला असता होणारा हा संघर्ष युद्धक्षेत्रावर समोरासमोर आपणांस आढळतो. ज्यात पारंपारीक युद्धसाहीत्याचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत होता. व या संघर्षात मोठ्या प्रमाणात जिवित व वित्तहानी होत असे. जमिन, हवा, पाणी व अवकाश यांचा विचार करून आधुनिक काळात युद्धविषयक घोरणे ठरू लागली आहे.

परंतु आधुनिक काळात अशी तंत्रज्ञान प्रगती झाली तशी मानवी संघर्षाची रूपरेषाही आपणांस बदलेली दिसते. तंत्रज्ञानाच्या आजच्या युगात रक्ताचा एकही थेंब न सांडता युद्ध लढले जाऊ शकते. त्याकरीता इंटरनेट हे युद्धमैदान आहे व इंटरनेटला जोडलेली सर्व उपकरणे त्याची शस्त्रास्त्रे आहे. त्यामुळे 21 व्या शतकात महायुद्ध झालेचं तर ते पहिल्यांदा सायबर युद्ध असेल.

❖ संशोधनाचे उद्देश :-

1. सायबर युद्धाच्या परिणामांची चर्चा करणे.
2. सायबर तंत्रज्ञानातील बदल अभ्यासणे.
3. हॅकींगवाबतच्या सद्याकालीन तांत्रिक प्रगतीचा आढावा घेणे.
4. हॅकींगची सायबर युद्धातील भूमिका तपासणे.

❖ शोधक शब्द :-

सायबर, हॅकींग, हॅकर, हॅक्टीविस्ट, सायबर फौज, आयटी पायरसी, ब्लॅक हॅट इ.

❖ सायबर युद्धाचा उद्देश :-

माहिती तंत्रज्ञानातील अभूतपूर्व कांतीने सारे जग जोडण्याची किमया केली. परंतु त्याचबरोबर विघातक, विध्वंसक वृत्तीनाही जन्म दिला आहे. त्यामुळे त्यांना कमीत कमी वेळेत जास्तीत जास्त विध्वंस घडवून आणण्याची संधी प्राप्त झाली. गोपनीय माहिती चोरण्यापासून ते संपूर्ण व्यवस्थेला खिळ घालण्यापर्यंत अनेक उपद्रवी, घातपाती कारवाया सायबर हल्याच्या माध्यमातून केल्या जातात. त्यामुळे एखाद्या देशाची, संस्थेची किंवा समुदायाची हानी प्रत्यक्ष हल्ला न करताही कसे शक्य आहे हे सायबर हल्याने दाखवून दिले. एखाद्या देशातील अंतर्गत व्यवस्था मोडकळीस आणणे, इंटरनेटच्या

UAC Reaccredited "A" Grade

ISO-9001:2008 Certified

Parth Vidya Prasarak Mandal's

BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA

Pathardi, Dist : Ahmednagar
(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune)

Certificate

UGC Sponsored

National Level Seminar

on

"Strategy of War and Psychology"

12th & 13th January, 2018

This is to certify that Prof. / Dr. /Mr./Ms. Vishal C. Pote
of S.S. Kale Arts, Commerce & Science College, Goutamnagar
has attended the two days National Level Seminar on "Strategy of War and
Psychology" on 12th & 13th January, 2018.

He / She has presented a paper entitled २। व्या शककातील सायबर
युद्ध : हॅकिंग

Chaired the session / addressed the session.

Dr. Abhimanyu Dhormare
Convener

Dr. Ashok Kanade
Co-convener

Dr. G.P. Dhakane
Principal

Pathardi,
13 January, 2018

Organised by

Department of Psychology
Department of History

Sponsored by

University Grants Commission

रयत शिक्षण संस्थेचे,

श्री सद्गुरू गंगागीर महाराज सायन्स,

गौतम आर्ट्स अँड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगांव

ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर, महाराष्ट्र - ४२३६०९

ISO 9001 - 2008

इतिहास विभाग, राज्यशास्त्र विभाग

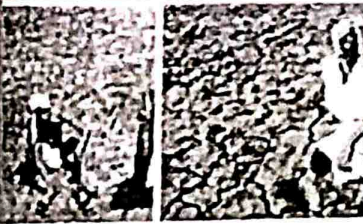
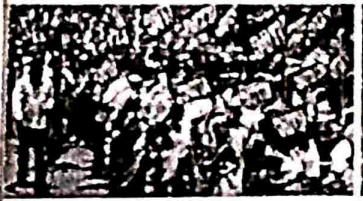
सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा यांच्या संयुक्त विद्यमाने
विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत

“स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ”

दोन दिवसीय
राज्यस्तरीय चर्चासत्र
दिनांक १६ जानेवारी २०१५
ते १७ जानेवारी २०१५

पृथ्वी ही शेपाच्या मस्तकावर तरली नसून,
ती श्रमिकांच्या तळहातावर तरलेली आहे !

संपादक...

प्राचार्य डॉ. के. पी. काकडे

रयत शिक्षण संस्थेचे,

श्री सद्गुरू गंगागीर महाराज सायन्स,

गौतम आर्ट्स अँड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज,

कोपरगांव, ता. कोपरगांव, जि. अ. नगर

(महाराष्ट्र) ४२३६०९.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	संशोधन पेपरचे नांव	प्राध्यापकांचे नांव	पान क्रमांक
१९	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीची ऐतिहासिक आढावा	प्रा. प्रवर्तन संजय काशिद	८३
२०	शेतकरी चळवळीची आर्थिक व राजकीय भूमिका	प्रा. रामदास बाबाजी निहाळ	८९
२१	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	प्रा. डॉ. के. डी. ठेकणे, प्रा. इंदिरा लोखंडे	९३
२२	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा	प्रा. डॉ. संभाजी शामराव तनपुरे	९६
२३	“उरण व पनवेल मधील शेतकऱ्यांचा लाडा”	प्रा. डॉ. परदेशी सुनिल लक्ष्मण	९९
२४	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळीत शे.का.प.पक्षांचे योगदान	प्रा. राजेंद्र रघुनाथ सोनावले, डॉ. दिलीप साहेबराव जाधव	१०६
२५	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व सामाजिक विषमता	प्रा. राहुल साळवे	१०९
२६	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटघाल	प्रा. एस. एच. जाधव, प्रा. बी. के. सांगळे	११४
२७	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	प्रा. श्रीमती उदमले सविता दशरथ	११९
२८	“महाराष्ट्रातील विविध शेतकरी संघटनेचे कार्य - स्वरूप व चिकित्सा”	प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी	१२२
२९	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास - एक दृष्टिक्षेप	प्रा. विशाल छबू पोटे	१२५
३०	शंकरराव काळे आणि शेतकरी कामगार चळवळ	प्रा. सुरेश पंढरीनाथ काळे	१३१
३१	कामगार चळवळीचे जनक - नारायण मेघाजी लोखंडे	श्रीमती भोसले सुनिता किसन	१३६
३२	FARMERS SUICIDE	प्रा. बी. ए. तन्हाल, प्रा. डॉ. बी. एम. वाघमोडे	१३९
३३	कों.भि.र.बायके यांचे अहमदनगर परिसरातील कामगार चळवळीत योगदान	प्रा. गायकवाड अभिमन्यु भास्कर	१४४
३४	महाराष्ट्रातील माथाडी कामगार चळवळ वाटघालीचा आढावा	प्रा. तांबे एम. जी.	१४८
३५	भारतातील कामगार संघटना चळवळ	प्रा. होन एस.ए., प्रा.डॉ.कांदळकर बी.बी., प्रा. गायकवाड जे. एन.	१५१
३६	अहमदनगर जिल्ह्यातील आदिवासी लोकांचे समाज जीवन	प्रा. राणी भास्कर केदार	१५४

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास - एक दृष्टिक्षेप

प्रा. विशाल छबू पोटे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग.

सौ. सुशिलामाई काळे, फला, याणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गौतमनगर, कोळपेवाडी, ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर.

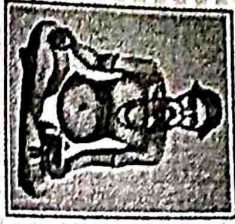
ई-मेल :- pote.vishal@gmail.com

संक्षेप :-

जागतिक नकाशावर भारताची ओळख खेड्यांचा व कृषी प्रधान देश अशी आहे. त्यामुळे भारतात शेतक-यांच्या प्रश्नां व शेतीविकासाला प्राधान्य दिले जाते. त्याचप्रमाणे शासनाच्या घ्येय - धोरणातही शेतक-यांचे प्रश्न अग्रभागी असतात. अर्थात त्यासाठी शेतक-यांनाही इतर व्यवसायातील लोकांप्रमाणे संघटीत व्हावे लागले आहे. तसेच आपल्या न्याय मागण्या पूर्ण करण्यासाठी प्रसंगी आंदोलनदेखील करावे लागले आहे. 'शेतकरी चळवळ गतिमान करणारे वर्ष 1927 होय साधारणतः 1928-29 सालामध्ये शेतकरी चळवळींना गती आलेली होती. या संदर्भात 1927 मध्ये बॉम्बे कायदेमंडळात बॉम्बे सरकारचे गृह मंत्री चुन्नीलाल मेहता यांनी small bolding (अल्पमुधारक) विधयेक मांडले हे विधयेक शासनाचे होते. हेच जमीनेचे तुकडे निर्माण करण्यासाठी हे विधयेक होते. या जोडीनेच शेतसारा वाढविण्याचे धोरण आले या दोन घटकांना धोरण करणारी चळवळ जेधेनी सुरु केली. 1 जुलै 1928 रोजी केशवराव जेधे व जवळकरांनी बारामती येथे या विरोधी सभा केली. 25 जुलैला पुण्यामध्ये Bombay presidency विठ्ठल रामजी शिंदे अध्यक्ष होते. अल्पमुधारक शेतक-याला सुरु बनवणारे हे बिल आहे असे हे विधयेक होते. बिलाला विरोध करण्यासाठी ६० हजार शेतक-यांच्या सहयाचे निवेदन मांडला सादर झाले. या अंदोलनात या बिलाला विरोध करण्यासाठी केशवरांवांनी शेतक-यांसाठी असंख्य सभा घेतल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतक-यांच्या लढयात खुप विविधता आहे. यामध्ये कमी माहीत असलेल्या 1957-58 मधील त्तर व मध्यप्रदेशातील खारवार आदीवासी जमातींचा लढा, 1967-75 या काळातील महाराष्ट्राच्या धुळे जिल्हयातील ल्हांचा संघर्ष किंवा 1978 मध्ये कास्तकार (शेतकरी) संघटनेचा प्रमुख प्रदीप प्रभु यांनी चालवलेली वारल्यांची चळवळ याही समावेश करता येईल. या सगळ्या चळवळींचा मागोवा घेतला तर त्यातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषीक्षेत्रातील व सामाजिक क्षेत्रातील बदलांचा आपणास वेध घेता येतो. स्वातंत्र्योत्तर लगेचच्या काळातील आंदोलने वसाहतवाद व राजमशाहीशी निगडीत अशा प्रश्नांवरून, तर नंतरच्या काळातील आंदोलने हरीतकांतीशी संबंधीत आणि इतर शेतीप्रश्नांची मडीत अशा मुदयांभोवती उभारली गेली.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची ऐतिहासीक पार्श्वभूमी :-

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला प्रेरणा आणि चालना देण्याचे कार्य विशेषतः म. फुलेनी केले शेतक-यांचे प्रश्न लढविण्याच्या दृष्टीकोनातून म.फुले यांनी "शेतक-यांचा आसूड" हा ग्रंथ लिहीला. शेतक-यांच्या सर्वांगीण प्रश्नांचा आणि त्तराचा विचार करणारा असा हा ग्रंथ मानला जातो. म. फुले यांनी शेतक-यांच्या अमानुष शोषणाचे वर्णन करून शेती क्षेत्रात करण्याचा विचार मांडला होता. तसेच वासुदेव बळवंत फडके या आदय क्रांतीकारकांनेही शेतक-यांना संघटीत करून

स्वत शिक्षण संस्थेचे,

श्री सद्गुरू गंगागिरि महाराज सायन्स,

गौतम आर्ट्स ऑण्ड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगांव

ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर, महाराष्ट्र - ४२३६०९

ISO 9001 - 2008

इतिहास विभाग, राज्यशास्त्र विभाग

सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा यांच्या संयुक्त विद्यमाने

विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत

“स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ”

दोन दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

दिनांक : २६ जानेवारी २०२५ ते २७ जानेवारी २०२५

प्रश्नाणुषुद्धा

प्रा./इं./श्री./श्रीमती/ब्र. पोटे विशाल छबू

से. सुशिलवार्ड कारे कारा. पाण्डेय व दिवान, महाविद्यालय, गौतमनगर यांनी दि. १६ व १७ जानेवारी २०१५ रोजी आयोजित केलेल्या दोन दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सक्रीय सहभाग घेतला व महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहास - टक शोधनिबंध सादर केल्याबद्दल आपणास हे प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

प्रा.जी.एस.विधाटे

संयोजक

इतिहास विभाग

प्रा.आर.एस.झरेकर

समन्वयक

विभाग प्रमुख (इतिहास)

प्राचार्य, डॉ. व्ही. एन. नलवडे

अध्यक्ष,

सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा

डॉ. वी. वी. निघाटे

प्र. प्राचार्य,

एस.एस.जी.एम.कॉलेज, कोपरगाव

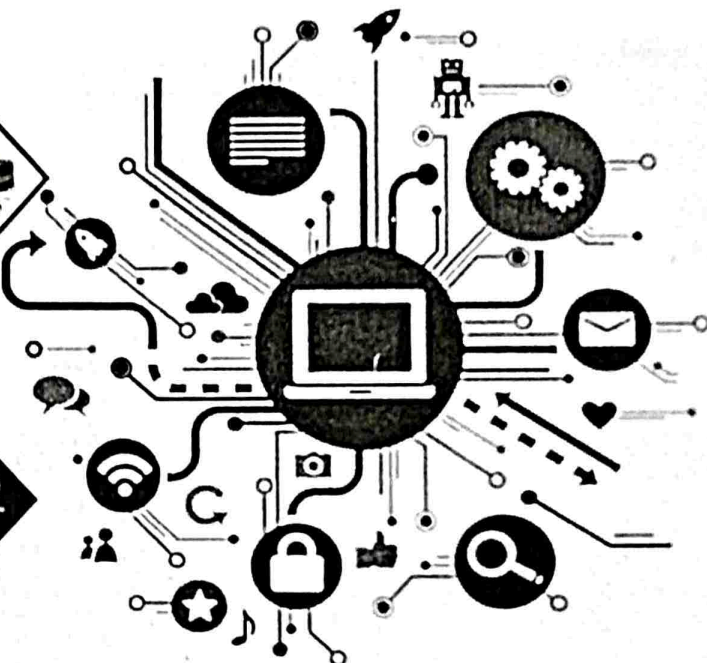
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Refereed & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This Journal is indexed in:
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Journal Impact Factor (JIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Guest Editor :
Dr. Sau, Vijaya N. Gursal
I/G Principal,
Sau, Sushilamai Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist- Ahmednagar.

Executive Editors :
Dr. N. C. Kulkarni
Prof. R. B. More
Prof. V. C. Pote
Sau, Sushilamai Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist- Ahmednagar.

Chief Editor :
Dr. Dhanya T. Dhargar (Yola)

28	इतिहासातील संशोधनात भूगोलशास्त्राचे महत्त्व	प्रा. जयश्री खंडीझोड	121
29	ऐतिहासिक संशोधनात लिपीची भूमिका	प्रा. विशाल पोटे	123
30	विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे इतिहास लेखनशास्त्रातील योगदान	प्रा. रमेश झरेकर	127
31	जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कथा	डॉ. बाबासाहेब शेंडगे व प्रा. छाया शिंदे	131
32	कोरोन व्हायरस : आर्थिक परिणाम व संधी	प्रा. संतोष जाधव	135
33	अनुसन्धान के लिए शोधक के गुण	प्रा. भीमराव रोकडे	139

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

ऐतिहासिक संशोधनात लिपीची भूमिका

प्रा. विशाल पोटे

इतिहास विभाग प्रमुख

सौ. सुशिलामाई काळे कला, चाणिज्य

व विज्ञान महाविद्यालय गौतमनगर.

प्रास्ताविक

मानवी जीवनाचा एक त्याच्या सभोवतालच्या असणा-या समाज, संघटना यांचा अभ्यास करणारे इतिहास हे एक सामाजिक शास्त्र आहे. इतिहासाचे अध्ययन व संशोधन हे शास्त्रीय दृष्टीकोनातून केले जात असल्यामुळे इतिहासाला आज शास्त्रीय दर्जा प्राप्त झाला आहे. सत्यशोधन, वस्तूनिष्ठाता भविष्यकथन व उपयुक्तता हे शास्त्रीय निकष इतिहास पूर्ण करत असल्यानेच इतिहासाला सामाजिक शास्त्र म्हणून मान्यता मिळाली आहे. हे इतिहासाचे शास्त्रीय संशोधन करत असतांना पुराव्याची व कागदपत्रांची आवश्यकता असते. जर्मन इतिहासकार लिओपार्ड रॉके यांनी म्हटल्याप्रमाणे छव क्वबनउमदज छव भ्जेजवतल म्हणजे कागदपत्रांशिवाय इतिहास नाही. ही सर्व कागदपत्रे अध्ययनासाठी, संशोधनासाठी विविध भाषा व लिप्यांचे उत्कृष्ट ज्ञानही असणे आवश्यक असते. त्यामुळे इतिहास संशोधनात मदत होते. प्राचीन काळापासून भारतात अनेक लिप्या प्रचलित होत्या. त्यात कालपरत्वे बदलही होत गेला. मानवी संस्कृती जितकी प्राचीन तेवढीच लिपीही प्राचीन आहे. सुरवातीच्या काळात मानव आपले विचार उभ्या आडव्या रेषा मारून व्यक्त करत असे. रेषांमधून चित्रांची व चित्रांमधूनच हळूहळू लिपीचा उदय झाला. या लिपीचा अध्ययनाला इतिहास संशोधनात महत्वाचे स्थान आहे. त्यांचा अभ्यास लिपिशास्त्रात केला जातो. संशोधनाच्या माध्यमातून लिपीशास्त्राची भूमिका व महत्व जाणून घेण्याचा हा एक प्रयत्न येथे केला आहे.

ब्राम्ही लिपी :

भारतातील ही सर्वात प्राचीन लिपी मानली जाते. वर्तमान जवळजवळ सर्वच लिप्या ह्या ब्राम्ही लिपीतून विकसित झाल्या आहेत. ब्रम्हदेवाने या लिपीचा शोध लावला. म्हणून त्यास ब्राम्ही लिपी असे बोलले जाते. अशी सर्वसाधारण आख्यायिका आहे. तिच्या उदयनाबाबत मतमतांतरे आढळून येतात. ब्राम्ही अक्षरांच वैशिष्ट्ये म्हणजे बहुतेक अक्षरांच्या आकारामध्ये उभा दंड आहे. ब्राम्ही लिपीमध्ये आ, इ, ऊ हे तीन स्वर व एकोणीस व्यंजने आहेत. सम्राट अशोकाच्या अनेक लेखात या ब्राम्हीचा वापर दिसून येतो.

भारतीय भारतीय लिपी - ब्राम्ही

अ	इ	उ	ए	ऐ	ओ	औ
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ड्ह
ण	त	थ	द	ध	न	प
फ	ब	भ	म	य	र	ल
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
भ	म	य	र	ल	व	श
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स	ह	ळ	फ
श	ष	स	ह	ळ	फ	ब
ष	स	ह	ळ	फ	ब	भ
स	ह	ळ	फ	ब	भ	म
ह	ळ	फ	ब	भ	म	य
ळ	फ	ब	भ	म	य	र
फ	ब	भ	म	य	र	ल
ब	भ	म	य	र	ल	व
भ	म	य	र	ल	व	श
म	य	र	ल	व	श	ष
य	र	ल	व	श	ष	स
र	ल	व	श	ष	स	ह
ल	व	श	ष	स	ह	ळ
व	श	ष	स			

देवनागरी लिपी :

हिला नागरी लिपी असे संबोधतात १० व्या शतकाच्या सुरवातीला संपुर्ण भारतात थोड्या फार फरकाने या लिपीचा वापर होत होता. वर्षा दिंडोरी व राधनपूर या ठिकाणच्या ताम्रपटांमध्ये देवनागरीचे सर्वात जुने स्वरूप पहावयास मिळते. गुर्जर राष्ट्रकुट, शिलाहार, यादव इ. च्या राजवटित या लिपीचे अस्तित्व जाणवते. विजयनगरच्या राजांनीही या लिपीचा स्वीकार केला होता. माळव्याचे परमार, चंदेरीचे चंदले कलचुरी शासक यांच्याही ताम्रपट व शिलालेखातून देवनागरीचे अस्तित्व पहावयास मिळते. सध्या नागरी लिपीचा स्विकार मराठी, हिंदी भाषांनी केला आहे. ही लिपी मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, गुजरात, बिहार, पंजाब, महाराष्ट्र या प्रदेशात आढळते.

कुटील लिपी :

६ व्या शतकात उत्तर भारतामध्ये गुप्त काळातील लिपीमध्ये अक्षरांच्या डोक्यावर लहानसा त्रिकोण असल्याने तिला कुटील लिपी असे नाव पडले. यांच्या अक्षरांमधील उभा दंड डावीकडे झुकलेला असून, स्वर, मात्रा चाकडी व लांब आहे. या लिपीचे लेख इ.स. ९ व १० व्या शतकात पहावयास मिळतात. चालुक्य, प्रतिहार परमार चाहमान या राजांच्या दानपत्रात व शिलालेखात ही लिपी दिसते.

खारोष्ठी लिपी :

सिंधु संस्कृती कालीन लिपीनंतर भारतातील प्राचीन लिपी म्हणून या लिपीचा उल्लेख केला जातो. सेस्तान, कंदहार, अफगाणिस्तान, स्वात, लडाख, तक्षशिला या भागात खारोष्ठी लिपीचे लेख सापडतात. या लिपीला 'गांधार लिपी' असेही म्हणतात. या लिपीतील लेख प्राकृत भाषेत आहे. कुशाण व क्षेत्रपांचे लेख या खारोष्ठी लिपीतच सापडतात. खारोष्ठी लिपीचे लेख प्रस्तर, धातूचे पत्रे, नाणी उटांची कातडी, भुर्ज पत्र यावर सापडतात ही लिपी उजवीकडून डावीकडे लिहीली जाते.

मोडी लिपी :

देवनागरीच्या यादवांच्या काळात हेमाडपंत यांनी या लिपीचा शोध लावला असे मानले जाते. अक्षराची मोडतोड करून हात न उचलता ही लिपी लिहीली जाते. त्यामुळे या लिपीला मोडी लिपी असे संबोधले जाते. पिशाच्च्य लिपी, असुर लिपी, अशा ही संज्ञा आहेत. या लिपीमध्ये वेलांटी ३ प्रकारे, काना ४ प्रकारे, तर उकार ५ प्रकारे दिला जातो. यादव काळ, बहामनी काळ, शिव काळ, पेशवे काळ, व आंग्ल काळ असे सर्वसाधारण तिचे कालखंडानुसार वर्गीकरण केले जाते. अक्षर साम्यामुळे या लिपीचे वाचन करतांना बरीच काळजी घ्यावी लागते. मात्रा देण्याच्याही अनेक पध्दती या लिपीत दिसून येतात. गरज नसतांना जोडाअक्षरांचे लिखाणा केलेले दिसून येते. एकच अक्षर वेगवेगळ्या प्रकारे लिहीले गेले आहे. या लिपीची कागदपत्रे महाराष्ट्र व इतर राज्यात आढळून येतात. हिंदू, ईस्लाम, ख्रिस्ती, कालगणना या लिपीत आपणास सापडतात.

सिंधु लिपी :

सिंधु संस्कृतीच्या काळातील चित्रलिपीला सिंधु लिपी असे संबोधतात ही लिपी चित्रमय स्वरूपात आढळून येते. या लिपीचे वाचन करण्यात अदयापही यश मिळाले नाही. ही लिपी उजवीकडून डावीकडे व पुन्हा डावीकडून उजवीकडून लिहीली जात होती. या लिपीतील चिन्हांत प्राणी, पक्षी, वनस्पती इ. च्या चित्रांचा समावेश दिसून येतो. भांडी, खेळणी, मुद्रा यांवर या लिपीचे अवशेष सापडतात. सर व्हिलर यांनी या लिपीत ३९६ चिन्हांचा समावेश होता असे म्हटले आहे.

SIGN (S)	PICTORIAL MEANING	SHAPE FORMING LETTERS IN BRAHMI	INTENDED MEANING
	fish	min	star
	roof fish	mey/may min	black + star (= Saturn)
	halving dividing fish	pacu min	green + star (= Mercury)
	(intervening) space fish	veli/vel(i) min	white (bright star) + star (= Venus)
	fig tree fish	vata min	north + star
	fig tree space	vata veil	north + star
	fish	caru min	six + star (= Pleiades)

शारदा लिपी :

परिचमी ब्राम्हि लिपीपासून उत्पन्न झाली. या लिपीचा आरंभकाळ हा १० वे शतक मानले जाते. शारदा लिपीचा सर्वात पहिला लेख हिमाचल प्रदेशात मिळतो.

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व
ka kha ga gha na ca cha ja jha ña ta tha da dha na
उ ष ढ न प फ ब भ म य र ल व
ta tha da dha na pa pha ba bha ma ya ra la va
म ष म ढ क र ङ
sa ga sa ha kṣa tra ṅa

कलिंग लिपी :

७ व्या ते १२ व्या शतकामध्ये कलिंग देशात ज्या लिपीचा प्रयोग केला जात होता. त्या लिपीला कलिंग लिपी असे म्हणतात. या लिपीच्या ३ शैली पहावयास मिळतात. अक्षरांच्या डोक्यावर चौकोण दिसतात.

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व
अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व
अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व
अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व

कलिंग लिपी

तामीळ लिपी :

या लिपीचा वापर भारत व श्रीलंकेत तामीळ भाषा लिहीण्यासाठी केला जात ही लिपी उजवीकडून डावीकडे लिहीली जाते.

या व्यतिरिक्त ही ग्रंथा लिपी, कदंब लिपी, गुप्त लिपी, अरेमाईक लिपी इ. लिप्यांचे अस्तित्व तत्कालीन काळात होते. या लिप्यांच्या सहाय्याने इतिहास संशोधनाला चालना मिळते.

सागरांश :

लिपीमधील अक्षरांचे स्वरूप, धाटणी, शब्दाचा आकार कसा बदलत गेला याचा अभ्यास लिपी शास्त्रात केला जातो. अक्षरांचे वळण, व्यक्ती परत्वे होणारे अक्षरांचे बदल व त्यातून होणारी ऐतिहासिक जाण या दृष्टीने लिपी महत्वाची आहे. स्थळ, काळानुसार लिपीतील अक्षरांमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करून संशोधकाला सत्याचा उलगडा होण्यास फार मदत होते. तसेच पुराव्याची विश्वसनीयता तपासण्याच्या कामीही लिपी शास्त्राची महत्वाची मदत होते. कालपरत्वे लिपीच्या स्थित्यंतराची प्रक्रिया की निरंतर सुरूच आहे. त्यामुळे समकालीन

लिपीतील बदलांचा विचार केल्याशिवाय इतिहास संशोधनाला चालना मिळणे शक्य वाटत नाही. त्या दृष्टीने इतिहास अभ्यासकांची लिपी शास्त्राची मदत घेवूनच इतिहास संशोधनाची वाटचाल करावी असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डॉ. सुरेश चौधरीवाले, इतिहासाचे तत्वज्ञान, तिरुपती प्रकाशन २००६
२. डॉ. शांता कोठेकर, इतिहास – तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५
३. <https://m.jagranjosh.com>
४. प्रा. रं.ना. गायधनी, प्राचीन भारताचा इतिहास, अनिरुद्ध पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-२००१
५. सुहास राजदरेकर, इतिहास लेखन शास्त्र, विदया प्रकाशन, नागपूर १९९८.

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 233 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

GREEN TECHNOLOGY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

(GTSD-2020)

- GUEST EDITOR -
Dr. Sopan N. Shingote

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Mr. Vinod R. Kadu
Mr. Amol K. Kharde

For Details Visit To :
www.researchjourney.net

Printed By: PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

16.	Study of co-ordination chemistry and their applications in Green Chemistry.....	59	35.
	Pandurang Baburao More		
17.	Experimental Evaluation of SAE 15W40 Lubricating Oil by Adding Nano Particles Additives.....	62	36.
	Shobha A. Musmade		
18.	A Review on Food Adulteration : That affecting the Human Health	68	37.
	Mr. R. D. Ghogare, Mr. S. K. Waditke, Mr. S. B. Dighe		
19.	Microwave as an Application of Green Chemistry in Chemical Synthesis	72	38.
	Shubham Kanawade, Suhas Siddheshwar, Vipul Karanjekar		
20.	Herbal Nanoparticle : A Novel Approach In Herbal Drug Delivery System-A Review.....	75	39.
	Sagar D. Magar, Ganesh S. Waghule, Aditya D. Pandhare, Gangadhar V. Pawar		
21.	Assesment of Water Quality Parameters of Ground Water Near Pravara River Village, Shrirampur Tehasil (Ms).....	80	40.
	Mr. S. K. Waditke, Mr. S. B. Dighe, Mr. R. D. Ghogare		
22.	Pomegranate : An Alternative for Allopathic Drugs	82	
	Prajakta Jejurkar, Suhas Siddheshwar, Someshwar Mankar		
23.	Role of Ocimum Sanctum, Zingiber officinalis, Solanum nigrum, Curcuma longa as an herbal therapy in the chronic diseases.....	86	
	Miss. Pratiksha B. Mhaske, Dr. Priya Rao, Prof. Sunayana Vikhe		
24.	Antimicrobial Studies of Metallic Bhasma.....	89	
	Dr. Rupali Ajesh Gulalkari		
25.	Tea Waste : An Adsorbent for Heavy Metals and Dyes.....	91	
	Shruti Kalwaghe, Suhas Siddheshwar, Rohan Randive, Sejal Karwa		
26.	Recent Advances in Green Chemistry for Sustainable Development	95	
	Pawase N. R., Kolhe R.S.		
27.	Vegetable Oils as Substitute Solvents for Green Oleo-Extraction, Purification and Food and Natural Products Formulation	97	
	Pooja Ganesh Patil, S. D. Mankar		
28.	Green Technology : A Step Towards Sustainable Development	103	
	Ganesh Bharskar*, Suhas Siddheshwar, Rushikesh Mane		
29.	Recent Application of Green Chemistry in Pharmaceutical Industries	109	
	Komal Bokand, Suhas Siddheshwar, Vipul Karanjekar		
30.	Herbal Kajal : Green Technology Based Formulation.....	113	
	Sunayana Vikhe, Kiran Tambe, Snehal Rahate		
31.	A review on phytochemical and Pharmacological role of clitoria ternatea.....	118	
	Miss-Harshada Kondiram Pulate, Dr. Ravindra Jadhav and Prof. Sunayana Vikhe		
32.	A Review on Biological Importance of Phyllanthus emblica, Aegle marmelos, curcuma longa	122	
	Miss. Priyanka Dilip Gholap, Dr. Ravindra Jadhav, Prof. Dattaprasad Vikhe		
33.	A study of weaning and the physical and chemical factors and quality of the milk.....	128	
	Arti R. Jadhav, Sharad B. Dighe		
34.	Vermicomposting of Agricultural Wastes Admixed with Fly Ash.....	131	
	Miss. A. K. Mhaske, Miss. Raut K. K., Mr. Nirmal A. B.		

Study of co-ordination chemistry and their applications in Green Chemistry

Pandurang Baburao More

A/P. Nategaon, Tal. Kopargaon, Dist. Ahmednagar,
(Maharashtra) India

Abstract:

Co-ordination chemistry refers to a branch of chemistry, and its research results are widely used in industry and daily life, while green chemistry is an approach to study that aims to maximize efficiency and minimize hazardous effects on human health and the environment. The use of co-ordination chemistry in green chemistry makes a great achievement in scientific research and practical applications. This research explains the ideology, certain complex and applications of co-ordination compounds in industry, education laboratories and green chemistry in daily life.

Introduction :

The co-ordination chemistry refers to an interdisciplinary which develops on the base of inorganic chemistry. The establishment of co-ordination chemistry breaks boundaries in organic, inorganic and physical chemistry and it becomes joint of different chemical branches. Because of the different chemical properties of co-ordination chemistry makes the certain achievement in scientific research and practical application. The approach of green chemistry is to maximize efficiency and minimize hazardous effects in which most of co-ordination compounds used as catalyst in many reaction in green chemistry.

Analysis and applications of modern co-ordination compounds in green chemistry :

Modern co-ordination chemistry includes research fields such as Supramolecular chemistry, transition metal organic complexes, Complex catalysis nanometer materials and Bio co-ordination chemistry.etc. The goal of supramolecular chemistry is to study the assembly process and the form Supramolecular functional groups through assembly in order to nature and achieve innovation and development and its function can be compared with natural system. The research importance to metal cluster complexes is shown in their catalytic performance and some of them have special magnetic or electrical properties. Some of the ligand boast specific biological activity and are useful for studying other substances. At one time co-ordination compounds were used to intensity and the detection of metal in sample. Qualitative inorganic analysis has largely been superseded by instrumental methods of analysis, such as Atomic Absorption Spectrometry (AAS), Inductively Coupled Plasma Atomic Emission Spectroscopy (ICP-AES) and

inductively coupled plasma mass spectrometry(ICP-MS). The knowledge of analysis of co-ordination compound helps to increase the selectivity choose of catalytic compound for green chemistry.

Application of Co-Ordination Compound in Green Chemistry :

In Biochemistry :

In bioorganic chemistry and bio organometallic chemistry. Co-ordination complexes serve either structural or catalytic function. An estimated 30% of protein contain metal ion example includes the intensely coloured vitamin B₁₂ the heme group in hemoglobin, the cytochromes the chlorine group in chlorophyll and corboxy peptidase, a hydrolytic enzyme important in digestion. Another complex ion enzyme is catalase, which decompose the cells waste hydrogen peroxide.

In terms of human life activities the complex is significantly important and metal in living body are existed in the form of complex. Some drugs are toxic in treatment because of their strong irritation some properties of ligand can be used to expel metal ion in a human body through replacing the metal ion with ligands.

In Industry :

Co-ordination chemistry is widely used in chemical industry and is especially unique in the chemistry and in chemical industry. Most heavy metal in water exist in the form of complexes and the reason is that organic and inorganic ligand are contained in water. The ligand is more complicated as result of discharged of living and industrial waste water. The combination of complex with water replaces the water insoluble metal complex with a soluble metal complex. The ligand in waste water is able to melt the metal in the sediment. The complexes can alter the surface holding and adsorption

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

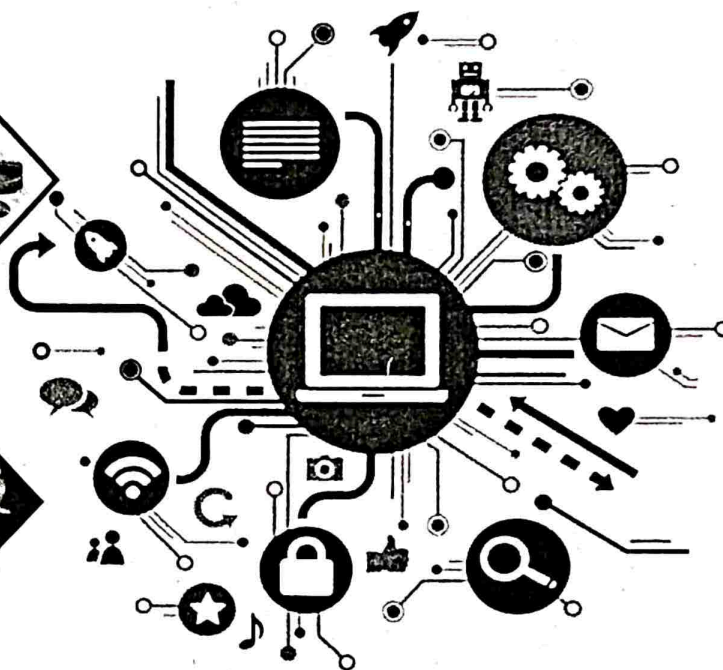
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed- Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This Journal is indexed in
 Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 Cosmos Impact Factor (CIF)
 Global Impact Factor (GIF)
 International Impact Factor Services (IIFS)

Guest Editor :

Dr. Sau, Vijaya N. Gursal
 I/C Principal,
 Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce and
 Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
 Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors

Dr. N.C. Kulkarni
 Prof. B. B. More
 Prof. V. C. Pote
 Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce and
 Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
 Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Chief Editor

Dr. Dhamesh J. Dhange (Yeola)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Term Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdnagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Instituition	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोतरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची वाव	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institution

Pandurang Baburao More

A/P-Nategaon Tal-Kopargaon Dist-Ahmednagar

Email: pandurangmore36@gmail.com

cell: 7507036238

Abstract:

As per the outcome of the recommendation of the national policy in education to maintain the quality education in universities, Affiliated colleges and institutes central government of India established national assessment and accreditation council (NAAC) and national board of accreditation.

Introduction:

The importance of education in human life and when everyone today talks of quality, one cannot forget the relevance of quality in the field of education. For enhancing the quality of education government setup NAAC and NBA which provided rank to the educational institutions on the basis of infrastructure educational facilities, educational tools used for imparting the knowledge quality of teacher etc. The NAAC is an organization that assesses and accredits higher education institutions (HEIs) in India. It is an autonomous body funded by university grant commission of gov. of India.

The NBA is one of the two major bodies responsible for accreditation of higher education institutions in India, along with the NAAC. NBA accredits technical programmes, such as engineering and management programs while NAAC accredits affiliated colleges and universities.

Vision And Mission :

Naac: Vision-

To make quality the defining elements of higher education in India through a combination of self and external quality evaluation promotion and sustenance initiatives.

Mission:

To arrange for periodic assessment and accreditation of institution of higher education or units there of or specific academic programmes or projects.

To stimulate the academic environment for promotion of quality in teaching learning and research in higher education institutions.

To encourage self evaluation accountability autonomy and innovations in higher education.

To undertake quality related research studies consultancy and training programmes.

To collaborate with other stakeholders of higher education for quality evaluation promotion and sustenance.

Nba : Vision :

To emerge as one of the nations finest institutions in the field of technical education and research through focused, effective and sustained monitoring of its programmes and resources.

Mission:

To develop high quality professionals ingrained in ethics , wisdom and creativity for a betterment of the society.

Revised Assessment and Accreditation Framework .

From qualitative peer judgement to data based qualitative evaluation with increased objectivity and transparency.

Towards extensive use of ICT confirming scalability and robustness.

In terms of simplification of the process drastic reduction in number of questions ,size of the report ,visit days and so on.

In terms of boosting benchmarking as quality improvement tool.this has been attempted through comparison of NAAC indicators with other international QA frameworks.

Introducing pre-qualifier for peer team visit as 25% of system generated score

Introducing system generated scores (SGS) with combination of online evaluation(about 70%) and peer judgement (about 30%)

In introducing the element of third party validation of data.

Quality Indicator Framework(Qifs) :

FOR NAAC-

There are seven criteria for assessment-

- 1) Curricular aspects (150 Marks)
- 2) Teaching learning and evaluation (200)
- 3) Research innovations and extension (250)
- 4) Infrastructure and learning resources (100)
- 5) Student support and progression(100)
- 6) Governance leadership and managements (100)
- 7) Institutional value and best practices (100)

Under these criterion 34 key indicators are identified.

Table 1 Institutional Grades and Accreditation Status

Range of Institutional Cumulative Grade	Letter Grade	Status
Point Average (CGPA)		
3.51-4.00	A++	Accredited
3.26-3.50	A+	Accredited
3.01-3.25	A	Accredited
2.76-3.00	B++	Accredited
2.51-2.75	B+	Accredited
2.01-2.50	B	Accredited
		Accredited
1.51-2.00	C	Accredited
≤ 1.50	D	Not Accredited

FOR NBA :

There are ten criteria -

- 1) Vision ,mission and program educational objectives (60 Marks)

- 2) program curriculum and teaching learning process (120)
- 3) course outcomes and program outcomes (120)
- 4) Students Performance (150)
- 5) Faculty information and contribution (200)
- 6) Facilities and Technical support (80)
- 7) Continuous improvement (50)
- 8) First year academics (50)
- 9) Student support system (50)
- 10) Governance, institutional support and financial resources (120)

Accreditation grades:

Range of % marks	Grade
=75% and above	Y
=60% and <75%	C
=40% and <60%	w
<40%	D

Benefits of NAAC:

- It helps the institution to know strength, weaknesses, opportunities through an informed review.
- It identifies internal area of planning and research allocations.
- Enhances collegiality on the campus.
- The outcome of the process provides the funding agencies with objectives and systematic data base for performance funding.
- It initiates institution into innovative and modern method of pedagogy.
- Given institution a new sense of direction and identity.
- It provides the society with reliable information on the quality of education offered by the institution.
- Employers have access to information on standards in recruitment.
- It promotes intra-institutional and inter-institutional interactions.

Benefits of NBA:

- It helps the institution to know strength, weaknesses, opportunities.
- It initiates institution into innovative and modern method of pedagogy.
- Given institution a new sense of direction and identity.
- It provides the society with reliable information on the quality of education offered by the institution.
- The accreditation assures prospective employers that students come from programs where the content and quality have been evaluated satisfying established standards.
- This accreditation helps in gaining confidence of stakeholders and in giving a strong message that as a country our technical manpower is of international standards.

Conclusion:

To conclude that NAAC and NBA accreditation is playing a major role insuring the quality in higher education institutions and colleges. With NAAC and NBA accreditation should not aim at just getting a higher grade, it should aim at a quality education in real sense. Which

would in-turn help in building a strong qualified and highly motivated and young team . India that can assist in nation building NBA accreditation is essential as it serves the purpose of promotion and recognition of excellence in technical education in college and university. They also benefits from the process of continuous quality improvement that is encouraged by NACC and NBA's developmental approach to promote excellence in education.

References :

1. www.NAAC.gov.in
2. <http://mhrd.gov.in>
3. <http://educational.systemblogscot.in>
4. www.collegedekho.com
5. www.slideshare.net.in
6. General manual of accreditation for NBA.
7. Revised manual of accreditation for NAAC.
8. <http://www.NBAInd.org/file/general manual>.

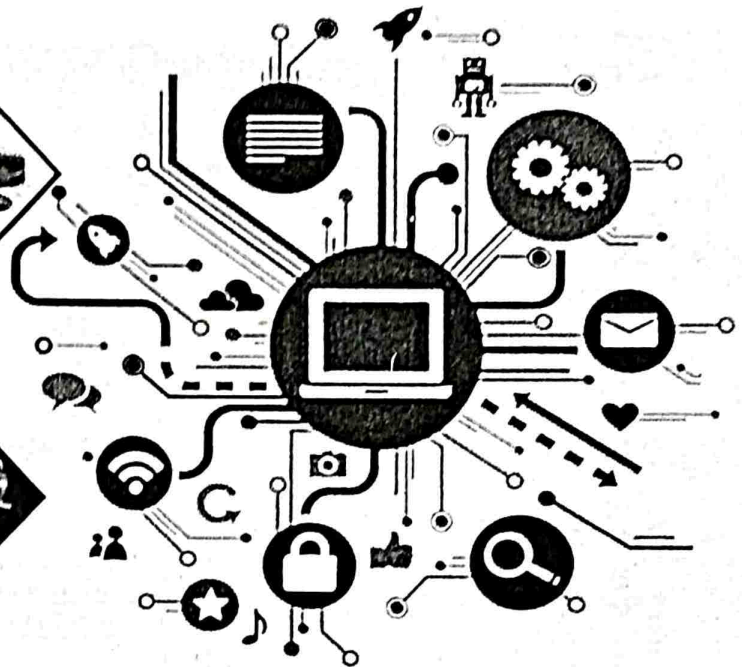
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S **RESEARCH JOURNEY**

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Refereed & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmic Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
International Impact Factor (IIF) & AIP(S)

Guest Editor :

Dr. Sau, Vijaya N. Gursal
I/C Principal,
Sau, Sushilama Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist- Ahmednagar

Executive Editors :

Dr. N. L. Kulkarni
Prof. B. B. More
Prof. V. C. Pote
Sau, Sushilama Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal. Kopergaon, Dist- Ahmednagar

Chief Editor :

Dr. Dharmaji Dhangar (Neela)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Term Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdnagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Instituition	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास पुणे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोसरी ग्रामीण वादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. बांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. मुनिता शिंदे (14)	117 ✓

A Review of Characterisation and Applications of Zeolites

Pankaj Laxman Wabale

Sau Sushilamai Kale Arts, Commerce and Science College, Kolpewadi.

Email: plwabale@gmail.com cell: 9370960859

Abstract:

This article reviews the researches that have been carried out on the characterization and application of zeolite. The material zeolite is introduced by first defining what it is, how it is obtained, the classifications and the different nomenclatures used. The different ways through which zeolite materials have been characterized have also been looked at in details. The application areas have been presented with special catalysis, detergents and ion exchange.

Keywords: Zeolite, Catalyst, Pore Size, Absorption Agent.

Introduction:

Zeolites can be described as materials made up of micro aluminosilicate crystals which are used as ion exchangers in the detergent industry, in radioactive waste storage, in the treatment of liquid waste, as separators in purification, environmental treatment, in the catalytic cracking of petroleum and in refining petrochemical, coal and fine chemical industries¹⁻³. The properties which enables them to perform all these functions in several industrial applications are their uniform pore size and shape, the mobility of their cations to act as catalysts and their hydrophilic and/or hydrophobic nature to some solutes⁴. Primarily, zeolites are built from $[\text{SiO}_4]$ and $[\text{AlO}_4]^{5-}$ tetrahedral which are infinitely extended in a three dimensional network that is linked together by a shared oxygen atom. This $[\text{SiO}_4]^{4-}$ and $[\text{AlO}_4]^{5-}$ tetrahedral can be represented by TO_4 which is often referred to as the primary building block (PBU), where T represents either the silicon (Si) Aluminium (Al^{3+}) ions while the O_4 represents each of the oxygen atom that is shared by the two T atoms. This is shown in Figures-1 and 2.

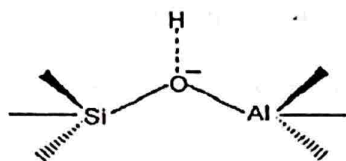

Figure-1: Description of the Chemical Structure of Zeolite

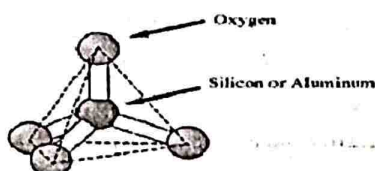

Figure-2: Schematic of the Building Unit of Zeolite Structur.

Zeolites are represented based on their crystallographic unit cell by the general formula in equation 1:

where M represents either an alkali metal or an alkaline earth metal cation, b represent the valency of the alkali or the alkaline earth metal cation, c is the amount of water of crystallization per unit cell of the zeolite while a and y represent the total number tetrahedral in a

unit cell of the zeolite. The ratio y/a normally has a value that ranges from 1 to 5, but in the case of a silica based zeolites, the values of y/a can range from 10 to 100.

Currently there are more than 200 types of zeolites and they can Aluminium (Si/Al) ratio present in the atomic structure of the zeolite. The ratio can vary from 1 in silicalite, which is an aluminum free crystalline silica modified zeolite. When the Si/Al ratio of zeolites increase, both their thermal stability and acid resistance also increase.

The secondary building unit (SBU) of a zeolite can be defined as an infinite lattice that has identical building blocks of repeating units. The secondary building unit is the main unit that is used to describe the zeolite structure except for the water and cations present in the zeolite framework. There are nine known SBUs that describe all the known zeolite frameworks. Cations can be seen within zeolite pores and this is to make up for the residual negative charge resulting from the isomorphous substitution of a Si^{4+} ion by an Al^{3+} ion during the formation of a zeolite framework.

The frameworks of zeolite are generated from the SBUs and in some cases, combinations of SBUs are used to form zeolites. An example is Faujasite which is obtained from the frameworks of sodalite zeolite which are made up of either a single six member ring or a four member ring which is gotten from a double six ring building unit. The location of cations and water within the cavities and holes in the framework however cannot be explained by the SBU. The molecular water and cations in the zeolite framework are highly mobile and the water molecules are capable of being removed in a reversible reaction at temperatures ranging from 100 to 500°C. Zeolite structures are often stable at temperatures between 700 to 800 °C. The nomenclature of zeolite framework has also evolved over the years with the zeolites synthesized by D. W. Breck and his fellow researchers named using Arabic letters, like zeolite A, zeolite B, zeolite X, zeolite Y etc. This Arabic letters has evolved into the use of Greek letters like α -zeolite, β -zeolite, Ω zeolite, etc. to represent the zeolites produced by Mobil Oil Company researchers. The naming of synthetic zeolites was later taken further by assigning the name of the parent zeolite mineral when the synthesized zeolite has the same topology as the parent mineral. Examples include synthetic Mordenite, Chabasite and Erionite. The structural committee of International Zeolite Association (IZA) finally produced an atlas of zeolite structure in which each zeolite framework type is given a three letter code used in describing and defining the network of corner sharing tetrahedral of the atoms irrespective of its composition. The three letter codes are usually derived from the name of the source material. There are about 194 different zeolite frameworks as at July 2010 and each with its individual code. Example of some of the most important zeolite framework with their codes include zeolite A with a code of LTA meaning Linde type A, while zeolite X and Y are assigned the code FAU meaning zeolite with faujasite topology and finally ZSM-5 and silicalite with illustrative code as MFI. Today the name of zeolites follows the three major conventions and they are all accepted. For example, the polyhedron present in the zeolite LTA, which is normally referred to as a cage, is actually a cavity. Cages present in some zeolite frameworks are shown in Figure-4.

Structure of zeolites:

Zeolites have many different structures and its basic unit is the SiO_4 and AlO_4 tetrahedral, linked together by the sharing of an oxygen atom. Zeolites A, zeolites X and zeolite Y consist of a cubo-octahedral (i.e. p-cages) having the SiO_4 and AlO_4 tetrahedral at each

corners of the framework. The structures of zeolites A are often as a result of the linkage between the P cages through the quadratic surfaces which has a cubic shape. The linkage between the over six cornered surfaces and the hexagonal prisms leads to the formation of zeolite X and zeolite Y which correspond to faujasite zeolite. The ZSM 5 zeolite systems have a complicated structure and this is due to the presence of a system having two crossing channels, one linear one zigzag.

Pore Structure:

In other to have a better knowledge of the Zeolite structure, first we need to understand the pore structure. Zeolites have pore structures that are characterized by cavities or channels present in the lattice of each zeolite and the pore has volume and diameter that are typical for each zeolite. The cavities are interconnected with one another by pores that also have specific diameter for each zeolite. Among these zeolites that have channels, there are those zeolites that have channels which run parallel to one another exhibiting a multidimensional and/or non-multidimensional crossing channel system.

Table-1 shows the diameters (in m) of the pores for zeolite A, X and Y as well as the pore volumes (in %).

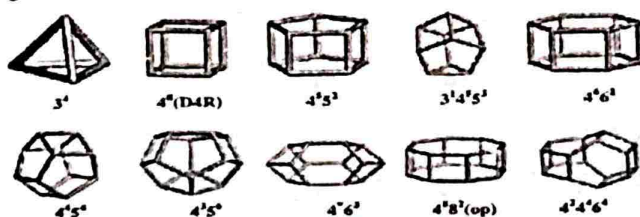
Table-1: The Diameter of the Pore in 10^{-10} m and pore volumes (in %) of low silica zeolite

Zeolite	A	X	Y
Pore diameters in 10^{-10} m	4.1	7.4	7.4
pore volumes (in %)	48	50	48

Table-1, shows values of zeolites made up of sodium cations, these cations are mobile and can be exchanged in the zeolite lattice. When these sodium cations present in the zeolite lattices are exchanged by a potassium cations, the pore diameter is reduced to 0.3 nm. Properties like the adsorption and catalytic capacity of zeolite are affected by the right cation exchange.

The pore size and shape present in a zeolite framework affect the adsorption properties of a zeolite and its ability to act as a molecular sieve. Zeolites classification can be done base on the pore size present in the zeolite framework and this can be defined by the number of T atoms present in the framework where T = Silicon or Aluminium ion. The type of pore opening system present in the zeolite framework is known to affect their catalytic and adsorptive processes and presently we have: i. 8 member rings (often referred to as small pore size zeolite). An example is the zeolite A. ii. 10 member rings (often referred to as medium pore size zeolite). Example is ZSM-5 zeolite. iii. 12 member ring (often referred to as the large pore size zeolite) with zeolites X and Y as examples.

Figure-4 below shows examples of the three main pore systems found in zeolite

FIGURE 3: Some of the cage building units in zeolites.

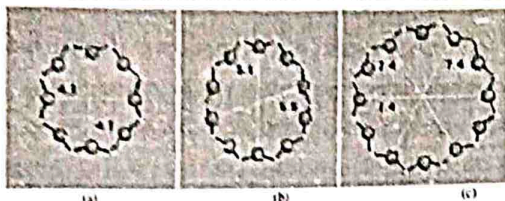

FIGURE 4: Structure of pores in some zeolites.

To determine the nature of pore size in zeolites, a selection of molecular probes is used for adsorption process through the zeolite. For example cyclohexane with size 6.5 to 7.4 Å cannot be absorbed into an 8-member ring pore system but can be readily absorbed into 12 member ring hence cyclohexane can be used as a probe for only large pore zeolite and not small pore zeolite. The classification of the pore structure in any zeolite is based on the dimensions and shape of the pore system.

There are two major types of zeolites namely; natural and synthetic zeolite. There are over 200 types of zeolites available and of these, 50 are naturally occurring while the remaining 150 are synthetic zeolite. Natural zeolites are as a result of indirect volcanic activities with the most common type of natural zeolite being Clinoptilolite, while synthetic zeolites are manufactured either from natural raw materials such as kaolin or from synthetic raw materials such as sodium aluminates and silica. Natural zeolites were first discovered in cavities and vugs found in basalt rock and later they were seen in sedimentary rocks that are much closer to the earth crust. Natural zeolites were initially used in agriculture and as adsorbents. The production of natural zeolite can be forecasted to exceed 50,000 metric tons per year while its sales is expected to reach 40,000 metric tons per year in a couple of years but these natural zeolite has a problem of inconsistencies in their properties as those obtained from the different areas of the same mine can exhibit a variation in chemical composition, also a poor mineral deposit which may have as low as 15-20% zeolite content making mining from such site expensive, and finally there is a potential human health risk from the inhalation of fibrous Erionite and Mordenite present in these natural zeolite sites which discourage their use as adsorbents.

It has been observed that natural zeolites have better resistance to acid environments and greater thermal stability compared to many common commercial synthetic adsorbents while their thermal stability tends to increase with increasing Si/Al ratio and the presence of alkaline cations in the zeolite framework.

Properties of Zeolite:

As Ion Exchangers:

Most zeolites have a natural ion exchange ability making it to be commercially one of the most important properties of zeolite. The ability of zeolite to exchange ions allow for cation replacement in the zeolite structure by an outside ion from the solution. This property of zeolite is as a result of the isomorphous substitution of the silica ion (Si^{4+}) by an aluminium ion (Al^{3+}) in the zeolite framework resulting in a negative charge. Different types of cations can be used to neutralize this negative charge given rise to a balanced or neutral ionic zeolite framework. Generally, zeolites are synthesized using the sodium (Na^+) ion as the balancing or neutralizing cation in the zeolite framework and in an ion exchanging reaction, other cations can easily replace the sodium (Na^+) ion.

In the example below, Mg^{2+} exchanges with Na^+ in zeolite framework as shown in equation 2

pressure and temperature of the system, allowing for the adsorbent to be reused. The mechanism for adsorption in zeolite system depends on factors such as, pore size of the zeolite as well as the physical and chemical makeup of the zeolite, other mechanisms are: i. The adsorption selective equilibrium, ii. The rate of adsorption selectivity, iii. The adsorption selective shape, iv. The ion exchange of the adsorption, v. The reactivity of the adsorption.

The ability of zeolite to act as an adsorption agent irrespective of the controlling mechanism is broadly influenced by some specific properties of the zeolites. This property is a very important characteristic of zeolites because it directly influences the application of the zeolite as catalyst as well as a separator. The use of zeolite as adsorption agent also has both economic and environmental benefit because of their application in oil refining and petrochemical industries.

Some important applications of the adsorption and molecular sieve properties of zeolite include their use as drying agent as seen in the gas drying column of the Gieger Mueller Counter, gas separation and separation of mixture, other applications are: i. Aromatic bonds removal from linear paraffin, ii. Removal of nitrogen, iii. Removal of oxygen, iv. Removal of sulphur.

Applications of Zeolites

Since the introduction of zeolite into the market in the 1950's, zeolite consumption and its application in industrial processes has steadily increased. This increase has accelerated in recent years due to their utilization in detergents as shown in Table-2.

Table-2: Manufacturing Capacity and Consumption of Zeolite A in Detergent Industry in 1995 (in 103 tons per annum).

	Western country	Eastern country
Consumption	917	248
capacity	1230	522

Natural and synthetic zeolite has played an important and integral part of many industrial processes. The world demand for zeolite has continued to increase with the world demand for synthetic zeolite estimated to be approximately 1.8 million metric tons while the demand for natural zeolite was projected to hit 5.5 metric tons by 2010. Both types of zeolite are important in modern day industry. 90% of natural zeolites are mainly used in the construction with the remaining used in animal feeding, horticulture, treatment of hard water, in odour control and etc.

Synthesized zeolites are applied chiefly in process industries. A data obtained in 2001 shows that about 81% of synthetic zeolite is used in the detergent industry while others find application as catalysis, adsorption. Zeolites utilize the ion exchanging characteristic to function as an additive in detergents. In detergency zeolites, typically zeolite A (LTA), act as a water softener preventing carbonate precipitation through the exchange of calcium and magnesium ions with the highly mobile sodium ion present in the zeolite framework. The increased application of zeolites in the detergent industry can be attributed to environmental concern. The use of phosphate builder has been banned in most countries because it causes eutrophication and is difficult to degrade when placed in water bodies, hence zeolites i.e. zeolite A and zeolite X offer a good replacement because of their high ion exchanging capacities.

The application of zeolites has its largest economic impact in the fuel catalytic cracking (FCC) processes. Zeolites give an increased yield over amorphous catalyst to the tune of around 1 billion US dollars a year. Zeolite Y and ZSM-5 are two of the most important zeolites used in

FCC catalysis. In fact ZSM-5 zeolite is regarded as a good octane booster. Other octane booster zeolites in FCC operation include mordenite, silicalites, MCM-20 and zeolite beta.

Another example of the use of zeolites in catalysis is in hydrocracking which involves the conversion of higher paraffins over noble metal containing zeolite catalysts to yield distillate products. The description of the hydrocracking processes including all the mechanism are well documented but the main point is the crucial role played by zeolite catalyst in the process in the replacement of old catalysts such as alumina.

Current Trends in Zeolite Application

Presently, some of the problems encountered in the synthesis of zeolites include the availability and high cost of obtaining the primary source of silica and alumina used in zeolite synthesis. Also both the reactivity and selectivity of commercial silica found in gels, sols, and in amorphous solids vary. Zeolites synthesized using chemicals as the primary source of aluminosilicate are expensive but alternatively cheap and readily available raw materials, like silica fume, kaolin, natural zeolites, fly ash, ashes from the incineration of municipal solid waste and industrial slags can be used to replace these expensive chemicals as the precursor materials for the synthesis of zeolites. Using waste materials for the purpose of zeolite synthesis helps to mitigate environmental pollution.

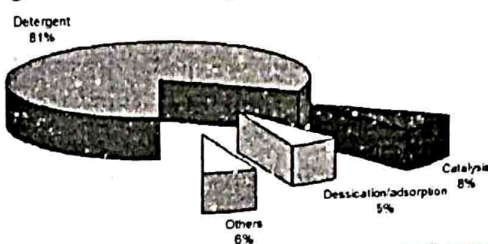

FIGURE 5: Chart showing the percentage utilization of synthetic zeolite.

Kaolin is also a good precursor material for zeolite synthesis because its structure is represented by a silica tetrahedral sheet linked to octahedral sheets of $Al(O,OH)_6$ by the sharing of an oxygen atom. Zeolites produced from natural kaolin have always been discovered to contain trace amount impurity elements, which were originally present in the kaolin. These elements affect their characteristic properties such as their catalytic activity, brightness, adsorption capability, electrical properties, etc. of the zeolite. Currently, lots of research work are ongoing in different areas of zeolite synthesis using kaolin, illite, smectite, interstratified illite-smectite, montmorillonite and bentonite as precursor materials, though the benefits of zeolite synthesis using kaolin as the primary source of aluminosilicate are widely known. Many researchers have researched on the preparation of different types of zeolite using kaolin and other raw materials as the primary source of aluminosilicate and great progress has been made in synthesis of zeolite A, Mordenite type of, zeolite X, zeolite Y etc.

Calcination of the kaolin at temperatures ranging from $550^{\circ}C$ and $950^{\circ}C$ is usually done in order to convert the unreactive kaolin into a more reactive metakaolin. Only a little of the hydrated alumina octahedral is maintained and the rest is converted to a more reactive tetra- or penta-coordinated units. The temperature and time at which the kaolin is calcined strongly influences the reactivity of the synthesized zeolite and to obtain a very reactive metakaolin, several researchers have suggested calcination temperatures between $600^{\circ}C$ and $800^{\circ}C$ and a calcination time of 30 min to 2 h. Currently the use of zeolite has advanced in the following areas:

In Agriculture:

Presently, zeolites are used in the food industry. Breweries use zeolites (NaA or/and LiX) to stabilize beer through the absorption of enzymes/proteins whose responsibility it is to further degrade the beer. Dealuminated zeolite Y helps in the removal of alcohol from beer while fatty acids present in edible oil can be eliminated using zeolite X. Zeolite are also used in the preparation of the formula for toothpaste production.

Zeolites have been used successfully as soil additives to improve the yield of agricultural products. The mercury adsorption by plants and its subsequent entry into the food chain can be restricted using natural zeolites. For instance, considerable amounts of NH_4^+ can selectively be removed from wastewater using Italian chabazite-rich tuff zeolite. The zeolite also be reused in the correction of soil for the cultivation of common vegetables and flowers while the wastewater can be treated with zeolite to strongly reduce the ammonia. After it has been used, the ammonia enriched zeolite acts like a fertilizer to give high efficiency in agriculture. It has been reported that the reason for the successes that have been recorded regarding a well-known Hungarian wine called "Bull Blood" is related to the type of cellars the winemakers use in the Eger's mountains which are made from zeolite-rich soils. The zeolite helps the soil to maintain a constant level of atmospheric humidity during the wine maturation stages.

In Animal Production:

The addition of clinoptilolite (a natural zeolite) to animal diet has been found to be of great benefits in the rearing of animals like pigs where pigs fed with diets containing clinoptilolite have shown significant gain in weight and high resistance to sickness than those fed with normal diets they also exhibited normal digestion, increased appetite for food, and increased meat content while the fat content reduces significantly. Zeolites such as clinoptilolite, chabazite, mordenite, erionite, and phillipsite have shown great ability to absorb hydrogen sulfide, carbon dioxide and ammonia as well as having deodorizing effect.

There is the possibility that zeolite has the ability to remove toxin and bring about changes in enzymes and immune system responses and all of these events have resulted from the addition of zeolites in animal feeds. In the production of eggs by hens also, 16-week-old pullets were divided into three strains, the first strain were given feeds with 135g protein/kg only the second were fed with 135g protein/kg mixed with 50g clinoptilolite/kg and the third were fed with 135g protein/kg and sterile river sand which act as control to maintain iso-energetic in the diets.

The diet of chicks containing Clinoptilolite greatly reduced the dangerous effects of aflatoxin because the presence of clinoptilolite strongly adsorbs aflatoxins and zearalenone which are responsible for this effect. Mineral adsorbents such as natural zeolite and bentonite can be added to chick diets to prevent food poisoning resulting from the presence of mycotoxins in their diet.

Zeolites have been shown to affects the characteristics of eggs. In Greece it has been observed that clinoptilolite helps improves the weights of the albumen and yolk in egg. The benefits of Clinoptilolite in egg and albumen weight is not affected by how old the hen is and its diet the hen was subjected to.

Radionuclide Removal:

Research has shown that several natural zeolites have the ability to accept some radionuclide such as ^{90}Sr , ^{137}Cs , ^{51}Cr , ^{45}Ca , and ^{60}Co . Zeolites such as Mordenite, has

effectively removed ^{137}Cs and ^{90}Sr found in contaminated soils. Clinoptilolite also shows a significant protective effect in the reduction of ^{137}Cs accumulation in male broiler that has come in contact with alimentary contamination.

Clinoptilolite supplement mixed with chicken feeds removed ^{137}Cs deposited in some body parts of animals that has been exposed and contaminated after dietary administration of 2.5, 5 and 10% of clinoptilolite, zeolite results in radionuclide ^{137}Cs elimination increases and the radioisotope deposit found inside some sensitive organs like the liver, muscles of the femur and kidneys decreased. The removal of radionuclide was experimented with preventive as well as corrective administration of clinoptilolite from 24 hours after the first contamination of brown rats. Akyuz, et al. reported that clinoptilolite found in the deposit of these radioisotopes act as excellent absorber for ions of elements like Cs and Sr and can also be used in the treatment of wastewater from radioactive sites among its other uses in the de-contamination of other hazardous materials.

Heavy metals and organic poison removal:

Waters contaminated with heavy metals are one of the pollution problems faced in the world because of its effect on the food chain. Natural zeolite is particularly applied in the removing of ammonia and heavy metals such as Cadmium ions, Lead ions, Zinc ions, Copper ions and partially Chromium ions. Generally, Clinoptilolite has high stability in acidic environment showing high ability to absorb many heavy metals.

Mallion et al. has proven that zeolite pore size have no effect on the actual absorption of metallic ion at the equilibrium point. However when the contact between the solid/liquid phase is little, the ability of the zeolite to remove heavy metallic ions from the liquid is adversely affected. This is an important parameter in the area of waste water treatment. A kinetic curves has been developed to show the selectivity of zeolite for Pb ions, and significant amounts of Cd ions that can be removed by zeolite.

Mercury which is known to be poisonous to humans on injection and have a negative impact on animal health is being used in a lot of industries as catalysts, pigments, batteries and in agriculture such as in the manufacturing of antifungal insecticides, which has resulted in the pollution of the aquatic environment, which can lead to the presence of mercury in the biological and hydrological cycles, but the remarkable rate of mercury removal from aqueous solutions with the use of NaCl pretreated pure heulandite crystals and NaCl pretreated clinoptilolite found in rock samples have been observed and reported, hence, the chemically pretreated zeolite has a role to play in heavy metal removal and it can be proposed that materials made of natural zeolite can be applied in the removal of heavy metals from solutions. The bonding of the metal to the zeolite can be attributed to ion exchange and surface absorption processes.

Cosmetic and Dermatological Application:

Zeolites are currently being used in the protection of polymers from degradation resulting from exposure to ultraviolet radiation, other outward applications are in the areas of cosmetic and dermatology has been considered. Zeolites in powdery form have found application in the treatment of athletic foot and it has proven to be effective, it also shorten the time required for the healing of bruises and wounds from surgery. The anecdotal information available indicates that injuries to workers in mines and factories that were exposed on the job to these zeolites have a remarkably quicker healing time. There are also some reports on mechanically

miconized clinoptilolite has helped to heal the wound from ulcer and in the treatment of chronic skin diseases. The injuries sustained by horses and cows in places like Cuba for instance are routinely covered with clinoptilolite to make the healing process faster.

Bone Formation: Trace amount of silicon have shown to enhance bone formation in humans and zeolite A containing silicon has resulted in an increase in the thickness of egg shells in hen, these zeolites also have significant effects on the formation and structure of bones. Synthetic zeolite such as zeolite A has therapeutic ability in helping people suffering from abnormal loss of bony tissue resulting in fragile porous bones attributed to a lack of calcium, common in women who are postmenopausal and this is as a result of their ability to stimulate bone formation. Zeolite A has also been reported to enhance the rapid multiplication and growth that occurs in older men or women. **Enzymes Encapsulation:** Various techniques has been used to insert active sites like metallic cations into zeolite framework and this has been used to develop a ship in a bottle system that allows for enzymes encapsulation. This has also given birth to an exciting pharmacological application of zeolites and mesoporous silicate encapsulation of different ions and molecules having delayed release properties, giving rise to many enzymes being encapsulated and released with almost full activity. Also Clinoptilolite impregnated with Zn and Ag in its pore and salicylic acid on the zeolite surface has been applied for the treatment of skin diseases and as support materials for enzymes and antibodies.

Conclusion

Zeolite is an aluminosilicate mineral having tetrahedral building units made up of $[\text{SiO}_4]^{4-}$ and $[\text{AlO}_4]^{5-}$. Since its introduction in the 1960's, it has been applied in a wide range of areas starting from its use as catalysts in catalytic cracking, water softeners and molecular sieves. The current trend in its application is in agriculture, medicine etc. and the application areas keep increasing.

References:

- Chandrasekhar S. (1996). Influence of Metakaolinization Temperature on the Formation of Zeolite 4A from Kaolin. *Clay Mineral*, 31(2), 253-261.
- Chandrasekhar S. and Pramada P.N. (1999). Investigation on the synthesis of zeolite NaX from Kerala kaolin. *Journal of Porous Materials*, 6(4), 283-297.
- Basaldella E.I. and Tara J.C. (1995). Synthesis of LSX Zeolite in the Na/K system: Influence of the Na/K ratio *Zeolite Journal*, 15(3), 243-246.
- Georgiev D., Bogdanov B., Markovska I. and Hristov Y. (2013). A Study on the Synthesis and Structure of Zeolite NaX. *Journal of Chemical Technology and Metallurgy*, 48(2), 168-173
- Ugal J.R., Hassan K.H. and Ali I.H. (2010). Preparation of type 4A zeolite from Iraqi kaolin: Characterization and properties measurements. *Journal of the Association of Arab Universities for Basic and Applied Sciences*, 9(1), 2-5.
- Kovo A.S. (2009). Synthesis and characterization of zeolite Y and ZSM-5 from Nigerian Ahoko Kaolin using a novel, lower temperature, metakaolinization technique. *Journal of Material Chemistry*, 19(34), 6207-6212.
- Keka O. (2001). Zeolite from Fly Ash: Synthesis and Characterization. *Bull. Mater. Sci.*, 2(7), 273-283.
- Breck D.W. (1974). *Zeolites Molecular Sieves, Structure, Chemistry and Use*. New York, John Wiley & Sons, 4(1), 771-780.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

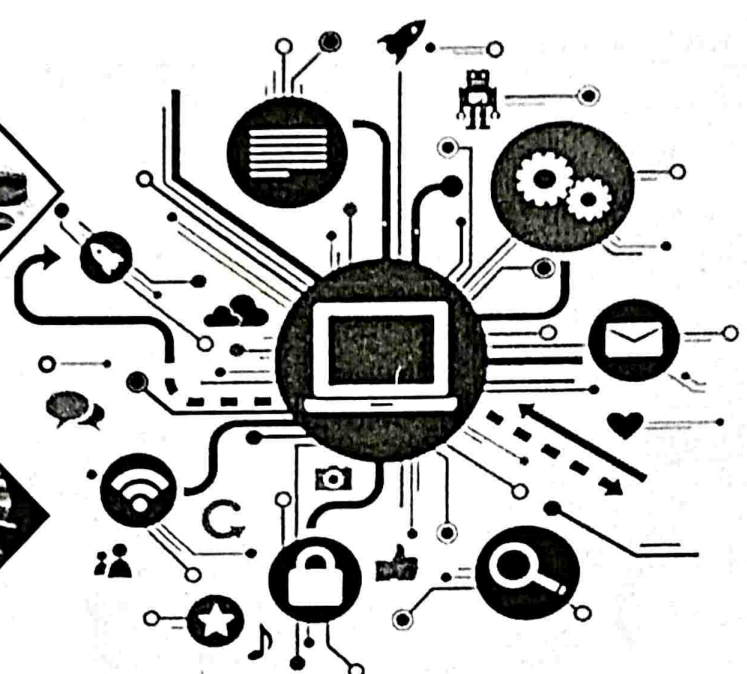
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This Journal is indexed in -
 Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 Cosmos Impact Factor (CIF)
 Global Impact Factor (GIF)
 International Impact Factor Journals (IIFS)

Guest Editor :
 Dr. Sau. Vijaya N. Gursal
 I/C.Principal,
 Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce and
 Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
 Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors
 Dr. N. C. Kulkarni
 Prof. B. B. More
 Prof. V. C. Pote
 Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce and
 Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
 Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Chief Editor -
 Dr. Dhanraj T. Dhargar (Neola)

28	इतिहासातील संशोधनात भूगोलशास्त्राचे महत्त्व	प्रा. जयश्री खंडीझोड	121
29	ऐतिहासिक संशोधनात लिपीची भूमिका	प्रा. विशाल पोटे	123
30	विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे इतिहास लेखनशास्त्रातील योगदान	प्रा. रमेश झरेकर	127
31	जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कथा	डॉ. बाबासाहेब शेंडगे व प्रा. छाया शिंदे	131
32	कोरोन व्हायरस : आर्थिक परिणाम व मंथी	प्रा. संतोष जाधव	135
33	अनुसन्धान के लिए शोधक के गुण	प्रा. भीमराव रोडडे	139

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

कोरोना व्हायरस – आर्थिक परिणाम व संधी

प्रा. संतोष ज्ञानदेव जाधव
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

सौ.सुशिलामाई काळे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, गौतमनगर कोळपेवाडी ता.कोपरगांव

E-Mail-jadhavsantosh023@gmail.com

Mob.No.9922131179

प्रस्तावना—

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगातील अनेक देशांनी खाऊजा (खाजगीकरण उदारीकरण व जागतिकीकरण) या धोरणाचा स्विकार केला आहे.या धोरणाचा स्विकार केल्यामुळे संपुर्ण जग ही एक बाजारपेठ बनली आहे.परिणामी एक देशात होणा—या आर्थिक स्थित्यांतरामुळे जगातील इतर देशावर चांगला किंवा वाईट परिणाम झाल्याचे जगाने अनेक वेळा अनुभवलेले आहे.आज जागतिक आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करता सध्या संपूर्ण जगात आर्थिक मंदीची परिस्थिती आहे.२००८—२००९ च्या आर्थिक अरिष्टानंतर जागतिक विकासाबाबत मोठा संभ्रम निर्माण झाला आहे.चीन व भारत या आज जागतिक पातळीवर सर्वात जास्त वेगाने आर्थिक विकास साध्य करणा—या अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखल्या जातात.मागील दशकात या दोन्ही अर्थव्यवस्थांनी कमी – जास्त सारख्याच प्रमाणात आर्थिक विकास साध्य केला आहे.कधी काळी सर्वात जास्त वेगाने विकास पावणा—या या अर्थव्यवस्थांचा विकास दर ५ ते ७ टक्यांदरम्यान स्थिरावला आहे.वाढती लोकसंख्या, अल्प रोजगार निर्मिती, नैसर्गिक प्रतिकूलता या सारख्या घटनांमुळे या देशाच्या आर्थिक विकासात अस्थैर्य निर्माण झाले आहे.प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे चीन या देशामध्ये निर्माण झालेल्या कोरोना या साथीच्या रोगामुळे निर्माण होणा—या प्रतिकूल आर्थिक परिणामांचा व त्याचबरोबर या घटनेमुळे भारतासाठी निर्माण झालेल्या संधीचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. कोरोना व्हायरस आर्थिक परिणाम व संधी' हा विषय प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी निवडण्यात आला आहे.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्ट्ये—

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी पुढील उद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आली आहे.

- १.कोरोना विषाणुमुळे निर्माण होत असलेल्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
२. कोरोना विषाणुमुळे भारतात निर्माण होणारे संभाव्य धोके व संधीचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दत—

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.या संशोधन अभ्यासासाठी आवश्यक माहितीसाठी वर्तमानपत्रे व इंटरनेट इ.चा आधार घेण्यात आला आहे.तसेच संशोधनाच्या विविध पैलुवर लक्ष ठेवल्यानंतर संशोधन अधिक चांगले व्हावे यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

अभ्यास विषयाची व्याप्ती—

कोरोना विषाणूची समस्या ही फक्त चीनपुरती मर्यादित राहिलेली नाही तर ती एक जागतिक समस्या बनली आहे.प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे कोरोना विषाणुमुळे चीन, जागतिक व भारतीय अर्थव्यवस्थावर होणारे आर्थिक

परिणामांचा शोध घेतला जाणार आहे. तसेच प्रस्तुत शोधअभ्यासातून भारत -चीन आर्थिक व राजकीय संबंधांचे नवीन पर्व सुरू करण्यासाठी काही संधी उपलब्ध होऊ शकतात त्याचाही शोध घेतला जाणार आहे.

कोरोना विषाणूमुळे होत असलेला परिणाम-

जागतिकीकरणामुळे जग एक होत आहे. कोरोना व्हायरस सध्या अनेक देशात पाय पसरत आहे. कोरोना विषाणूमुळे चीनच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा फटका जागतिक अर्थव्यवस्थेला बसण्याची भिती व्यक्त केली जात आहे.

अ) आर्थिक परिणाम-

१) विकास दरात घट-२००२-२००३ मध्ये चीनमध्ये निर्माण झालेल्या सार्स या रोगाचे भयंकर परिणाम चीनच्या अर्थव्यवस्थेवर झाले होते. एका अहवालानुसार सार्समुळे चीनचा विकासदर २.५ टक्यांनी घसरला होता.

कोरोना हा सार्स इतकाच महाभयानक ठरला तर चीन पुन्हा आर्थिक संकटात सापडू शकतो. चीनच्या विकासदरात १ टक्यांनी घट झाल्यास चीनी अर्थव्यवस्थेचे ९.६६ लाख कोटी रूपयांचे नुकसान होऊ शकते.

२) शेअर बाजारात घसरण-कोरोना व्हायरसमुळे चीनचे शेअर व शांघाई स्टॉक मार्केटमध्ये अनुक्रमे ३.४२ टक्के आणि २.७५ टक्के घसरण घडून आली आहे. भविष्यात अजून घसरण होण्याचा अंदाज व्यक्त करण्यात आला आहे.

३) उत्पादन व रोजगारात घट-कोरोना व्हायरसचे चीन मधील औद्योगिक क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम होऊन उत्पादन व रोजगारात घट घडून येत आहे. कारण चीनमध्ये असलेल्या देशी तसेच विदेशी (जपानी, कोरियन) कंपन्यांनी खबरदारीचा उपाय म्हणून आपल्या उत्पादनावर बंदी घातली आहे. परिणामी उत्पादन व रोजगारात घट घडून येण्याची शक्यता आहे.

४) वाहतूक - अमेरिकेसह जगभरातल्या विमान कंपन्यांनी चीनमधील हवाई उड्डाने रद्द केली आहे.

५) पर्यटन - बाहेरील देशातून चीनमध्ये पर्यटनासाठी जाणा-यांचे प्रमाण मागील दोन महिन्यात जवळजवळ शून्य झाले आहे. यामुळे चीनमधील पर्यटन व्यवसाय व त्याच्याशी संबंधीत टूर, ट्रॅव्हल्स, पंचतारांकित हॉटेल्स इ. व्यवसायाचे कंबरडे मोडले आहे.

६) चीनी उद्योगावर बंदी - कोरोना व्हायरसमुळे चीनच्या मालकीचे परदेशातील उद्योग बंद करण्याचा निर्णय परकीय स्थानिक सरकारांनी घेतले आहेत. इंडोनेशियात चीनच्या एका प्रकल्पाला टाळे ठोकण्यात आले आहे. त्यामुळे तेथे काम करणा-या ४३ कामगारांवर बेरोजगारीचे संकट ओढवले आहे. त्यापैकी ५ हजार कामगार मुळचे चीनचे आहे.

७) गुंतवणूक - कोरोना व्हायरसमुळे चीनमध्ये निर्माण झालेल्या भयानक परिस्थितीमुळे परकीय देशाकडून करण्यात आलेली गुंतवणूक काढून घेतली जाण्याची शक्यता वर्तवली जात आहे.

८) मागणीत घट - चीनमध्ये निर्माण झालेल्या कोरोना विषाणू व बर्ड फ्लूचे निमित्त करून चीनच्या वस्तूवर परकीय बाजारपेठेस येण्यास मज्जाव केली जाण्याची शक्यता आहे.

९) कोरोना विषाणूचा परिणाम म्हणून अॅपल या स्मार्ट फोन कंपनीने चीनमधील आपले अॅन्ड्रॉईड उत्पादन कारखाने, कॉर्पोरेट ऑफिस, स्टोअर व रिपॅरिंग सेंटर बंद केले आहेत. चीनमध्ये या स्मार्ट फोन कंपनीला २०२० च्या पहिल्या तिमाहीत १० टक्के नुकसान झाले आहे.

१०) जैविक विषाणूचा प्रादुर्भाव खाद्यपदार्थ, मांस, व माशाच्या माध्यमातून सहज होतो. कोरोना विषाणू प्राण्यापासून पसरत असल्याची माहिती सगळीकडे पसरल्याने लोक घरातील प्राण्यांना बाहेर काढत आहेत. या प्राण्यांचे मृतदेह रस्त्यावर पडलेले दिसत आहे. त्यामुळे दुर्गंधी पसरत आहे.

११) प्राणघातक कोरोना बरोबरच चीनमध्ये बर्ड फ्लूचा धोकाही निर्माण झाला आहे. त्यामुळे हूनान प्रांतात स्थानिक अधिका-यांनी कोबडया मारून टाकल्या आहेत. त्यामुळे आर्थिक नुकसानबरोबरच प्रदुषणाच्या समस्येतही वाढ होत आहे.

ब) संभाव्य धोके -

कोरोना व्हायरसमुळे जगासमोर पुढील संभाव्य धोके निर्माण होत आहे.

I) अमेरिकेतील 'वाशिंग्टन पोस्ट' या दैनिकाने कोरोना विषाणू हा चीनचा जैविक युद्ध तयारीचा परिपाक असल्याचा दावा करणारा वृत्तांत प्रसिध्द केला आहे. या वृत्ताचा चीनने इंकार केला असला तरी कोरोना या विषाणूमुळे जे दावे-प्रतिदावे, आरोप-प्रत्यारोप केले जात आहे ते या विषाणूपेक्षा भयकर आहेत. या सर्व गोष्टीमुळे पुढील काळात जागतिक शांततेबाबत प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहेत.

II) इस्रायलच्या लष्करातील गुप्तचर अधिकारी डॅनी शोहम यांच्या मते बुहान मधील प्रयोगशाळा हा चीनच्या गोपनीय जैविक कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. हीच प्रयोगशाळा चीनी लष्कराला जैविक युद्ध कार्यक्रमातही मदत करते. याच बुहान या शहरात कोरोना विषाणूने बाधित पहिला रूग्ण समोर आला होता. म्हणून डॅनी शोहम यांच्या म्हणण्यात थोडे जरी तथ्य असेल तर जगात जैविक अस्त्राचा खेळ सुरू असून या अस्त्राच्या वापराचा धोका कायम असल्याचे स्पष्ट होते.

III) जैविक शस्त्रे ही रासायनिक शस्त्रापेक्षा घातक मानली जातात. कोरोना चीनच्या जैविक शस्त्र निर्मिती कार्यक्रमाचा भाग असल्यास हा विषाणू लवकरच कोट्यावधी लोकांना आपल्या कवेट घेईल अशी भीती व्यक्त केली जात आहे.

IV) जैविक शस्त्रांसे दहशतवादी गटापर्यंत पोहचली तर मोठा अनर्थ होईल. अमेरिकेचे जेष्ठ अधिकारी जेम्स स्टॅवर्डिस यांच्या मते इबोला, जीका, कोरोनासारखे घातक विषाणू दहशतवाद्यांच्या हाती लागल्यास ते जगात धूमाकूळ घालतील त्यातून ४० कोटी लोकांच्या जीवतास धोका निर्माण होईल.

V) भारत - कोरोना या विषाणूमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पुढील धोके निर्माण झाले आहे.

A) कोरोनामुळे भारतीय व्यावसायिक उत्पादनाला असलेल्या परकिय मागणीत घट होईल. कारण कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव भारतीय उपखंडातील विविध देशांमध्ये दिसून आला आहे.

B) कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे भारतीय पर्यटन व्यवसाय व पर्यटनाशी संबंधीत टूर, ट्रॅव्हल्स व पंचतारांकित हॉटेल्स व्यवसायाला फटका बसण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे.

C) भारत दहशतवादाचा तोंड देत आहे. तसेच चीन व पाकिस्तान या देशांच्या सिमा भास्ताला लागून आहेत. या स्थितीत जैविक शस्त्रांचा मोठा धोका भारतालाही असल्याचे स्पष्ट दिसून येत आहे.

D) कोरोना विषाणूमुळे भारतीय शेतीक्षेत्र प्रभावित होणार आहे. चीन हा कापसाच्या गाठी खरेदी करणारा मोठा देश आहे. मात्र मागील दिड महिन्यांच्या काळात कोरोना व्हायरसमुळे भारतातून चीनकडे होणारी कापसाची निर्यात थांबल्याने भारतातील कापसाचे दर कोसळण्यास सुरुवात झाली आहे. शेतकरी संघटनेचे नेते विजय जांबधिया यांच्या मते शासनाने वेळीच लक्ष दिले नाही तर टेक्सटाईल कंपनी मालामाल होण्याची शक्यता

आहे,अशी भिती त्यांनी व्यक्त केली आहे तसेच कोरोनावर प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून अमेरिकेने भारतातून होणा-या तूप, खोबरे व लोणचे यांच्या निर्यातीवर निर्बंध घातले आहेत.

क) संधी-

कोरोना व्हायरस ही नक्कीच मोठी जागतिक आपत्ती आहे पण या आपत्तीतही अनेक मोठ्या संधी दडलेल्या आहेत.

१) कोरोना व्हायरसची लागण सर्वदूर पसरत असताना भारताने सर्वप्रथम चीनमधील भारतीय विद्यार्थ्यांना भायदेशी आणण्याची मोहिम राबविते असतानाच शेजारभावाला जागून मालदिवच्या नागरिकांनाही मरण करून आंतरराष्ट्रीय समुदायाला भारताची मानवतावादी प्रतिमा पुन्हा पाहायला मिळाली.

२) भारत आणि चीन दोन बलाढ्य शेजारी देश आहेत. कोरोना विषाणूसारखे संकट कोनावरही येऊ शकते. अशा वेळी भारत व चीन या दोन्हीही देशांनी संयुक्तपणे त्याविरुद्ध लढा देणे, एकत्रित संशोधन करणे, भारत आणि चीन हे दोन्ही देश या भयानक संकटाला एकत्रितपणे सामोरे जात आहे हा संदेश जगापर्यंत पोहचवणे, गरजेच्या व आणिबाणीच्या प्रसंगी राजकारण बाजूला ठेऊन मानवतेच्या मुद्द्यावर आम्ही एकत्र येतो हा आदर्श जागतिक समुदायासमोर घालून देणे अशा अनेक गोष्टी एकाच वेळी साध्य करणे महान शक्य आहे.दोन मोठे शेजारी देश एकत्र आल्यास त्यातून दोन्ही देशांचे व्यावसायिक, आर्थिक हीनही मोठ्या प्रमाणात साधले जाऊ शकते.

समाखेप -

आज जागतिक अर्थव्यवस्थेचा विचार करता चीन व भारत वेगाने आर्थिक विकास साधत असलेल्या जगात पहिल्या क्रमांकावर जाण्याची क्षमता असलेले अर्थव्यवस्था आहे. कोरोना विषाणूमुळे चीनची अर्थव्यवस्था अपेक्षित विक्रमसर गाठू न शकल्यास त्याचा जागतिक अर्थव्यवस्थावर परिणाम होऊन मंदीची स्थिती निर्माण होऊ शकते.भारतीय अर्थव्यवस्था अगोदरच मंदीसदृश्य परिस्थितीचा सामना करीत आहे.त्यामुळे एकाच वेळी चीन व भारत दोन्ही अर्थव्यवस्थामध्ये समस्या निर्माण होणे जागतिक अर्थव्यवस्थेसाठी नितांतनक आहे अशा परिस्थितीत कोरोना विषाणूची समस्या फक्त चीन पुरती मर्यादित न राहता ती जागतिक समस्या बनली आहे.या समस्येचे संपूर्ण जगाने मुकाबला करणे गरजेचे आहे.या संकटाला चीन हा देश तसेच संपूर्ण जग कामे सामोरे जाते, शेजारी देशांमध्ये निर्माण झालेल्या संकटाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पुढील काळात कोणते प्रतिकूल परिणाम होतात तसेच या संकटातून उपलब्ध होणा-या संधीचा भारत किती व कसा फायदा घेतो हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणार आहे.

संदर्भ -

१. टै.लोकमत
२. टै.अंगोवन
३. टै.सकाळ
४. टै.सार्बमत

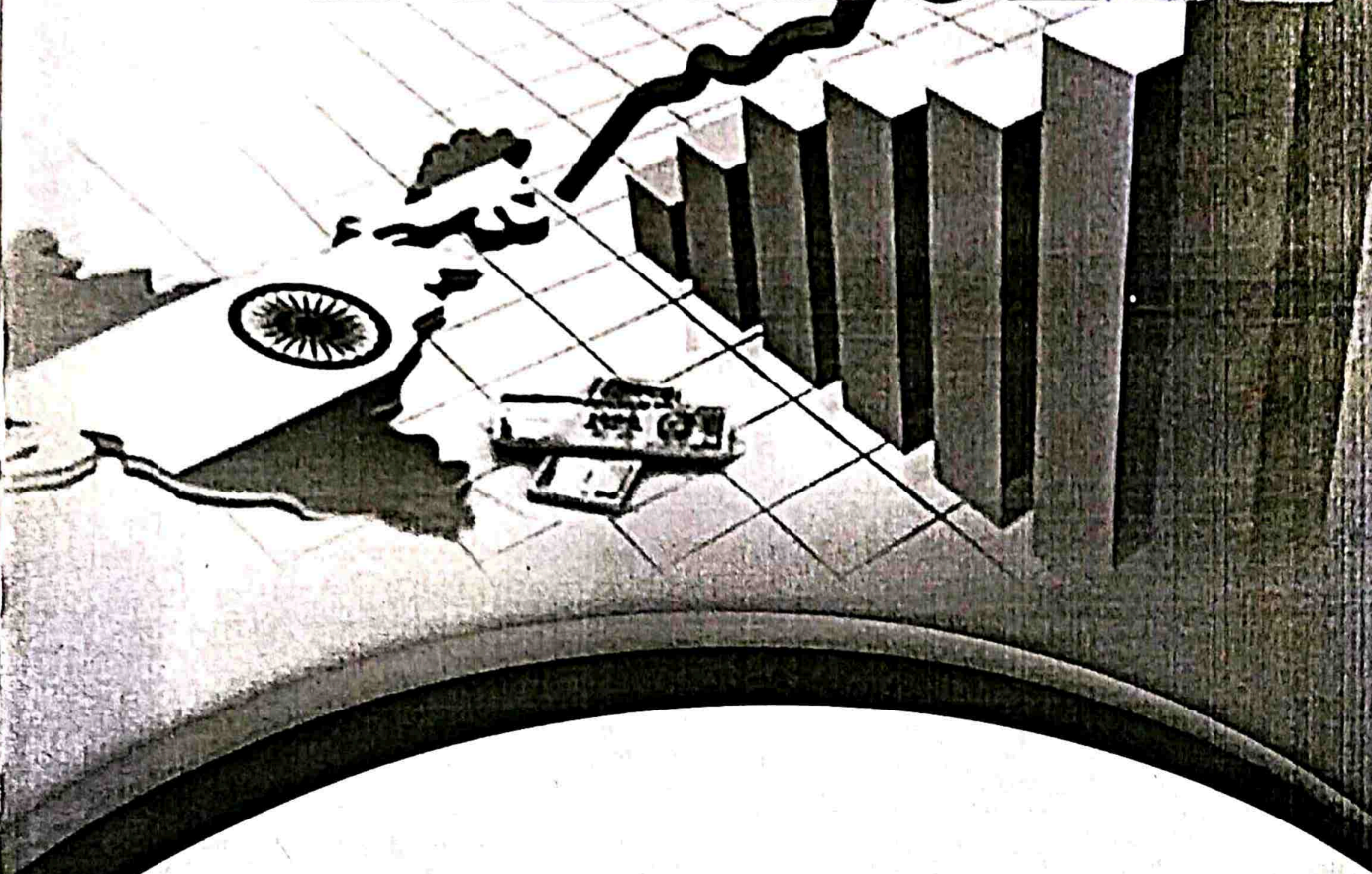
Special Issue, December 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

V **i** **d** **y** **a** **w** **a** **r** **t** **a**®

Editor
Dr.Bapu Gholap

Guest Editor
Prof.Dr.Sou.Vijaya Gursal

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

28) महाराष्ट्रातील शेती व्यवसाय आणि पीकरचना बदलाचा अभ्यास डॉ. जयश्री आर. दिघे, जि. अहमदनगर	109
29) भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी उत्पादकतेचे योगदान प्रा. डॉ. पवार भाऊसाहेब रामचंद्र, जि. अहमदनगर	113
30) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. प्रविण भास्कर गोळे, नाशिक	121
31) भारतीय रूपयाचे अवमुल्यन प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही., जि. पुणे	120
32) केंद्र-राज्य वित्तिय संबंधी मुल्यांकन आयोग प्रा. डॉ. सौ. सुनिता अविनाश शिंदे, गौतमनगर	122
33) भारतातील बेकारी व दारिद्र्य स. प्रा. पिंगट सविता पांडुरंग, जि. अहमदनगर	125
34) भारताच्या निर्यात व्यापारात कृषी क्षेत्राचे योगदान प्रा. श्री. जाधव संतोष ज्ञानदेव, जि. अहमदनगर	128
35) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचा विकास : एक दृष्टिक्षेप सौ. पाऊलबुद्धे अनुराधा रामभाऊ, औरंगाबाद	131
36) कर्जबाजारीमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या सध्यास्थितीचा चिकित्सक अभ्यास कु. पुजा सोपानराव धनवटे	134
37) GROWTH IN TRACTOR MANUFACTURING INDUSTRY AND ITS IMPACT ON AGRI... Prof. D. H. Bhagure & Dr. B. R. Pawar, Dist.- Ahemadnagar	138
38) Indian Economy Prof. Mahale S. A., Shirampur	142
39) The problem of Agricultural Economy in Dindori Tahshil Dr.Dhiraj .C. Zalte , Dist. Nasik (M.S.)	147

संदर्भ सुची :

भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टीने, प्रा.डी
आर जगताप, प्रशांत पब्लिकेशन.

अर्थशास्त्र कोश, प्रा. डॉ. चंशवंत सराचीकर,
डायमंड पब्लिकेशन.

□□□

भारताच्या निर्यात व्यापारात कृषी क्षेत्राचे योगदान

प्रा. श्री. जाधव संतोष ज्ञानदेव

सो. सुशिलामाई काळे कला, ताणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
गौतमनगर, कोळपेवाडी, ता. कोपरगाव, जि. अहमदनगर

*****

प्रस्तावना

जगातील विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे विकसित
विकसनशिल व मागसलेल्या अर्थव्यवस्था असो वर्गीकरण केले
जाते. ज्या राष्ट्रांचे दरडोई उत्पन्न अमेरिकेच्या दरडोई उत्पन्न
अमेरिकेच्या दरडोई उत्पन्नाच्या एक चतुर्थां अंशापेक्षा कमी आहे
अशा अर्थव्यवस्थांचा समावेश विकसनशिल अर्थव्यवस्थांमध्ये केला
जातो. विकसनशिल अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून
ओळखल्या जातात. भारतीय अर्थव्यवस्था ही एकविकसनशिल
अर्थव्यवस्था आहे. कृषी क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा
आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधारण
महत्त्व आहे. १९५० मध्ये कृषी क्षेत्राचा एकूण देशांतर्गत उत्पादनातील
वाटा ५०% पेक्षाही जास्त होता. २०१४-१५ मध्ये हे प्रमाण १६.१%
पर्यंत घटलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात कृषी क्षेत्राचे राष्ट्रीय
उत्पन्नातील प्रमाण कमी झालेले असले तरी कृषी क्षेत्राचे
अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व कमी झाले आहे; असे म्हणता येणार नाही.

भारतासारख्या अतिरीक्त लोकसंख्या असलेल्या देशात
रोजगार, अन्नधान्य, जनावरांसाठी चारा, औद्योगिक क्षेत्रासाठी कच्चा
माल, किंमत स्थैर्य व परकीय चलनाची प्राप्ती इ.दृष्टीने कृषी क्षेत्राचे
स्थान महत्त्वाचे आहे.

देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत परकीय व्यापाराचे
स्थान महत्त्वाचे आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला गती
देण्याचे काम आंतरराष्ट्रीय व्यापार करतो. प्रा. रॉबर्टसन यांनी 'परकीय
व्यापार हे आर्थिक विकासाचे इंजिन आहे.' (Foreign trade is an
Engine of economic growth) असे मत मांडले. भारताचा
विदेशी व्यापार हा प्रामुख्याने कृषी क्षेत्राशी निगडित आहे. भारतात
कृषी उत्पादनाबाबत सधनता असल्याने भारतातून मोठ्या प्रमाणावर

कृषी मालाची निर्यात केली जाते.भारताला दुर्मिळ असे परकीय चलन मिळवून देण्यात कृषी निर्यातीचा मोठा वाटा आहे. भारतातून चहा, कॉफी, साखर, ताग, तंबाखू, चामडे, फळे, भाजीपाला आणि अन्नधान्य इ.कृषी मालाचे निर्यात करून मोट्या प्रमाणात परकीय चलन मिळविले जाते. या चलनाचा वापर आर्थिक विकासासाठी आवश्यक कच्चा माल, यंत्रसामुग्री व खनिजतेलाच्या आयातीसाठी केला जातो.स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाच्या कृषी निर्यातीचे आकारमान, रचना व दिशा यात अमुलाग्र बदल झालेले आहेत."भारताच्या निर्यात व्यापारात कृषी क्षेत्राचे योगदान' हा विषय प्रस्तूत शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी निवडण्यात आला आहे.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे-

प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे.

१. एकूण कृषी निर्यात मूल्यात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

२. भारतीय कृषी निर्यात व्यापारातील अडथळांचा शोध घेणे.

३. भारताच्या कृषी निर्यातीत व्यापार वाढ करण्यासाठी उपाय सुचविणे.
संशोधन पद्धत-

प्रस्तूत शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी द्वितीय साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधन अभ्यासासाठी लागणाऱ्या साधन सामुग्रीमध्ये संदर्भ पुस्तके, शोधनिबंध, इंटरनेट इ.चा आधार घेण्यात आला आहे.तसेच संशोधनाच्या विविध पैलूंवर लक्ष ठेवल्यानंतर संशोधन अधिक चांगले व्हावे यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी २००५-०६ ते २०१३-१४ हा कालावधी विचारात घेण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १

वर्ष २००५-०६ ते २०१३-१४ या कालावधीत कृषी क्षेत्राची निर्यात व त्यातील वाढीचा दर आणि कृषी निर्यातीचे एकूण निर्यातीशी प्रमाण

(रु.कोटी)

क्र.सं.	वर्ष	कृषी निर्यात (रु.कोटी)	एकूण निर्यात (रु.कोटी)	कृषी निर्यातीचे एकूण निर्यातीचे % प्रमाण
०१	२००५-०६	११,९९८.१५	६९,९९८.१५	१६.९९
०२	२००६-०७	१२,९९८.१५	७९,९९८.१५	१६.९९
०३	२००७-०८	१३,९९८.१५	८९,९९८.१५	१६.९९
०४	२००८-०९	१४,९९८.१५	९९,९९८.१५	१६.९९
०५	२००९-१०	१५,९९८.१५	१०९,९९८.१५	१६.९९
०६	२०१०-११	१६,९९८.१५	११९,९९८.१५	१६.९९
०७	२०११-१२	१७,९९८.१५	१२९,९९८.१५	१६.९९
०८	२०१२-१३	१८,९९८.१५	१३९,९९८.१५	१६.९९
०९	२०१३-१४	१९,९९८.१५	१४९,९९८.१५	१६.९९

स्त्रोत- भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. देसाई व डॉ.सा.भालराव, १५ आवृत्ती, पान क्र. ११.२.

(टिप - कंसातील अंक मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल दर्शवितात.)

निष्कर्ष

१. २००५-०६ ते २०१३-१४ या दहा वर्षांच्या काळात देशाच्या एकूण कृषी निर्यातीत ६१,१९४ कोटी रुपयावरून वरून २,६८,४६९ को.रु पर्यंत (३३८%) ने वाढ घडून आली तर याच काळात देशाची एकूण निर्यातीत (३१५%) नी वाढ घडून आली.

२. २००६-०७ व २००९-१० या वर्षी कृषी निर्यातीत मागील वर्षाच्या तुलनेत सर्वात कमी वेगाने म्हणजेच सरासरी २ % दराने वाढ घडून आली ; तर एकूण निर्यातीत २००९-१० यावर्षी मागील वर्षाच्या तुलनेत सर्वात कमी ०.५२% नी वाढ नोंदविण्यात आली

३. कृषी निर्यातीत २०११-१२ या वर्षी सर्वाधिक ६८.४२% ची तर एकूण निर्यातीत २०१०-११ या वर्षी सर्वाधिक ३५.२३ % ची वाढ नोंदविण्यात आली.

४. २००७-२००८(२६.६४%), २००९-२०१०(०१.८३%), २०११-१२ (६८.४२%), २०१२-१३(२३.६८%) यावर्षी देशाच्या कृषी निर्यातीतील वाढ ही देशाच्या एकूण निर्यातीतील वाढीपेक्षा तुलनेत जास्त होती.

५. २००६-०७, २००८-०९, २०१०-११ यावर्षी देशाच्या एकूण निर्यातीत कृषी निर्यातीच्या तुलनेत अधिक वाढ घडून आली.

६. २०१३-१४ यावर्षी देशाची कृषी निर्यात व एकूण निर्यातीत साखळ्याच प्रमाणात वाढ घडून आली.

७. २००५-०६ ते २०१३-१४ या काळात सरासरी कृषी निर्यातीचे एकूण निर्यातीशी प्रमाणसरासरी १२% दरम्यान होते.

भारतीय कृषी निर्यातीत अडथळे -

देशांच्या एकूण निर्यातीत कृषी निर्यातीचे प्रमाण असमाधानकारक असल्याचे दिसून येते.कृषी निर्यात प्रमाण असमाधानकारक असण्याचा कारणांचा शोध घेतला असता काही कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. भारतीय शेती क्षेत्र हे निसर्गावर अवलंबून असल्याने हवामान बदल, दुष्काळ व जास्त पाऊस या नैसर्गिक घटकांमुळे उत्पादनात घट होत असल्याने कृषी निर्यातीचे प्रमाण कमी आहे.

२. भारतात शेतजमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण यामुळे शेती क्षेत्रात अन्यआधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरावर मर्यादा येत असल्याने शेती क्षेत्रातून केली जाणारी निर्यात घटत आहे.

३. कृषी निर्यात मालाच्या मागणीविषयी योग्य माहिती न

मिळाल्याने भारतीय कृषी मालाला योग्य बाजारपेठ मिळत नाही, जावी.

४. कृषी उत्पादन व निर्यातीसाठी असलेल्या शासकीय योजनांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत न पोहचल्याने भारतीय कृषी मालाची निर्यात समाधानकारक नाही.

५. कृषी निर्यात प्रक्रिया गुंतागुंतीची व खर्चीक असल्याने शेतकरी उत्पादित कृषी मालाची देशातच विक्री करतात.

६. विकसित देशातील आरोग्य विषयक निकष कटोर असल्याने भारतीय कृषीमाल निर्यात स्पर्धेत टिकत नाही.

७. कृषी निर्यातीसाठी अवश्यक राखी सुविधांच्या कमतरतेमुळे भारतीय कृषी निर्यात समाधानकारक नाही.

८. दर्जेदार कृषी मालाची देशांतर्गत कमतरता असल्याने उत्पादित मालाला देशातच चांगली किंमत मिळत असल्याने हा माल देशातच विकला जातो.

९. भारतात साखर, गहू, कांदा, दूध द्राक्षे यांच्या निर्यातील राजकीय हस्तक्षेप होत असल्याने निर्यात योग्य माल देशातच पडून राहतो.

उपाययोजना

भारतीय कृषी क्षेत्राकडून केली जाणारी निर्यातीत वाढ करण्यासाठी पुढील उपयोजना केल्या जाऊ शकतात.

१) भारतीय शेती क्षेत्राला शाश्वत पाणी, भांडवल, बाजारपेठ या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास शेती उत्पादन व निर्यातीत वाढ होईल.

२) आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत ज्या देशात कृषी मालाला चांगली मागणी आहे; अशा देशातच निर्यात करण्यावर भर दिल्यास निर्यातीस प्रोत्साहन मिळेल.

३) कृषी मालाची निर्यात वाढविण्यासाठी नवीन परकीय बाजारपेठांचा शोध घेतल्यास शेतमाल निर्यातीस प्रोत्साहन मिळेल.

४) कृषी निर्यातीसाठी आवश्यक शेतमालप्रक्रिया, साठवणूक, वाहतूक व दळणवळण सोईच्या विकासावर भर देण्यात यावा.

५) कृषी मालाचे उत्पादन करताना शेतकऱ्यांकडून दर्जेदार गुणवत्ता प्रधान शेतमाल उत्पादित केला जावा.

६) निर्यातक्षम कृषी मालाचे उत्पादन करताना आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक निकषांचे पालन केले जावे.

७) आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत शेतमालाच्या किंमती जास्त असताना सरकारने निर्यातीला प्राधान्य दिल्यास कृषी क्षेत्राकडून केल्या जाणाऱ्या निर्यातीत वाढ घडून येईल.

८) नारावंत शेतमालाच्या निर्यातीसाठी आवश्यक असलेल्या पॅकींग, साठवणूक, प्रक्रिया व शितगृहाच्या सुविधामध्ये वाढ केली

९) शेतीतील उत्पादन व निर्यातीसाठी असलेल्या विविध शासकीय योजनांची माहिती उत्पादक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवली जावी.

१०) कृषी माल निर्यातीत असलेली क्लिष्टता व गुंतागुंत कमी केली जावी.

११) निवडक कृषी उत्पादनाबाबत असलेल्या राजकीय हस्तक्षेप कमी केला जावा.

समारोप - स्वातंत्र्योत्तर काळात अर्थव्यवस्थेचा विकास प्रिकथित कृषी क्षेत्राने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. देशांतर्गत किंमत स्थैर्य व परकीय चलनाची प्राप्ती या दृष्टीने शेती क्षेत्राची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. आज देशाच्या एकुण निर्यातीत कृषी निर्यातीचे घटने प्रमाण कृषी क्षेत्राच्या विकासात एक प्रमुख अडथळा उरत आहे. यावर उपाय म्हणून कृषी निर्यातीबाबत असलेल्या देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील कारणांचा शोध घेऊन त्यावर उपाय योजल्यास भविष्यात देशाकडून केल्या जाणाऱ्या कृषी निर्यातीत भरघोस वाढ होऊन त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी निश्चिंतच फायदा होईल.

संदर्भ-

१ कै.डॉ.स.श्री.देसाई व डॉ.सो. निर्मला भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे, २०१७

२ मिश्रा व पुरी, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, २०१७

३ दत्त व सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चान्द पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, २०१६.

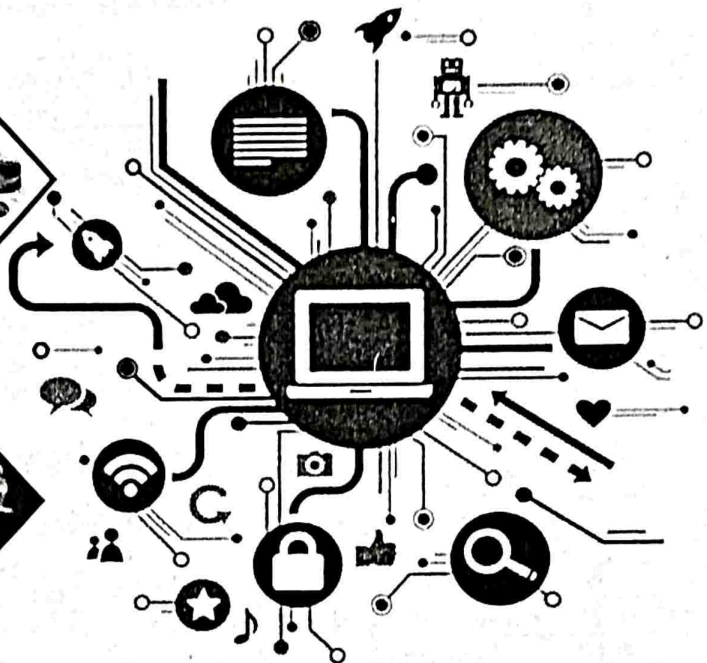
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S **RESEARCH JOURNEY**

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed- Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
International Impact Factor (IIF)

Guest Editor :
Dr. Sau, Vijaya N. Gursal
I/C Principal,
Sau, Sushilamai Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal- Kopergaon, Dist- Ahmednagar

Executive Editors
Dr. N. G. Kulkarni,
Prof. B. B. More
Prof. V. C. Pote
Sau, Sushilamai Kale Arts, Commerce and
Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
Tal- Kopergaon, Dist- Ahmednagar

Chief Editor :
Dr. Dharmaj T. Dhargar (Neola)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District (Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdnagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's Purdah	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev, Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

Growth and Ternd Position of Sugar Industry

Ms. Pallavi Kiran More

Research student

C.D Jain college of commerce Shrirampur

Abstract :

Sugarcane is a renewable, natural agricultural resource because it provides Sugar, molasses, biofuel fibre, fertilizer and myriad of by products/co-products with ecological sustainability'. The world demand for sugar is primarily derived from sugar cane. Sugar cane accounts for eighty per cent of sugar produced and the rest is made from sugar beets. Sugarcane predominantly grows in the tropical and subtropical regions, and sugar beet predominantly grows in colder temperate regions of the world. A few merchants began to trade in sugar- a luxury and expensive spice until the 18th century; before the 18th century cultivation of sugarcane was largely confined to India Sugar cane plantations. Like cotton farms, were a major driver of large human migration in the 19th and early 20th century.

Sugar Industry is regarded second after the textile Industry in India as per the agro- processing industry in the country. The industry currently has 453 operating sugar mills in different parts of the country. Indian sugar industry has always been a focal point for socio – economic development in the rural areas. Today nearly 50 million sugarcane farmers and large number of agricultural laborers are involved in sugar cane cultivation and ancillary activities contributing to 7.5% of the rural population.

Key words : FRP, government polices, MIEQ

Objectives of the study:

- 1) To review of sugarcane in India
- 2) To study government policies on sugar industry
- 3) To study sugar scenario in India

Research methodology:

The concern study is based on secondary data all data collected through journals, magazines, Articles research paper, newspaper, books, internet & websites etc.

Sugarcane In India :

Sugarcane is one of the significant cash crops. The production has grown dramatically over past several years. Sugarcane growing area in India may be broadly classified into agro- climate regions:

Region	States
Sub- Tropical	Uttar Pradesh, Bihar, Panjab, Haryana
Tropical	Maharashtra, Gujarat, Tamilnadu, Andra Pradesh, Karnataka,

Sugarcane industry was initially set up in the sub-tropical region .Till 1950s, ninety per cent of area under sugarcane was in this region. With commencement of planning process. Sugarcane found its route in tropical area. Sugarcane being a tropical crop finds favourable agro

climatic conditions for its growth in this region –i.e., higher yields. Now the tropical region is already developed and reached near saturation level. This biggest state in this region, Maharashtra faces acute problem of lack of water which effects cultivation of sugarcane. The sub-tropical belt, with fertile land, high water table and irrigation. Appears to be the area for future growth.

Sugar Scenario: India:

Globally sugar is produced from sugarcane and sugar beet (ration 80:20) by about 126 countries. India is the second largest sugar producing country after Brazil and contributes around 15% of world sugar output by sharing about 40-44% sugar production of Asia. The country's opening stock of sugar at the beginning of sugar season 2017-2018 was 39.41 lakh tones and the production during the season was 322.50 lakh tones (white value) which was 59.16% more than the last season (202.62 lakh tones) because of increase in sugar production of major states viz. Maharashtra (155.24%), Karnataka (75.48%), Uttar Pradesh (35.39%) and Gujarat (20.22 %). There was an increase in area under sugarcane in Maharashtra (42.50%) Gujarat (8.15 %) and increase in cane yield by 17.10% in Karnataka over the previous season. In Uttarpradesh there was incrise in both area and eane yield by 3.42 % and 12% respectively over previous season with more area under the high yielding & high sugar content cane variety co 0238 that improved sugar recovery % cane.

The forthcoming crushing season 2018-2019 will start with expects opening stock of 100 lakh tones of sugar and country' s sugar production is estimated to touch 350 lakh tones of which Maharashtra is likely to contribute 95 lakh tonned. The country sugar balance is presented in table B.

Table B: India Sugar Balance (October-September) (Lakh Tonnes)

	2017-2018*	2016-2017	2015-2016
Sugar	322.50	202.62	251.25
Opening stocks	39.41	77.25	91.20
Production	322.50	202.62	251.25
Imports	3.85	4.48	0.00
Consumption	250.00	244.48	248.50
Exports	15.76	0.46	16.70
Ending stocks	100.00	39.41	77.25
+/- production	119.88	-48.63	-31.48
+/- percent	59.16	-19.36	-11.26
+/- consumption	5.52	-4.02	-8.05
+/- percent	2.26	-1.62	-3.14
Stock % consumption	40.00	16.11	31.09

(estimated source: Co-operative sugar August 2018 ,Vol-49,No.12)

Government Policies on Sugar Industry :

The excess sugar production during current sugar season has adversely affected the market of sugar due to which the ex-mill prices of sugar declined sharply from Rs 3500-4000 per quintal to in the range of Rs 2450-2600 per quintal in the month of may 2018. Hence sugar mill were unable to pay fair and Remunerative price (FRP) of sugarcane to cane growers due to low realization from sale of sugar. It has affected financial health of the sugar mill that resulting in

accumulation of cane price arrears to the tune of Rs 22000 Crore Government has been taking various measures to stabilize sugar prices and help sugar mills to clear cane arrears as follows.

- 1) Scheme for financial assistance @Rs 5.50 per quintal of cane crushed to be paid directly to sugar cane growers on account of cane arrears to offset the cost of cane amounting about Rs 15-10 c.
- 2) Doubled sugar import duty from 50% to 100% and scrapped 20% duty on sugar export under the Minimum Indicative Export Quota (MIEQ) scheme for 2017-2018 to encourage sugar exports and fixing of mill-wise monthly sale quotas (release order mechanism system) of sugar sale. Reducing GST on ethanol to 5% from the existing 12%
- 3) The central Government approved Rs 7000 c. Bailout package on 6th June 2018 which include creation of buffer stock of 30 lakh tonnes for which Government will reimburse carrying cost of Rs 1175 c. Towards maintenance of buffer stock, extending soft loans of Rs 4-40 c. Through banks to sugar mills of setting up new distilleries (Rs 2240 c.) and installation of incineration boilers (Rs 2200 crore) to augment ethanol production capacity for which Government will bear interest subvention of Rs 1332 c.
- 4) In order to prevent cash loss and to facilitate sugar mills to clear cane dues of cane growers, the Government fixed minimum selling price of sugar at Rs 29 per kg to support struggling sugar sector. But sugar mills associations viz. ISMA & NFCSP that demanded Government should fix a minimum ex-mill price of sugar in the range of Rs 30-32 a kg and it should be linked the FRP for sugarcane that it will helpful for sugar mills to clear the mounting cane price arrears.
- 5) Government has also notified new national policy on bio-fuels. 2018 under which sugarcane juice has been allowed for production of ethanol and fixed remuneration price of ethanol produced from C-Heavy molasses and B-Heavy molasses / sugarcane juice separately for supply under EBP during ensuing ethanol season 2018-2019.

Conclusion :

Sugarcane is renewable, natural agriculture resource because it provides sugar, besides biofuel, fibre, fertilizers and myriad of by product/co-products with ecological sustainability. The world demand for sugar is primarily derived from sugar cane. India sugar industry is the key to the rural development, supporting India's economic growth. India is the second largest sugar producing country after Brazil and contributes around 15 percent of sugar output by sharing about 40-44 Percent sugar production of Asia. Indian government has been taking various measures to stabilize sugar prices and help sugar mills to clear cane arrears as it plays the crucial role in economy.

References:

1. Wikipedia. Org
2. www.mahasugarcom.gov.in
3. Shodhganga, inflibnet .ac.in
4. Thechnial performance of sugar mills in Maharashtra (2017-2018)

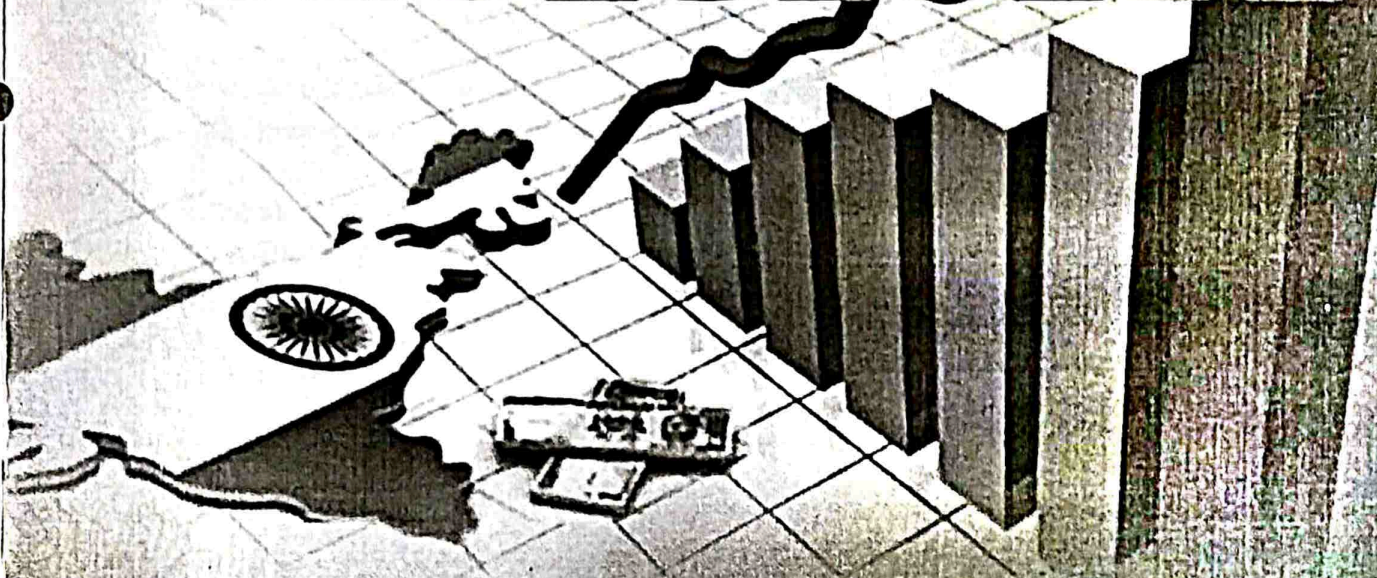
Special Issue, December 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

V i d y a w a r t a®

Editor
Dr.Bapu Gholap

Guest Editor
Prof.Dr.Sou.Vijaya Gursal

Index

01) An Impact of Make in India Policy on Indian Economy Mr. Bhor Shrikant Sudam, Dist.-Pune	09
02) A role of Agricultural Finance in the Indian Economy – An Overview Miss. Nalkar Priyanka Subhash, Dist.- Ahmednagar	11
03) Growth and development of sugar industry in Indian economy Ms. Pallavi Kiran More, Dist. - Ahmednagar	14
04) DEFICIT FINANCING AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY Dr. Jawale Shantilal Ramdas, Kopargaon	18
05) AN OVERVIEW OF INDIAN ECONOMY & CHALLENGES FACED IN PRESENT ERA Dr. Shreya Vinay Patil, Vita	21
06) Indian Capital Market: A Way Ahead for the Development of Indian Economy Dr. B. B. Lakshete, Hingoli	26
07) Challenges of E-Commerce in Indian Economy Mr. Mangesh Shirsath, Dist. Beed	31
08) EDUCATION AND ECONOMIC GROWTH Prof. Vrushali A. Ghodke, Rahuri	35
09) ROLE OF SEED INDUSTRIES IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT Mr. Rajesh D. Chaudhari, Nanded	38
10) Historical Reasons of Devaluation Rupee and Solution for increasing the ... Sahebrao Rausaheb Chavan, Dist.-Nandurbar	42
11) CURRENT CHALLENGES OF INDIAN ECONOMY Prof. Murtadak B. N., Ahmednagar	44
12) Recent Developments and Government Initiative in Indian Economy Dr. S. K. Pulate, Rahata	48
13) Indian System of Minimum Support Prices and Fair Remunerative Prices Miss. More Yogita Subhash, Satral	52

4. Shah, Deepak (2001), How far credit co-operatives are viable in new economic environment: An evidence from Maharashtra, Prajnan, 30 (2): 149-174.

5. <http://www.cso.gov.in>

6. www.google.com/agriculturalfinance

7. www.shodhganga.in/agriculturalfinance

8. <http://www.agro.mah.nic>

03

Growth and development of sugar industry in Indian economy

Ms. Pallavi Kiran More

Assistant Professor,

Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce &

Science College Gautamnagar, Post -

Kolpewadi, Tal :Kopergaon, Dist : Ahmednagar

*****

Abstract :

Sugar industries development is a backbone to economic development of the nation. In India, Sugar industry is the second largest agro-based industry. Its contribution to the Indian economy is enormous. Further, millions of sugarcane farmers, a large mass of agricultural labours and skilled workers, mostly from rural areas, earn their livelihood from the sugar industry. The sugar industry plays a leading role in global market being the world's second largest producer after Brazil, producing nearly 15 and 25 percent of global sugar and sugarcane respectively. The sugar industry produces around 300-350 million tonnes (mt) cane, 20-22 mt white sugar. The industry is able to export around 130 mw of power to the grid. Sugar industry is also involve to make avail of sugar complexes by manufacturing sugar, bio-electricity, bio-ethanol, bio-manure and Chemical. These contribute about 1% national GDP. It provides direct employment to over 5 lakh not only for skilled laboures but also to semi-skilled laboures in sugar mills allied industries across the nation. The present paper mainly outlines of sugar industries development in Indian scenario.

Keywords : Sugar Industry, Sugarcane, Indian

Rural Development.
Introduction

Sugar industry occupies an important place among agriculture based industries. This industry took a shape of a large industry in the beginning of 20th century. Sugar industry is the second largest industry after cotton textile industry among agriculture based industries of the country. As present, 290 sugar factories in private sector, 62 in public sector & remaining 128 factories in co-operative sector are working in the country.

Sugar industries provides around 5 lakhs jobs and directly employment in sugar industry. This industry provides not only employment to a substantial number of persons but also holds the potentialities of development of other industries related to its by-products.

India is the largest consumer of sugar and the second largest producer of sugar with a share of over 15 percent of world sugar production. The importance of sugar industry in India can be judged from the fact that about 45 million sugarcane growers and a large number of rural labours depend on sugarcane & sugar industry for their livelihood.

Indian sugar industry has a lion's share in accelerating industrialization process and bringing socio-economic changes in under developed rural areas. In the global sugar space, Indian sugar industry has a significant standing.

In India the major sugar producing states are Maharashtra, Uttar Pradesh and Karnataka.

Objectives of the study :

The main objectives of the study are as follows:

- 1) To review of sugar industries in India.
- 2) To study the growth and development of sugar industries in pre and post independence period in India.
- 3) To study the role of sugar industry in Indian economic development.

Research Methodology:

The concern study is based on secondary data. All data collected through journals, magazines, Articles, research papers, newspapers, books, internet and website etc.

The Role of Sugar Industry in Indian Economic Development:

The sugar industry is amongst the few industries, which have successfully contributed to the rural economy. The sugar industries involve the Production, processing and marketing of sugars. Globally, most sugar is extracted from sugarcane and sugar beet. Sugar is an essential basis for soft drink/sweetened beverages, convenience foods, fast food, candy, baking products and the respective industries.

Around 160 million tonnes of sugar is produced every year. More than 123 sugar producing countries but only 30% of the produce is traded on the international market.

Indian sugar industry is also a major sector to create employment probably 7.5 % in Indian economy. The second contribution of sugar industry is highly paying taxes to the government. The annual turnover of the sugar industry in India was estimated at Rs.41,000/- Crore and it has been paying taxes to the government Rs.2,500/- Crore per annum.

Sugar industry has brought socio-economic changes in rural India by way of facilitating entrepreneurial activities such as dairies, poultry, fruits and vegetable processing and providing educational, health, and credit facilities.

Sugar Industry before Independence:

The sugar industry witnessed phenomenal progress after the grant of protection in 1932. The following table shows the decade wise trend in sugarcane area yield and recovery and sugar production in India.

Table 1.1

Sugar factories and sugar production during pre-independence period

Year	No. of sugar factories (nos)	Annual growth rate(%)	sugar production (Lakh tonnes)	Annual growth rate(%)
1931-32	31	-	1.61	-
1934-35	128	312.9	5.78	25.9
1937-38	136	6.25	9.46	63.67
1940-41	148	8.82	11.13	17.65
1943-44	151	2.02	12.36	11.05
1946-47	140	-7.28	9.15	-24.35
CAGR	9.88		11.62	

Co-operative sugar, National Federation of Co-operative sugar factories Ltd. New Delhi.

Conclusions :

From the above table it can be seen that
1) There is great fluctuation in the trend in the number of sugar factories and quantity of sugar production.

2) Compound annual growth rate of number of sugar factories was 9.88 percentages and a sugar production was 11.62 percentages. This shows that sugar production was more than increase in the number of sugar factories.

3) During 1934-35 the growth rate was highest (63.67persantage) while during 1946-47 it was negative (-24.35 percentages)

Post-Independence period :

sugar factories is private sector have squeezed sugarcane farmers. Many sugar factories have their own cane farms either own or land leased for 25-30 years at the nominal rate. They reaped the benefit of assured water supply at concessional rates from government irrigation Projects. This turned small farmers into landless labours pushing them into conditions of poverty.

Many sugarcane farmers used to produce jaggery however, jiggery prices fluctuated widely putting them to heavy losses. Thus they were obligated to sell sugarcane to private sugar factories at uneconomical rates. Sugar factories further exploited the farmers by paying bill in installments and according to the form of sugar.

Agro-economist and corporate were aware of this squeeze, this exploitation of farmers at the hands of sugar producers. In 1945 the chairmanship Mr. D.R. Gadgil was in favour

of the proposal for establishing sugar factor on co-operative basis. This challenge was take by Shri. VitthalraoVikhePatil and establishe Pravara co-operative sugar factory at Loni. Thi sugar factory became the precursor of sustaine co-operative sugar industry movements all ove the country. Post- Independence period show the following picture.

Table 2.1
Sugar factories and sugar production during post-independence period

Year	No. of sugar factories (nos)	Annual growth rate(%)	sugar production (Lakh tonnes)	Annual growth rate(%)
1950-51	139		1.109	
1955-56	141	2.88	1.81	66.36
1960-61	174	21.68	3.02	65.63
1965-66	200	14.94	3.54	17.72
1970-71	215	7.5	3.74	5.66
1975-76	252	17.21	4.26	13.99
1980-81	315	25	5.15	20.89
1985-86	342	8.57	7.02	36.33
1990-91	385	12.57	12.05	71.65
1995-96	416	8.05	16.45	16.51
2000-01	436	4.81	18.51	12.52
2005-06	455	4.36	19.22	4.11
2010-11	522	15.85	24.39	26.57
2012-13	522	0.95	23.11	5.17

Co-operative sugar, NFCSF Annual Report 2012-13.

Conclusion :

From the above table it can be seen that,

1) Sugar factories and sugar production was increased during the period of 1950-51 to 2011-12.

2) Average annual growth rate of sugar industry was 6.06 percentage and increase of sugar production 0.35 percentages.

3) During 1980-81 growth in no. of sugar factories was the highest (25persantages) and it was lowest (2.88 percentages) during 1955-56.

4) During 1990-91 growth in sugar production was the highest (71.65persantages) during 2012-13 it was the lowest (3.08 percentages)

State and sector wise distribution of sugar factories in India:

Indian sugar industry plays an impotent

the development of rural sector and
 economic enhancement of sugarcane growers.
 The first private sugar factory started in 1784 in
 Maharashtra. After the independence sugar industries
 were established through co-operative
 sector. Late Padmahr/Vitthalrao VikhePatil and
 Dr. Dhananjay Gadgil was the pioneer in the
 development of co-operative sugar industry. First co-
 operative sugar factory was established during
 1947 at Pravaranagar under the leadership of
 Late Padmahr/Vitthalrao VikhePatil and Dr. Dhananjay
 Gadgil at Pravaranagar. Sugar factory consists
 of three sector: 1) Private 2) Public and 3) Co-
 operative sector. The following table shows state
 wise distribution of sugar factories

State and sector wise distribution of sugar
 factories in India (2013-14)

State	Co-operative sugar factories	Private sugar factories	Public sugar factories	Total
Andhra Pradesh	04	14	29	03
Assam	01	02	1	00
Bihar	18	00	13	15
Chhattisgarh	1	03	00	00
Goa	01	1	00	00
Gujarat	01	1	00	00
Haryana	27	25	02	00
Himachal Pradesh	16	13	03	00
Jharkhand	19	24	46	03
Karnataka	2	01	01	00
Kerala	11	05	14	02
Madhya Pradesh	227	106	41	00
Maharashtra	1	00	00	01
Madhya Pradesh	8	04	04	00
Odisha	02	01	01	00
Punjab	23	16	07	00
Rajasthan	08	01	01	01
Tamil Nadu	40	16	27	03
Uttar Pradesh	10	4	04	02
West Bengal	158	28	57	11
Andhra Pradesh	01	00	02	01
Uttar Pradesh	700	325	313	62
Total	1301	4643	4471	886

Maharashtra Rajya sahakari sakhar karkhana
 Ltd 58th annual report 2013-14.

Conclusion: From the above table it can be seen

1) Out of total sugar factories in India
 maximum number of sugar factories are in co-
 operative sector (46.43 percentage), whereas
 44.71 percentage of the total factory are

in private sector.

2) It can be observed only less number
 (8.86 percentages) of the factories are running
 in public sector)

3) Maharashtra rank first in the total
 number of sugar factory followed by Uttar
 Pradesh. Out of the total co- operative sugar
 factories 51.07 percentages are located in
 Maharashtra.

4) Uttar Pradesh ranks first in the total
 number of private sugar factories 40 percentage
 and 8.61 on co-operative sector.

5) Karnataka, Maharashtra and Andhra
 Pradesh state have also remarkable private
 sugar factories. Only is case of Maharashtra co-
 operative sugar factories are more than private
 sector.

References :

- 1) Co-operative sugar, national
 federation of Co-operative sugar factories Ltd.
 New Delhi 1972.
- 2) NFCSF Annual Report 2012-13
- 3) Wikipedia.org
- 4) www.fao.org
- 5) www.mahasugarcom.gov.in
- 6) Maharashtra Rajya sahakari sakhar
 karkhana sangh Ltd 58th annual report 2013-
 14.
- 7) Shodhganga, inflibnet.ac.in
- 8) Books of Indian Economy (Poverty and
 Development) Shashi Pratap Shahi
- 9) Book of Pratiyogita Darpan - Indian
 Economy.etc.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

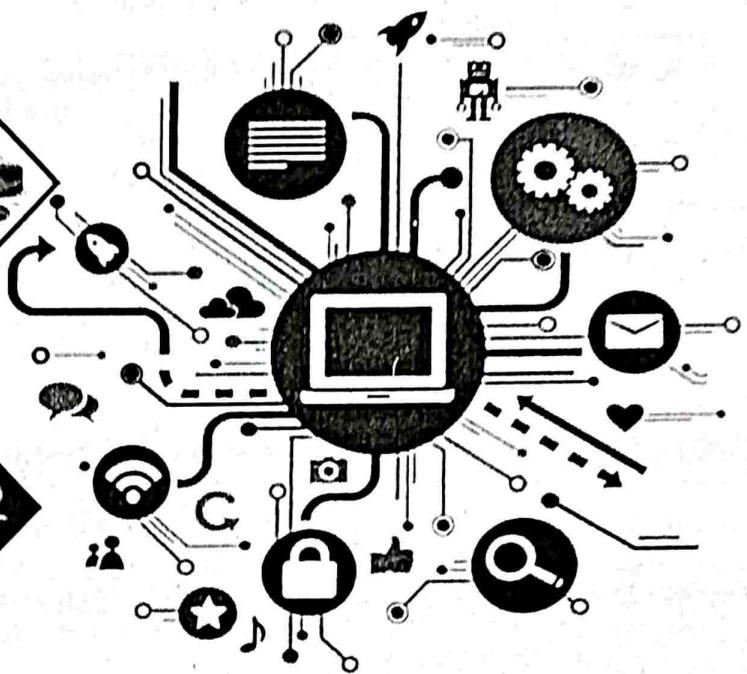
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Refereed & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 241

RECENT TRENDS IN RESEARCH

Guest Editor :

Dr. Sau, Vijaya N. Gursal
 I/C Principal,
 Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce and
 Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
 Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Executive Editors

Dr. N. C. Kulkarni
 Prof. B. B. More
 Prof. V. G. Pote
 Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce and
 Science College, Gautamnagar-Kolapewadi
 Tal. Kopergaon, Dist. Ahmednagar

Chief Editor

Dr. Dharmajit Dhengar (Poet)

This Journal is Indexed In-
 Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 Cosmos Impact Factor (CIF)
 Global Impact Factor (GIF)
 International Impact Factor Journals (IIFS)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Term Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdnagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Health	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institution	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सी. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोतरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची वाव	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा

डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी,
सौ. सुशिलामाई काळे कला, वार्ताण्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गोतमनगर, कोळपेवाडी,
ता.कोपरगांव, जि.अहमदनगर.
Email-kulkarni_nim@rediffmail.com

सारांश :

माहिती व तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवनाचा चेहरामोहरा बदलून गेला. तसेच समाजातील सर्व क्षेत्रांमध्ये लक्षवेधक बदल होत गेले. त्या परिवर्तनांचा वेध घेताना संशोधन ही काळाची गरज बनली. उपयोजित व मौलिक संशोधनाच्या सातत्याने चालू असलेल्या प्रक्रियेतून नव्या वाटा व प्रवाह निर्माण होत आहेत. अशापैकीच एक परिवर्तनशील क्षेत्र म्हणजे प्रसारमाध्यमे होत. मुद्रित आणि इलेक्ट्रॉनिक अशा दोन प्रभावी माध्यमांमध्ये, मुद्रित माध्यमातील वृत्तपत्रांची दमदार वाटचाल १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून सुरू झाली. ब्रिटिशांच्या प्रयत्नातून इंग्रजी वृत्तपत्राची भारतात सुरुवात झाली. मात्र मराठी वृत्तपत्राच्या प्रारंभाचे श्रेय भाऊ महाजन आणि बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या 'दर्पण' (१८३२) या वृत्तपत्रास जाते.

आजघडीला मराठीत १५६१ वृत्तपत्रे प्रकाशित होताना दिसतात. 'दर्पण' वृत्तपत्र ते आजची वृत्तपत्रे यांच्या स्वरूप व भूमिकेमध्ये काळानुसार लक्षणीय परिवर्तने होत गेलेली दिसतात. त्या अनुषंगाने वृत्तपत्रे या प्रसारमाध्यमाच्या अभ्यासाच्या अनेक संशोधनात्मक बाजू लक्षात येतात. त्यापैकी 'मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा' या विषयापुरती शोधनिबंधाची मांडणी आहे. अपवादात्मक संशोधनात्मक अभ्यास झालेल्या या विषयावर अभ्यासकांनी नव्याने वळावे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

प्रास्ताविक :

'आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे संपूर्ण जग जवळ आले आहे' असे म्हटले जाते. या तंत्रज्ञानात प्रसारमाध्यमांचा वाटा खूप मोठा आहे. दूरदर्शन, इंटरनेट यासारख्या प्रसारमाध्यमांनी तर आपले अपरिहार्यत्व सिध्द केले आहेच. परंतु मुद्रित माध्यमे देखील आधुनिक तंत्रज्ञानात अजिबात मागे राहिलेली नाहीत. जागतिकीकरणानंतर संपूर्ण जगात प्रसारमाध्यमांच्या स्वरूप आणि भूमिकेत बदल झालेले दिसून येतात.

इलेक्ट्रॉनिक (रेडिओ, दूरदर्शन, इंटरनेट, ब्लॉग, Twitter, फेसबुक इ.) माध्यमांच्या प्रभावामध्ये देखील आपले स्थान बळकट केलेल्या मुद्रित माध्यमाचे म्हणजेच वृत्तपत्राचे स्वरूप आणि बदलत्या भूमिका लक्षात घेणे महत्वाचे ठरते. मुद्रित माध्यमात वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, वार्षिक अंक, संदर्भ साहित्य, पुस्तके इ.चा समावेश होतो. मात्र वृत्तपत्र हे प्रसारमाध्यम 'जनसंज्ञापनाच्या' दृष्टीने प्रभावी माध्यम मानले जाते. वृत्तपत्र निर्मितीमागचे हेतू, भूमिका आणि सामाजिक गरज या अंगाने विचार केल्यास वृत्तपत्र माध्यमाची भूमिका लवचिक असल्याचे दिसते. त्यांच्या स्वरूपामध्ये बदल होत गेल्याचे दिसून येते.

वृत्तपत्रे - प्रारंभ स्वरूप व भूमिका :

आजच्या मुद्रित वृत्तपत्र माध्यमाचा विचार करतांना अव्वल इंग्रजी कालखंडापासून मागोवा घ्यावा लागतो. मुद्रणकलेचे उगमस्थान आशियातील चीन हा देश असला तरी भारतात मुद्रणकलेची माहिती ब्रिटीश लोक, त्यांची भाषा व वाङ्मय यांच्यामुळेच झाली. हिंदुस्थानातील पहिला छापखाना 'पोर्तुगीज' जेजुईट मिशनऱ्यांनी १६ व्या शतकात सुरू केला. गोमंतकातही या काळात ख्रिस्ती मताचे पुस्तक छापले गेले. शिवरायांच्या काळात भीमजी पारेख नावाच्या

माणसाने हिंदु धर्माविषयीची पुस्तके छापण्यासाठी मुद्रण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. बंगालमध्ये श्रीरामपूर (१८०५), सुरत, बल्लारी, बंगलोर, अलाहाबाद इ. ठिकाणी पहिले छापखाने निघाले. मात्र निरनिराळ्या वार्ता. बातम्या, हकिगती, घटना इ.ची माहिती देण्याचे कोणत्याही प्रकारचे माध्यम त्यावेळी अस्तित्वात नसल्याचे दिसते. मात्र मुद्रण व्यवहारामुळे धर्मप्रसार, व्याकरण, शब्दकोश, नीतिकथा इ. प्रकारे ज्ञानप्रसाराच्या हेतूने मुद्रित माध्यम वापरले गेले. मात्र दैनंदिन वृत्तपत्रे ही अस्तित्वात आलेली नव्हती.

युरोपात १५ व्या शतकात मुद्रणकलेच्या उदयामुळे बातमीपत्रांची सुरुवात झाली. युरोपात वृत्तपत्रास 'गॅझेट' किंवा 'कोरंट' असे शब्द वापरले जात. 'कोरंट' म्हणजे संकलित वर्तमान किंवा वृत्त होय. मानवी मनात कुतुहल असते. त्याच्या बुद्धिला सतत खाद्य हवे असते आणि घटकाभर मनोरंजनही हवे असते. माणसाच्या या प्रवृत्तीमुळेच वृत्तपत्रांचा प्रारंभ झाला. रा.के.लेले म्हणतात, "मानवी बुद्धीचा चौकसपणा व आजुबाजुच्या माणसांची आणि घडामोडींची माहिती करून घेण्याच्या कुतुहलाने बातमी मिळविण्यास माणसाला प्रवृत्त केले. या प्रवृत्तीनेच वृत्तपत्राला जन्म दिला."

भारतातील वृत्तपत्र सुरु करण्याचा पहिला प्रयत्न विल्यम बोल्टस (१७६६) याने केला. जेम्स ऑगस्टस हिकी याने 'हिकीज गॅझेट' (१७८०) हे साप्ताहिक सुरु केले. (१७८४) 'कलकत्ता गॅझेट', 'बॉम्बे हेरॉल्ड' (१७८९) 'बॉम्बे कुरियर' (१७९०) 'बॉम्बे गॅझेट' (१७९४) 'मद्रास कुरियर' (१७८५) ही वृत्तपत्रे इंग्रजी लोकांच्या करमणुकीच्या हेतूने व देशोदेशींच्या बातम्या देण्याच्या भूमिकेतून निघाली. सन १८२३ मध्ये बंगाली भाषेत 'समाजदर्पण', गुजराथीत 'दर्पण' तर १८३२ मध्ये 'दर्पण' हे मराठी व इंग्रजीतील साप्ताहिक भाऊमहाजन व बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सुरु केले. या पत्राच्या पहिल्या अंकातच पत्राचा हेतू स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, "या देशात विलायती विद्यांचा अभ्यास वाढावा आणि तेथील ज्ञान प्रसिध्द व्हावे असे या वर्तमानपत्राचा उद्योग मुख्यत्वेकरून आरंभिला आहे." इथे वर्तमानपत्र हा शब्द प्रथम वापरलेला दिसतो. वर्तमानपत्रासाठी समाज, धर्म आणि विद्या यांसंबंधी वैचारिक लेखन देण्यासाठी सूचना व आवाहन केलेले असे. त्यावरून त्या वृत्तपत्राची भूमिका स्पष्ट होते.

'मुंबई अखबार' (१८४०), भाऊ महाजन यांचे 'प्रभाकर' (१८४१) 'ज्ञानोदय' (१८४२), 'ज्ञानप्रकाश' (१८४९), 'इंदुप्रकाश' (१८६२), 'सुबोधपत्रिका' (१८७३-७४), 'अरूणोदय' इ.पत्रांनी धार्मिक जागृती, जनजागृती व समाजसुधारणेची फार महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. 'ज्ञानप्रसारक' (१८५०), 'सृष्टीदान' (१८५५) 'विद्याकल्पतरू' (१८६८), 'विद्यामाला' (१८७८) इ.वेगवेगळ्या पत्रांनी ज्ञानविज्ञानाला वाहून घेतलेले दिसते. जानेवारी १८८१ मध्ये केसरीचा पहिला अंक निघाला. 'सुधारक' (१८८८), 'करमणुक' (१८९०) इ.तत्कालीन वृत्तपत्रांची भूमिका सामाजिक उद्बोधन व मनोरंजनाची होती.

२० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात स्वराज्याच्या चळवळीचा जोर, पहिल्या महायुद्धाचे पडसाद, नवनव्या राजकीय चळवळी, सामाजिक सुधारणा इ.मुळे मराठी वृत्तपत्रांच्या स्वरूपात व भूमिकेत बदल घडत गेले. ब्राम्हणेतर बहुजन समाजाची भालेकर यांचे 'दीनबंधू' (१८७७), मुकुंदराव पाटील यांचे 'दीनमित्र' (१९१०) वा.रा.कोठारी यांचे 'जागरूक', खंडेराव बागल यांचे 'हंटर', डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'मूकनायक' 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', केशवराव ठाकरे यांचे 'प्रबोधन' इ.वृत्तपत्रांनी बहुमोल अशी लोकप्रबोधनाची भूमिका बजावली.

सन १९३१ पासून वृत्तपत्र माध्यमात सर्वांगीण स्वरूपात बदल होण्यास सुरुवात झाली. १ जानेवारी १९३१ पासून 'सकाळ' हे वृत्तपत्र सुरु झाले. 'नवशक्ती' (१९३४) 'गावकरी' (१९३८), 'तरूण भारत' (१९४४) इ.स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रांनी लोकजागृतीची भूमिका पार पाडली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा बराच प्रसार झाला. गिरणी कामगारांसाठी एक पेशात उपलब्ध होणारी 'भगवा इ पॅडा', 'तिरंगी झेंडा', 'श्रीशिवाजी' ही वृत्तपत्रे दिसून येतात तर १९६० साली स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या काळातील वृत्तपत्रांनी मोठे योगदान दिले. महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांची अस्मिता जोपासण्याचे काम १९५० ते ६० या दशकातील

वृत्तपत्रांनी केले. वृत्तपत्रांचा संबंध थेट सर्वसामान्य जनतेच्या जिवाळ्याच्या प्रश्नांशी व विषयांशी येऊ लागला. लोकाभिमुखतेनुसार वृत्तपत्रांचा चेहरामोहरा बदलत गेला. आपआपल्या प्रादेशिक भाषेचा बाज घ्यायला वेगवेगळ्या ठिकाणांहून अनेक वृत्तपत्रे निघाली. 'अजिंठा' (औरंगाबाद), 'उत्तर महाराष्ट्र' (जळगांव), 'गायकरी' 'देशदूत' (नाशिक), 'गोदातीर समाचार' (नांदेड), 'अणुदैभव', 'तरुण भारत' (नागपूर, पुणे), 'प्रजावाणी', 'पुढारी' (कोल्हापूर) मुंबईहून 'नवशक्ती', 'नवाकाळ', 'महाराष्ट्र टाइम्स', 'लोकसत्ता', 'सकाळ' इ. वृत्तपत्रांनी जन्मानसामध्ये आपली अनिवार्यता सिद्ध केली.

वृत्तपत्रांची १८ व्या शतकापासूनची चाट्याला पाहिल्यास वृत्तपत्रांची भूमिका ज्ञानप्रसार, धर्मप्रसार व जागृती, समाज जागृती, उद्बोधन अशी दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रीय चळवळ बळकट करताना स्वातंत्र्याविषयी जागृती, देशभक्ती व लोकजागृतीच्या भूमिबेतून वृत्तपत्रांनी कार्य केले तर स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रादेशिक व भाषिक अस्मितेची जपणूक केली.

वृत्तपत्रांची आजची भूमिका व स्वरूप :

आज माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीमुळे वृत्तपत्रातील तंत्रज्ञानही झपाट्याने बदलले. उपग्रहांच्या माध्यमातून व नव्या तंत्राने जग जवळ आले. वृत्तपत्राला आवश्यक असणाऱ्या वृत्तनिधीसाठी बातमीदारांचे जाळे जगभर पसरले आहे. त्यामुळे बातम्या, वृत्त या घटनांच्या माहितीसाठी वृत्तपत्रांची यंत्रणा स्वयंपूर्ण झालेली दिसते.

आजच्या वृत्तपत्रांचे स्वरूप अंतर्बाह्य बदलले असल्याचे दिसते. प्रारंभीच्या काळात वृत्तपत्रे ही व्यक्तींच्या नावाने ओळखली जात. उदा. बाळशास्त्री जांभेकरांचा 'दर्पण', लोकमान्य टिळकांचा 'केसरी' इ. मात्र जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वृत्तपत्र माध्यमातही कापॉरेट कल्चर रूढ झाले आहे. संपादकापेक्षा व्यवस्थापनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या संचालक मंडळात मोठमोठ्या कंपन्यांचे सीईओ, चेअरमन, मॅनेजर इ.चा समावेश असतो. एखाद्या ज्येष्ठ संपादकाला अपवादानेच स्थान असते. वृत्तपत्र समूह म्हणून ओळखले जातात. या समूहांची साप्ताहिके देखील असतात. इलेक्ट्रॉनिक मिडियातील facebook, Twitter, T.V. Channels शी वृत्तपत्रे निगडीत असतात. कारण आजची तरुण पिढी या माध्यमांना अधिक प्राधान्य देते म्हणून वृत्तपत्रांनी आपली भूमिका बदलली आहे. पेज थ्री संस्कृतीचे बॉलीवूड व हॉलीवूड संस्कृतीचे वाढते प्रस्थ लक्षात घेऊन वृत्तपत्रांनी बदल स्वीकारले आहेत.

इंटरनेटमुळे माहितीचे व बातम्यांचे अनेक प्रवाह व प्रकार उदयाला आले. हे आव्हान स्वीकारून वृत्तपत्रांनी स्थानिक, प्रादेशिक राज्यस्तर व जागतिक पातळीवरच्या सर्वच बातम्या, माहिती वृत्तपत्रांतून वेगवेगळ्या सदरामधून देण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे वृत्तांत लेखन (feature-writing), वृत्तांत (News letters), लोकरुची वार्ता (Human Interest Story), हलके-फुलके (Bright), क्षणचित्रे (Site Bar), व्यक्तिचित्रणपर (Personal Profile) प्रसंगानुसार लेख (Seasonal Storys), दुर्घटना कथा इ. अनेक स्वरूपात वाचकांसाठी वाचनीय साहित्य व सदरे उपलब्ध करून दिली जातात.

वेगवेगळ्या अंगाने विकसित झालेल्या पत्रकारीतने वृत्तपत्रांच्या स्वरूपामध्येही बदल झाले. १९५० च्या दरम्यान 'विकास पत्रकारिता' (Development Journalism) उदयास आली. पुढे शोध पत्रकारितेत, (Investigative Reporting) बोफोर्स, भ्रष्टाचार, घोटाळे यासारखे विषय हाताळले जातात. अन्वयार्थक पत्रकारिता (Interprative Journalism) पर्यावरण, अर्थसंकल्प, स्वाईन फ्ल्यू, कोरोना इ. सारख्या घटनांचे विश्लेषण करते. 'पीत पत्रकारिता' (Yellow Journalism), गुन्हेगारी जगातील भ्रष्टाचार, लैंगिकता, अंधश्रद्धा इ. वर प्रकाश टाकते. 'छायाचित्र पत्रकारिता', 'क्रिडा पत्रकारिता', 'कृषी पत्रकारिता' इ. नी वृत्तपत्रांमध्ये स्वतःचे स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. सर्वसामान्य जनता, वंचित घटकांच्या प्रश्नांऐवजी उच्च, अतिउच्च वर्ग, राजकीय व्यक्ती, सिनेक्षेत्र, क्रिकेट इ. क्षेत्रांशी हितसंबंध जोपासणाऱ्या बातम्यांना स्थान मिळू लागले आहे.

मात्र असे असुनही इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या स्पर्धात्मक युगात वृत्तपत्रांचे स्थान अबाधित ठेवण्याचे व स्वरूप बदलाचे श्रेय संपादक व प्रभावी पत्रकारांनाच द्यावे लागते. आजच्या काळात टिकण्यासाठी पत्रकार स्वभाषेच्या सीमेपलकडे जाऊन हिंदी आणि आंतरराष्ट्रीय संपर्कभाषा इंग्रजी, इतर पाश्चात्य भाषा आत्मरात करताना दिसतात. त्यामुळे देश-विदेशातील बातम्यांसाठी वृत्तपत्रांनी स्वतंत्र पेजेस दिलेली असतात.

वृत्तपत्रांची मुल्यात्मक भूमिका बाजूला पडून पुर्णतः व्यावसायिकता स्वीकारली गेली आहे. वृत्तपत्रावरचा संपादकीय विभागाचा प्रभाव कमी होवून जाहिरात विभागाचा प्रभाव प्रचंड प्रमाणात वाढला आहे. चाचक म्हणजे एत प्रकारच उत्पादनांचे ग्राहक हीच भूमिका ठेवून वृत्तपत्राच्या पहिल्या पानावरही पुर्ण जाहिरात बघायला मिळते. रामाजाची लाईफ स्टायल बदलण्याची आजच्या वृत्तपत्रांची भूमिका आहे. टि.व्ही., मोबाईल, इंटरनेटच्या मोहमयी दुनियेतल्या युवकाला आकर्षित करून घेताना ई-वृत्तपत्रे उदयाला आली आहेत. वृत्तपत्रांच्या भाषेतही मोठा बदल घडत गेला आहे. ग्लोबल लॅंग्वेज वृत्तपत्रांनी स्वीकारली आहे. (ब्रेविझिट, थालीनॉमिक्स)

अशारितीने आजच्या काळातील वृत्तपत्रांनी जागतिकीकरणाने आव्हान स्वीकारून आपल्या स्वरूपात अंतर्बाह्य बदल घडवून आणण्याची भूमिका घेतली. नवीन माहिती व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने संपूर्ण यंत्रणेत बदल घडवून आणला. कार्पोरेटायझेशनच्या प्रक्रियेतून पत्रकारीतेत बदल झाले. वृत्तपत्राची रचना, सदरे, बातम्या इ.मध्येही विविधता व नाविन्यपूर्णता आणली. उदा.सकाळ, लोकसत्ता, लोकमत, महाराष्ट्र टाइम्स, पुढारी इ.वृत्तपत्रांचे आठवड्यातून काही खास पुरवणी अंक निघतात. जाहिरातींचा प्रभाव वाढला. मात्र आजच्या इंटरनेट व सोशल मिडीयाच्या काळात वृत्तपत्रांचे स्थान व महत्त्व अबाधित राहिले आहे.

उद्याच्या वृत्तपत्रांची भूमिका व स्वरूपातील अपेक्षित बदल :

सतत आवश्यक असणारा 'बदल' हा भविष्यकाळाचा मंत्र बनला आहे. शतकानुशतकापासून माणुस स्वतः भोवतालच्या पर्यावरणासह बदलत व प्रगत होत गेला आहे. म्हणूनच वृत्तपत्र या माध्यमाची मागच्या काळात असलेली मुल्यात्मक भूमिका व स्वरूप बदलून वर्तमान काळात ती व्यावसायिक बनली आहे. भविष्यकाळातील वृत्तपत्र संस्थेपुढे अनेक आव्हाने आहेत. इंटरनेटच्या युगात कर्तव्यपूर्ती आणि नाविन्याला अनन्यसाधारण महत्त्व येत आहे. ज्ञान आणि प्रगतीच्या नव्या वाटा आजच्या समाजासमोर खुल्या होत आहेत. माहितीच्या महामार्गावर उभे असलेल्या वृत्तपत्रांना हे आव्हान स्वीकारावे लागत आहे.

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांमुळे मनोरंजनाचे प्रकार आणि प्रसार करणारी साधने झपाट्याने लोकांपर्यंत पोहोचत आहेत. या साधनांमध्येच एक विचित्र स्पर्धा सुरू झाली आहे. कोण किती मनोरंजन करू शकतो, माध्यम साधनांची मनोरंजनासाठी उपयुक्तता किती आहे, कोणत्या कार्यक्रम प्रकारातून अधिकाधिक मनोरंजन साधले जाऊ शकते याचा सातत्याने शोध घेतला जातो आहे. आपल्याकडे दूरदर्शन हे कौटुंबिक पातळीवरचे आणि मोबाईल हे वैयक्तिक पातळीवरचे मनोरंजनाचे साधन आहे. पुढील काळात या दोन साधनांचा प्रसार आणि उपभोग खुपच वाढणार आहे. मनोरंजनाच्या स्वरूपातही बदल होण्याची शक्यता आहे. याचा परिणाम वृत्तपत्रांच्या कार्यपध्दतीवर व भूमिकेवरही होणे अपरिहार्य आहे. ई-वृत्तपत्रांचे महत्त्व वाढणार आहे. दिवसेंदिवस पत्रकारितेला गौणत्व दिले जात आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या उत्पादनाची जाहिरात करताना जाहिरातदारांपुढे ते उत्पादन विकत घेण्याची क्षमता असणारे ग्राहक असतात. त्याच पध्दतीने बातम्या देणाऱ्या संस्थांबाबत होण्याची शक्यता आहे. एखाद्या उत्पादनाला जी किंमत असते तशीच बातम्यांनाही असते आणि ती किंमत बाजारातून अर्थात ग्राहकांकडून वसूल करण्याची वृत्तपत्रांची भूमिका राहणार आहे.

वृत्तपत्रांचा कणा असलेल्या पत्रकारितेच्या कार्यपध्दती व भूमिकेमध्ये बदल घडू घातला आहे. वैयक्तिक आवडी-निवडी, व्यक्तिसापेक्ष, उपभोगाचे स्वातंत्र्य याला महत्त्व मिळत असल्याने बातम्यांचा देखील व्यक्तिसापेक्षतेकडे कल वाढत आहे. वाचक (ग्राहक) आपल्या बुध्दीला, खिशाला, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आवडी-निवडीला

साजेशा बातम्याच म्हणजे वृत्तपत्रे विकत घेतील. 'ब्रँडेड न्यूज' ला महत्त्व येईल. उत्पादनांच्या ब्रँडप्रमाणे हे 'ब्रँडस्' तयार करणाऱ्या वृत्तसंस्था असतील. अर्थात भविष्यातील वृत्तपत्रांच्या भूमिका आणि स्वरूप यात अमुलाग्र बदल होण्याची शक्यता आहे. अर्थात त्यामुळे पत्रकारिता व वृत्तपत्रांच्या कार्यप्रणालीत बदल घडत जाणार आहेत.

एकंदरीत वृत्तपत्रमाध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेचा विचार करतांना पुढील निष्कर्ष मांडता येईल.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी लागलेला मुद्रणकलेचा शोध हा वृत्तपत्र प्रसारमाध्यमांच्या उदयासाठी पायाभूत भरला. इंग्रज लोकांच्या करमणुकीसाठी व देशोदेशीच्या बातम्या देण्याच्या भूमिकेतून भारतात पहिली वृत्तपत्रे व नियतकालिके इंग्रजीतून निघाली. समाजप्रबोधनाच्या व मनोरंजनाच्या भूमिकेतून 'दर्पण' हे-मराठी व इंग्रजी पत्र निघाले. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला राष्ट्रीय चळवळींमध्ये राष्ट्रभक्तीची ज्वाला तेवत ठेवण्याची भूमिका त्या काळातील देशभक्त व नेते असणाऱ्या संपादकांनी वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून निभावली. १९५० च्या दशकात महाराष्ट्र राज्य निर्मितीच्या काळात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांनी मोठे योगदान दिले.

१९९१ नंतर जागतिकीकरणाचे आव्हान स्वीकारून आधुनिक तंत्रज्ञानाने वृत्तपत्रांनी आपल्या अंतर्बाह्य स्वरूपात बदल घडवून आणले. ई-वृत्तपत्रे व त्यांचा वाचक वर्ग निर्माण झाला. त्यामुळे मराठी वृत्तपत्रे जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचली.

आजच्या काळात वृत्तपत्रांवर बातम्यांपेक्षा जाहिरात क्षेत्राचा प्रभाव आणि वृत्तपत्रीय लेखनात वेगवेगळे प्रवाह दिसून येतात. पत्रकारीतेमध्ये बदल घडत गेले. 'कार्पोरेटायझेशन' प्रक्रियेत वृत्तपत्रांची भूमिका बदलली असली तरी वाचकांना महत्त्व देऊन वृत्तपत्रात विचारमंच उपलब्ध करून देत वृत्तपत्र स्वरूपात बदल झाले.

पुढील काळात वृत्तपत्रांच्या भूमिका वेगळ्या असण्याची शक्यता आहे. कारण व्यक्तिसापेक्ष उपभोगाच्या स्वातंत्र्याला महत्त्व आणि उत्पादकांचा वाचकांकडे 'ग्राहक' म्हणून बघण्याच्या दृष्टीकोनामुळे ज्याला ज्या प्रकारच्या बातम्या, माहिती व मनोरंजन हव्या त्या पध्दतीने उपलब्ध करून देण्याची वृत्तपत्रांची भूमिका असेल.

एकंदरीत १९ व्या शतकापासून उदयाला आलेल्या वृत्तपत्र माध्यमाने लवचिक भूमिका स्वीकारून स्वतःमध्ये देश, काळ, परिस्थितीप्रमाणे बदल घडविले आहेत. आपला वाचक वर्ग अबाधित ठेवला आहे. इलेक्ट्रॉनिक स्पर्धात्मक माध्यमात व तंत्रज्ञानाच्या भडीमारातही आपली परिणामकारकता व अनिवार्यता सिध्द केली आहे. वृत्तपत्र हे व्यापक, मुद्रित माध्यम काळानुसार, गरजेनुसार बदल स्वीकारत गेले असल्याने प्रसार माध्यम व साहित्य संशोधकांना त्याचा अनेक अंगांनी संशोधनात्मक अभ्यास करण्याची संधी आहे. वृत्तपत्रांचे बदलते चेहरे, स्वरूप व भूमिकेविषयी अरविंद गोखले यांनी म्हटले आहे की, "२१ व्या शतकातील वृत्तपत्रे ही एक दुसऱ्याची नक्कल करीत कुठे जातील हे सांगता येत नाही. वृत्तपत्रे एकोणीसाव्या आणि विसाव्या शतकातील ध्येयवादी होती. एकविसाव्या शतकात ती ध्येयवादी असतील वा नसतील, त्यांचे ते ध्येय वेगळे असले तरी ती परिणामकारक मात्र पूर्वी इतकीच राहतील."

संदर्भ :

१. साहित्यसंशोधन वाटा आणि वळणे-डॉ.सुभाकर शेलार, अक्षर वाङ्मय प्रकाशन, पुणे. जून २०१९.
२. मराठी वाड.मयाचा विवेचक इतिहास, अर्वाचीन काळ - प्र.न.जोशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००९.
३. मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास - रा.के.लेले, कॉन्टिमेंटल प्रकाशन, पुणे.
४. पत्रकारिता चिकित्सा व स्वरूप - महावीर जोधळे, सुविद्या प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर २००५.
५. मराठी निबंध - उद्गम आणि विकास - डॉ.गिरीश मोरे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, जून २००९.
६. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका - 'वृत्तपत्रांचा बदलता चेहरा', अरविंद गोखले, जानेवारी, फेब्रुवारी, मार्च २००३, अंक ३०४.
७. लोकसत्ता - 'ब्रँडेड न्यूजचे आगमन निश्चित आहे' संजय रानडे, मंगळवार १ फेब्रुवारी २००१, पृष्ठ क्र.४.

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shlynath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Term Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahmednagar District	Mr. Vitthal Kodus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Intiaz Dharker's 'Purdah'	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

Recent Trends in Indian Cinema

Umakant Kadam

Asst. Professor and Head

Dept. of English

Sau.Sushilamai Kale Arts, Commerce and Science College

Gautamnagar, Post-Kolpewadi, Tal- Kopargaon, Dist- Ahmednagar, Maharashtra.

Changdev Kharat

Asst. Professor

Dept. of English

Sau.Sushilamai Kale Arts, Commerce and Science College

Gautamnagar, Post-Kolpewadi, Tal- Kopargaon, Dist- Ahmednagar, Maharashtra.

Introduction-

Cinema is one of the most important parts of literature. Every literary piece is reflection of society. This reflections directly or indirectly presented in cinema. Sociological approach believes that there is relation between arts and society. Art is not created in a vacuum, it is a social product. Any literary piece is a social institution. This is true in case of cinema also. Indeed in primitive societies, literature was an inseparable parts of society, connected to rituals, magic work and play. Literature has also social functions to perform. Majority of questions raised by cinema are social questions.

Indian Cinema : Beginning

Cinema could be referred as the bread and toast of the Indian audience. With one of the most vast and most expanded film industries in the world, Bollywood reaches up to 1.2 billion Indians and to the world outside the continent. To understand the changing trend that has occurred in Indian cinema let look at the abyss of the history of Indian cinema.

'Raja Harishchandra' is a legendary film directed by the father of Indian cinema Dadasheb Phalke (1913). This 40 minutes silent film is the first full length Indian feature film constructed on the eponymous legend of King Harishchandra who mortified his wife children to keep true to the promises of sage Vishwamitra. The theme of integrity morality and the repercussion of traditional Indian mythology is predominant in its approach. We find that between 1940 and 1960 Indian film makers and actors left an indelible ramification on the film that are produced today.

Indian cinema in old times, had seen undaunted, courageous filmmakers forged their stories that defied social taboos and questions of homosexual relationship, illicit affairs, etc. The embracement came in full-fledged during the millennial age.

Movies like Shree 420(1955), Pather Panchali(1955), Mother India (1957), Mughal-e Azam(1960), Nissamma(1955) are the best examples of the phase. The socio-political impact, the struggle and drudgery which every Indian had to go through is reflected in the conscience of the films. The movies whirl round the reverie of a common man, - by the adversities of life, and in the course of the novel is revealed as a round character and end happily.

The Second phase of Indian Cinema: Changes

The second phase of Indian film/cinema constitutes the reversion of themes from the poor, feeble man to the urban working class society. Later the backbone of the cinema was musical, comedy, underworld mafias of Bombay, cunning villain and love stories of the protagonists divergent in their economic status.

In the cinemas like Deewar we find a hero, who is sterling in the art of dancing, punching and kicking and acts as a savior to the 'damsel in distress'. Movies like Aradhana(1969), Deewaar(1975), Zanjeer(1973) and Sholay(1975) marks this period and can be interpreted as the birth of 'commercial Bollywood' which was charged with elements of action, comedy, musical, melodrama and the point of conversions being the male heroes, leaving a spinet of place for the evolution of female protagonists. The new wave cinema originated in Karnataka and Kerala. P.R.Reddy's Samskara(1970) and Adoor Gopalkrishnan's Swayamwaram(1972) were the trend setters in Kannada and Malyalam respectively.

Cinema of the 1980s witnessed the most diverse shift in the thematic representation. The science fiction such as Mr. India(1987) made it's appearance on the big screen and was followed by Qayaamat se Qayaamat Tak, Jo Jeeta Wohi Sikandar, Maine Pyaar Kiya, Baazigar and other South India films such as Elippathayam, Pokkuvayil, Oridath and Piravi, etc.

The Third phase of Indian Cinema: Changes

The last phase of Indian cinema began in 2005. The major change that these movies depict is the 21st century human race. They also depict a concoction of human misery, mirth, escapades, simplicity of domestic life, visual effects, global appeal, the desire for realism and the lack of utopia which had been previously given a splendid importance.

In present cinema, women are casted as protagonists and the sexual orientation is not a matter of discomfort any more, Bandit Queen(1994) in which the audience find a woman as a heroine who is sexually harassed by decoits. In recent Marathi cinema, Duniyadari(2013), Timepass(2014), Shwaas(2004), Sairaat(2016), Soholaa(2018), etc. modern features such as feelings and emotion of modern man's predicament, needs, hopes, aspirations are shown.

Conclusion

Thus, as it has been said above, the Indian Cinema got many changes according to time.

References

1. <http://www.scribd.com>
2. <http://www.wikipedia.com>
3. Ashok Thorat, Kumar Iyyer, Vilas Salunke, Janardan Nair, *A Spectrum of Literary Criticism*: Frank Bros. and Co., 2001.

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence the Court is in Session'	Mr. Shlymath Tokte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (2)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdnagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Mahad (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 *
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सी. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोतरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सी. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

Role of Dopamine in Happiness of Human Body

Prof. P. S. Thorat
Department of Chemistry

Abstract:

Dopamine is a Neurotransmitter that is produced in the substantia nigra a brain part. As Dopamine is a major transmitter in the extrapyramidal system brain and important in regulating movement. It is a chemical messenger in your body. It works by chemical signal which pass information from one neuron to the next in the tiny space between them. As dopamine is the neurotransmitter it play vital role in happiness for human that everyone seems to know about. The current paper reveals about role dopamine in happiness. As hormone is associated with other hormone for happiness it regulates our mood. When person physically show expression for happiness which activate dopamine and increased in body it creates happiness expression but when decreased it produce oxytocin, serotonin, other hormones that result in depression were studied in human being by analysis traits like behaviour, attraction, learning ability and motivation.

Keywords:- Dopamine, happiness, Interaction

Introduction :-

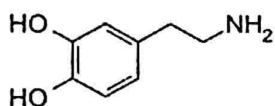
The meaning of life is that of Engine that fills the soul .it is your true sence . It is your freedom that you can never take away our capacity to be mild change in negative mood appear to have either effect on cognitive control processes . while positive mood affects aspects of actualization planning and change .The cognitive effects may be related to neurochemistry with positive mood effects mediated by dopamine ,while the negative effects of mood may be mediated by serotonin in levels .every parson needs to find the meaning of life since but make us dream ,sings , laugh ,cry ,and make mistake to learn without this sense we wander the world but we do not live .the life is to know why you are here what you can bring to a reflection on who are and what we want to do distance us from the interpersonal conflict gives meaning to our existence marks our objectivities step by step climb the ladder of our dreams our goals . what we want to achieve that makes us feel happier .When we find the meaning of life you find peace because feel satisfied and learn that only being well with yourself you can be well with others that look for your sense of life.

Role of dopamine :-

Inside the brain dopamine plays important role in executive function motor control. motivation , arousal, reinforcement and rewarded as well as lower level function including lactation .sexual gractification and nauses. the dopaminergic cell groups and pathways make up dopamine system which is neuromodulatory.

Structure of dopamine :

A Dopamine molecule consist of a catechol structure . benzene ring with two hydroxyl side groups . with 1 amine group attaché via an ethyl chain

dopamine(3,4 dihydroxyphenethylamine)

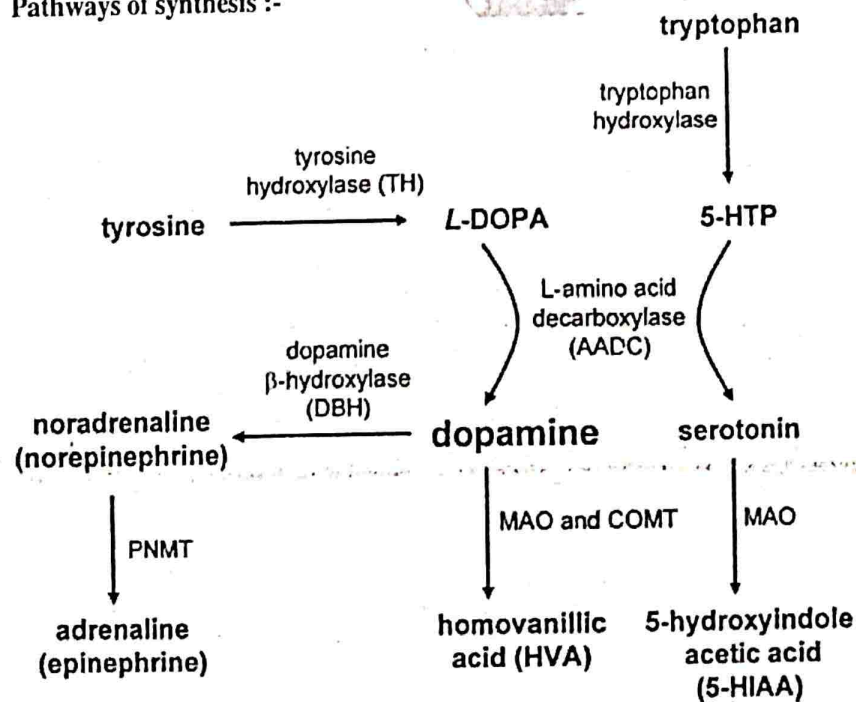
Mechanism of Dopamine :-

Dopamine is a hormone and neurotransmitter that plays a no important role in the human brain and body .not only in the human brain but is also present in a wide variety of animals including both vertebrates and invertebrates . in the brain this substituted phenyl ethyl amine function as a neurotransmitter activating the five known types of deopamine receptors D₁,D₂,D₃,D₄,D₅ as their variants dopamine is produced in several area of the including substantia nigra and the ventral tegmental area .dopamine also acts as a neurohormone released by the hypothalamus . its main function as a hormone is to anterior tegmental hypothalamus . its main function as a hormone is to inhibit the release of prolactin from the anterior lobe of the pruituitary gland . outside the nervous system dopamine function in several parts of the body as a local messenger . In the blood vessel it inhibits Norepinebrine release the acts as vasodilator .in the kidneys it increase sodium excretion and urine output in the pancreas .it reduce insulin production in the digestive system .it reduceec gastrointestinal motality and protects intestinal mucosa and in the immune system .it reduces the activity of lymphocytes with exception of the blood vessel .dopamine in each of these peripheral system has a pacacrine function . dopaminergic neurons transmitter is dopamine are comparavitley few in no atotal around 400,000 in the human brain and their cell bodies are confined to a few relatively small brain areas but they send projection to many other brain exerts powerful effects on their targets .

Synthesis of dopamine :-

Dopamine is synthesized from the amino acid tyrosine which is taken up into the brain on active transport mechanism.

Pathways of synthesis :-

Objective of to study dopamine :-

- 1) To study role of dopamine in the human behavior .

- 1) How hormone are changed the mood of human being .
- 2) To study the expression of in dopamine in the human body by observation.
- 3) This study aim to quantity and compare the difference in base line happiness and mood .

Material and methods:-

Sample of the fifty person are observed in daily routing works

Sampling method :-

Simple random and convenience sample method are used .

It includes sample area and sample size on which research paper work out .

Sample size:- fifty person .

Sample area : Observation is done by in daily routing people in kolpewadi area.

Research methodology :-

1) Research design and data collection :

1) Explanatory and descriptive research design used to work out the objective where data collection work out through primary and secondary sources .

1) Primary Source	2) Secondary Source
1) Discussion	1) Wikipedia
2) observation	2) Journals
3) interview	3) Books and Novels

2) Research design data can collected from 50 person sample

5

Hypothesis :-

study for happiness

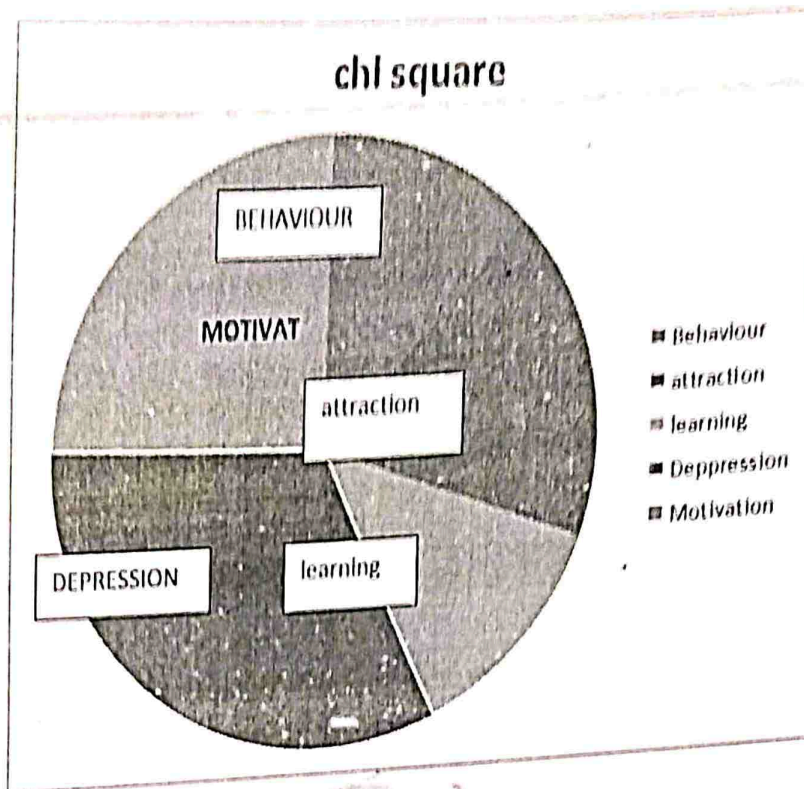
1) For testing hypothesis null hypothesis and chi square method used to work out .

- 1) H_0 = Dopamine plays vital role in happiness in the human being
- 2) H_1 = Dopamine does not plays vital role in human body for happiness

following traits

- 1) Positive thinking :- It includes the attraction ,behavior ,learning and motivation due to more secretion of dopamine .
- 2) Negative thinking :- It includes the depression due to less secretion of Dopamine

Sr no	Character	OBSERVED	EXPECTED	Deviation (O-E)	$\chi^2 = \frac{(O-E)^2}{E}$
1)	Behavoiur	05	10	-5	2.5
2)	Attraction	04	10	-6	3.6
3)	Learning	05	10	-5	2.5
4)	Depression	02	10	-8	6.4
5)	Motavitional	03	10	-7	4.9
total		19	50	-31	19.9

Interpretion:-

1. The motivation is more responsible for dopamine hormone secretion in human being rather than behavior, attraction and learning.
2. Which result for the depression of person.
3. The positive thinking is due to more dopamine in human being.
4. negative thinking indicate that less dopamine in the human being.

Conclusion:-

1. From the result it Reveals that the most of the people are found in depression which gives information about less secretion of dopamine hormone in the human body.
2. which concludes to negative thinking and other factors such as stress, anxiety, perkin disease etc
3. While the motivation, behavior, attraction, learning ability person learning ability person shows positive thinking due to more secretion of dopamine in the human body among it motivation plays vital role in the positive thinking
4. Which increases higher level of dopamine in human body as seen in the person shows.

Discussion :-

From the above study i discuss that dopamine plays important role in happiness .To improve the positive thinking following activity are most important in our daily life.

1. Eat less saturated fat 2) Daily exercise 3) listen to music song
2. Get enough sleep 5) Eats lot of protein 6) Consume probiotic
3. Think positively 8) Mind Freshness .

References:-

1. Arias-Carrion o Poppel E Dopamine learning and reward-seekingbehavior Acta Neurobiol Exp 67 (4): 481-88
2. Romanelli RJ, Willamis JT Nerve KA (2009)Chapter 6 : dopamine receptor signaling : intracellular pathways to behavoiur"
3. Beaulieu JM ,Gainetdinov RR (march2011)"The physiology, signalling and pharmacological of dopamine receptors" Pharmacological reviews 63(1): 182-217
4. Bjorklund A, Dunnett SB (MAY2007)"Dopamine neurons syatem in t the brain :an update" Trends in Neuroscience .30 (5)
5. Musacchio J M.(2013)."Chapter 1: Enzyme involved in the biosynthesis and degradation of catecholamines". In iverson L (ed). Biochemistry of Biogenic Amines .Springer pp1-35. ISBN 978-1- 4684-3171-1
6. Seemen P (2009) ." Chapter 1:htorical overview :Introduction of the dopamine recetors" In Neve k (ed)
7. Jankovic J (April 2008)."Parkinsons disease: clinical features and diagnosis"
8. Schultz w(2007) ."Multiple dopamine functions at different time courses
9. Bromberg -Martin ES, Matsumoto M Hikosaka o (December2010) . Dopamine in motivational control ,rewarding and alerting.

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Intiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 *
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

New Trends in Information Communication Technology

Shinde Jyoti Mayur

Asst. Professor

Dept. of Commerce

Sau. Sushilamai Kale Arts, Commerce & Science College,
Gautamnagar, Post Kolpewadi

Introduction :-

Information communications Technology spreading rapidly change in our country. The Today's world is whole changes of all fields for business sectors education sectors, government sectors society etc. information and communication technology is an extended terms for information technology.

Information and communication technology is an extended term for information which stresses the role of unified communication and the integration of telecommunication computers as well as necessary software, its storage and audio- visual systems which enable all users to access, store, transmit manipulate information communication technology communication technology has challenged our thinking on physical, geographical and industry boundaries on distance speed and communication new business models have emerged developed new technology product are produced easily in our business.

Objectives :-

1. To study the concept of information communication technology.
2. To study the characteristics of information communication technology.
3. To study the various components of information technology.
4. New trends in information communication technology.

Defination :-

Information communication technology is interconnected system or sub system of equipment that is used in the acquisition, storage manipulation, management transmission or reception of data or information. It refers electronic messages, e-mail and fax, sharing a corporate digital library, advertising, sales and customer support.

Characteristics :-

1. Storage
2. Management
3. Acquisition
4. Manipulation
5. Easy availability of update data
6. Transmission or reception of data or information

Technical components :-

Computers :

We know that all business sectors depend on computers. Because computers were originally used for calculating numbers and have gradually become useful in offices and industries. In recent times simplified models that lists the uses that computers, writing letters, diagrams, mathematics and handling financial records.

Internet :

The internet is a global collection of many types of computer to computer networks that are interconnect to each other. It is increasingly becoming the solution to many information the two most commonly used being electronic mail and world wide web [WWW]. It plays a significant role in education, health, political processes, economy, agriculture.

Current trends in Information technology :-

Cloud computing :

Is being hailed by industry analysts as the next big trend in information technology companies want to ensure employee have the ability to access and synchronize data both inside and outside their company walls in a safe effective and timely manner. Technology firms like Microsoft, Dell and HP all offer resources that companies can use to reduce costs and give employees greater accessibility to pro-prietary company applications no matter where they are.

Smartphone's and Tablets :

Just for talking probably doesn't own a Smartphone or is not taking full advantage of its many features ABI research a market intelligence company predicts that 1.2 billion Smartphone's will enter the market from 2012 to 2017. As the year progress Smartphone's have been getting noticeably smaller and thinner in the tablet market spare Apple's, Ipad continues to show case incredible demand with 15 million ipads shipped in the first quarter of 202 alone.

Mobile wallets :

Technologies companies like google visa and master card are bracing for a rise in mobile payment technologies or mobile wallets, Juniper research a V.K. based research firm predicts that payments using near field communication enabled technology will be at \$180 billion by 2017.

Server centric computing :

Enough have with your personal or business data to cause you to burst into tears. In many instances the documents applications and files stored on that PC can never be recovered many companies have a transitioned to a server-centric or thin client environment to prevent these types of scenarios from occurring. In a server- centric IT environment all files applications and programs reside on the server instead of your PC.

Conclusion :-

New ICT's can offer real opportunities to improve the quality of community life, computer, internet, mobile phones, technical components its most important. A healthy information society is concerned with getting reliable and timely information to its members.

References :-

1. Martin J.W., The global information society. England Aslib - PP3, 1995.
2. Federal republic of Nigeria, Nigeria national policy of information technology, 2001.
3. Ud S. Lash, critique of information, London, sage pp 13, 2002.
4. <https://itstillworks.com/phone>.
5. <https://WWW.springer.com/book>.

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shrivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (2)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahmednagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Intiaz Dharker's Purdah	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev, Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulkar's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institustion	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof.P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil

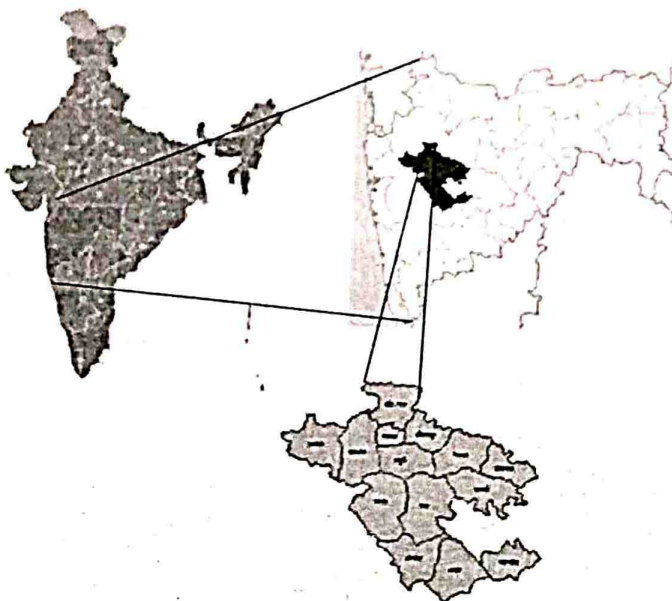
Mr. Vinod Maind
Assistant Professor
Head, Dept. of Geography,
SSKACS Collage Kolpewadi

Introduction:

The rural sector of the economy is characterized by the existence of a large unemployment and under-employment of rural labour force and it has been maintained that the marginal productivity of labour in this sector is zero so that even a large volume of the rural labour force be withdrawn, the total agricultural output will not fall.

The use of biological-chemical techniques such as high yield Varieties of seeds, fertilizers and insecticides can be explained in terms of the same factors as those affecting farm mechanization ; such innovations represent an increasing ability to substitute capital for land and in case of mechanization of labour.

Study Area

Research Problem:

A technique of production is a function of the available technology and the relative prices of the factors of production, and it refers to the combination of factor inputs in the production function.

The new agricultural technology characterized as biological-chemical technology based on the use of high yield Varieties of seeds and fertilizers is land-augmenting and labour saving in nature. It has been adopted by the large farmers to save their labour cost and in combination with the use of mechanization to bring about more intensive cultivation of their land to increase output. On the other hand, the small farmers, who have adopted it, have done so primarily due to

Its land augmenting character to increase the productivity of the small area of land they cultivate and this has led to an upward shift in the demand function of labour also.

Objectives:

1. To investigate the impact of High Yield Varieties in agriculture.
2. To define the technical change through Bio-Chemical and mechanical components in agriculture sector of study area.
3. To analyses to impact of High Yield Varieties of crops on production and employment in agriculture

Methodology:

A comprehensive Questionnaire will be framed covering all aspects of farming with special emphasis on the status of the farmers, the area devoted to each crop, the extent of the cultivable area irrigated, the output of each crop, the use of different kinds of inputs, the labour force available on the farms, the input of labour by each farmer on growing different crops, the area of land and the crop having the use of High Yield Varieties seeds.

Random sampling method use for sampling collection.

The calculation of intensity of employment, Crop and cropping pattern through proper statistical tools coefficient and co-relation analysis use on basis of objectives.

International Status:

USA and other countries where land is abundant and labour is scarce, the major economic factor for the adoption of the biological-chemical techniques appears to be their labour saving character. In case of some of the less developed countries which have abundance of labour such as in India, the managerial diseconomies operate as a major constraint for the large farmers who are found to cultivate land less intensively than the small farmers by employing substantially less labour per acre.

National Status:

According to Dr. C.H. Hanumantha Rao it is the labour-saving character of new seeds and fertilizers which is an important factor favouring their adoption among large farms in such countries. In case of the small farmers, however, it is the land-augmenting character of these innovations which is the major factor favouring their adoption.

There is no technical complementarity between the use or mechanical and High Yield Varieties technology and each of them can be used independently or the other and it has been pointed out.

Conclusion:

The agricultural economy provides the major portion of the income and employment in the region with the result that the structure of output and employment in the region has not undergone any basic change in spite of considerable effort at development of the resources of the national economy.

References:

1. C.H. Hanumantha Rao, technical change and distribution of gains in Indian agriculture.
2. Richard T. Strohl : "Technology on the Small Farm; what has worked", *Co-operative News Digest*, Vol.XXXIII, No.2.
3. R. Nikolitich, "Family-operated Farms : Their Capability with Technological Advance", *American journal of Agricultural Economics*, Vol.51, No. 3, 1969.

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Imtiaz Dharker's Purdah	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev, Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulker's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Instituition	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची वाव	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (16)	117 ✓

नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन

प्रा. बी. डी. कांबळे

सहा. प्राध्यापक.

सौ. सुशिलामाई काळे कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय गौतमनगर.

परिवर्तन ही काळाची गरज आहेत. एकूणच मराठी साहित्यात देखील होत असलेल्या परिवर्तनातून ग्रामीण साहित्याची संकल्पना पुढे आली. असे परिवर्तन अधून मधून साहित्यात येत असते, कारण ती काळाची गरज आहे. कालपरत्वे जीवन बदलते, जीवनातील भौतिक अवस्थेत बदल होत जातो. समाज बदलतो, समाजाची दृष्टी बदलते. त्यामुळे त्याच्या आचार-विचारात बदल होत जातो. त्यामुळे त्याच्या जगण्याची प्रवृत्ती बदलते. त्यात नवनवीन संकल्पनाची भर पडते. माणसाच्या-भौतिक आणि ऐहिक गरजा बदलतात. सुख दुःख विषयाच्या कल्पना बदलतात, त्याचे प्रश्न बदलतात, पडलेले प्रश्न सोडविण्याचे उत्तरे व पध्दती बदलतात, काही जुने प्रश्न संपले तरी नवनवीन प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. मनाला पडलेले प्रश्न कधीच संपत नाही, पण त्याचे स्वरूपही टिकून राहत नाही. एकूण विश्वातच सारखे बदल चालू असतात. ते कधी सहज समजतात तर कधी उशीराने समजतात. सृष्टीचा बदल ही प्रवृत्ती आहे सृष्टीतील आमीबा उत्पत्ती पासून आज चंद्रावर माणूस जावून पोहचला. हे परिवर्तन मानवाच्या आकांक्षा व जिद्दीतून चालू राहते.

सृजनाची क्षमता असलेला संवेदनशील साहित्यिक या बदलाचे सुक्ष्मतेने त्याच्या कुवती नुसार आकलन करून नोंद घेत असतो. या निरीक्षण व नोंदीतून त्याच्यात सृजनता जन्माला येते. शेवटी साहित्य निर्मिती ही नुसतीच साहित्यिकाची कल्पनासृष्टी नसते. त्या कल्पना सृष्टीच्या मागे त्याचे जीवनानुभव असतात, त्याचे आरेखन त्याच्या साहित्यातून करीत असतो. त्यामुळेच नित्य बदलणारे मानवी जीवन आणि साहित्य यांचा अनुबंध मान्य करावाच लागतो.

नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीचा संशोधनात्मक अभ्यास करत असतांना लेखकांनी ज्या सामाजिक प्रादेशिक जीवनजाणिवा मांडल्या आहेत. त्यांच्या परिवर्तनाच्या आंगाणे मांडणी करणे ही आजच्या कादंबरीच्या संशोधनात्मक नवा प्रवाह म्हणता येईल. त्या अनुशंगाने काही ग्रामीण कादंबरीची चर्चा या शोधनिबंधात केली आहे.

वासुदेव मुलाटे यांची १९८९ साली मेहता पब्लिशिंग ने प्रसिध्द केलेली विषवृक्षाच्या मुळ्या "यात समग्र सहकार क्षेत्रात दर्शन घडविणारी आजही मराठीतील ती एकमेव कादंबरी आहे." १९६५ ते १९७५ या काळात सहकाराने महाराष्ट्रभ झपाटलेला होता. या सहकारातून नवनवीन सहकारी संस्था, कारखाने आणि बँका सहकारी तत्वावर स्थापन होत होत्या. ग्रामपातळीवर पतसंस्थाबरोबरच कुक्कुटपालन सोसायटी, वराह पालन सोसायटी, मधुमक्षिका पालन सोसायटी, दूध पुरवठा सोसायटी अशा सहकारी संस्था मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत होत्या. पण सहकारी सखर कारखाना सुतारिणी निर्माण झाल्या होत्या. तर नगर भागात खरेदी विक्री संघ इ. बरोबरच जिल्हा सहकारी बँका आणि भूविकास बँकांच्या शाखा गावोगाव स्थापन केल्या जात होत्या. आर्थिक व्यवहारांमुळे राजकारणातल्या व्यक्ती सहकारी क्षेत्रात नेतवृत्त करू लागला होत्या. त्यासाठी जीवनेणी स्पर्धा सुरू झाली.

सहकार ही राजकारणाची एक शिडी बनली, यातून भ्रष्टाचार बोकाळला: तेव्हा लेखक म्हणतात "सहकाराचा वृक्ष खरा तर कल्पवृक्ष! पण तो तसा उरला नाही तो विषवृक्ष झालाय आणि त्याच्या मुळ्या

खोलवर जमिनीत पोहचल्या आहेत.^३ एकूणच महाराष्ट्रात सहकार क्षेत्रात कसा भ्रष्टाचार झाला त्यामुळे काही सहकारी संस्था बंद पडल्या हा ग्रामीण परिवर्तनाचा विषय येतो.

विश्वास पाटील यांची समाज व्यवस्थेतील वास्तव परिवर्तन मांडणारी साहित्य आकादमी पुरस्कार प्राप्त कादंबरी 'झाडाडाडती' होय. कादंबरीमध्ये धरण ग्रस्तांच्या जीवनाची कैफियत जीवंतपणे मांडली आहे. धरण बांधल्यामुळे सर्व सामान्यांच्या शेतीला पाणी मिळेल, त्यांच्या जीवनाची उन्नती होईल हा हेतू होता. परंतु तेथील राजकारणी गरिबाचे सुख हिरावून घेतात. त्या धरण ग्रस्त शेतकऱ्यांना मरण यातनांना सामोरे जावे लागते. प्रस्तुत कादंबरी विषयी डॉ. तानाजी पाटील म्हणतात.^३ "धरण ग्रस्तांच्या जीवनाचा व्यापक पट उलगडणारी शौकात्मक कहाणी" म्हणूनच मराठी ग्रामीण परिवर्तनवादी कादंबऱ्या पैकी एक महत्वपूर्ण कादंबरी म्हणून झाडाडाडतीचा नामोल्लेख करता येईल.

'असं जगणं तोलाचं' ही शेपराव मोहिते यांची कादंबरी होय. यात मराठवाड्यातील कावाड कष्ट करणाऱ्या आपल्या मातीशी नाते जपणाऱ्या शेतकऱ्यांची भावस्पर्शी कहाणी आहे. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये तीन पिढ्यांचा इतिहास मांडला असून पहिली पिढी हरिबा व कासाची आहे तर दुसरी नामु व गोपाळाची आहे. तर तिसरी पिढी श्रीरामाची आहे. गावागाड्यातील त्यांचे स्वभाव, आचार-विचार, कष्ट दुःख दैन्य, भाव, भावकी, कौटुंबिक नातेसंबंध समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण जागतिकीकरणाचा ग्राम जीवनावर पडलेला प्रभाव टिपलेला आहेत. थोडक्यात शेतकऱ्यांचा जगणं मोलाच असूनही त्यांच्या ढासळत चाललेल्या तोलाचा व्यापक पट या कादंबरीमध्ये चित्रित झाला आहे.

'असं जगणं तोलाचं' ही कादंबरी निखळ कादंबरी म्हणून वाचकांना खिळवून ठेवते, अस्वस्थ करते आणि शेतकरी कुटुंबाविषयी नव्याने विचार करायला प्रवृत्त करते हे या कादंबरीचे वैशिष्ट्ये आहेत.^४ एकूणच जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये कसे परिवर्तन झाले यांचे प्रखर चित्रण येते.

'कोंडी' ही रविंद्र शोभणे यांची १९९३ मध्ये आलेली ग्रामीण कादंबरी होय. 'कोंडी' या कादंबरीमध्ये विदर्भातील ग्रामजीवनातील वास्तवता मांडताना स्वातंत्र्यानंतर आलेल्या यंत्रयुगामुळे बदलता ग्रामीण माणसिकतेचा देव घेतला आहे. या कादंबरीच्या अशायाची समीक्षा करतांना कीर्तीमुळीक म्हणतात. "या कादंबरीच्या निमित्ताने रविंद्र शोभणे आपल्या समोर एक वास्तव खेडे उभे करतात. खेड्यातील राजकारणी वृत्तीच्या प्रतिष्ठित व्यक्तीची, गावातील स्वतःचे वर्चस्व टिकविण्यासाठी होणारी स्पर्धा त्यासाठी त्यांनी जमा केलेल्या गुंडांचे हल्ले-प्रतिहल्ले, गावात येणाऱ्या भटक्या, निराधार व्यक्तीची गावाकडून होणारी वाताहत, गावातील धुर्त, मारवाडी दुकानदार व सुड घेण्याऱ्या त्यांच्या योजना या सारख्या घटना त्यांनी संयमित रीतीने रेखाटल्या आहेत. गणपत कौसीच्या या कुटुंबात निर्माण होणाऱ्या ताणतणावाचे मागोवा वेधकपणे घेतला आहे.^५" आजही ग्रामीण भागात सरंजामदारीचे लोक सत्ता व जोडीला पैसा यांच्या जोरावर माजोर झालेले आहे. ग्रामीण भागात गरीब शेतकऱ्यांना 'वारा आणि फेका'-असा परिवर्तनवादी विचार करतांना दिसतात. म्हणून ही कादंबरी एका ग्रामीण तरुणाची तसेच आजच्या पिढीची शोकांतिका आहे.

कृष्णात खोत यांची 'गावठाण' ही कादंबरी मौज २००१ च्या दिवाळी अंकातून प्रसिध्द झाली. "कोल्हापूर जिल्ह्यातील पन्हाळा जवळचे गाव त्यांचे आहे. या प्रदेशातील डोंगमुलूख, त्या खेडेगावात राहणारी माणसे, त्याचे जगणे, त्याचे निर्सगाशी, प्राण्यांशी असलेले नाते जवळून अनुभवले आहे. त्यांचे रंग, गंध, त्यांच्या कादंबरीत सहजपणे आले आहेत^६"

'गावठाण' मधील दुर्गम भागात राहणारी माणसे त्यांच्या भाव विश्वासह व्यक्त घेतात. अल्पभूधारक शेतक-यांना भविष्यात कोणताही आधार नाही तर शिक्षणासाठी त्यांच्याकडे पैसे नाही. या भागातील माणसे कुटूंबाच्या उदरनिर्वाहाच्या गोष्टींनाच प्राधान्य देतात. पहिल्यांदा जगण्याचा विचार करावा लागतो. माणसाची भूक भागली तर त्याला पुढच्या गोष्टी सुचतात. यावर लेखक विचार करायला लावतो. त्यामुळे त्यांच्या पुढे या समाजात जगणे आणि टिकून राहणे हा वास्तव प्रश्न कृष्णात खोत यांनी मांडला आहे. यात अल्पभूधारकाचा प्रश्न आणि शेतक-यांना दोन घास मिळत नाही. हा वास्तव परिवर्तनवादी विषय या कादंबरीत हातळला आहे.

'ऐसे कुणबी भूपाळ' ही भारत काळे यांची देशमुख कंपनीने प्रकाशित केलेली कादंबरी आहे. या कादंबरीतून आजच्या काळातील विभक्त कुटूंबाचे वाढते प्रमाण, मानवी नाते संबंध, भाव-भावकी, त्यांच्यातील ताणतणाव, संघर्ष, वडिलांच्या वाट्याला आलेली वृद्धाश्रम अवस्थाचे भयाण चित्रण भारत काळे यांनी प्रस्तुत कादंबरीत केलेले आहेत.

"या कादंबरीत आलेले दौलत म्हाता-याच पात्र शेतक-यांच्या जगण्या-मरण्याची परवड सांगणार आस्सल दस्तऐवजाच्या जातीच आहे. निरूपयोगी म्हातारा वैल आणि म्हातारा माणूस यांची किंमत एकच. प्रसंगी मारतात सुध्दा हे सांगण्याची सुध्दा चोरी होते. औदयोगिकरणामुळे शेतकरी आपल्या बापाला सांभाळत नाही, हा नवीन विषय या कादंबरीने मांडला आहेत." म्हणून या कादंबरीचा विषय हा परिवर्तनवादी आहे.

आनंद यादवांच्या आत्मचरित्रपर कादंबरी नंतर ब-याच वर्षांनी ऐश्वर्य पाटेकर यांनी 'जू' ही कादंबरी लिहिली आहे. ज्यांना आपलं म्हणायंच ते स्वजनच जीवावर उठलेले त्यात भर निर्सगाच्या अवकृपेची! त्यामुळे लेखक आणि त्यांच्या आई बहिणीच्या आयुष्यात सुखाची साथी एखादी झुळकही येण दुरापास्तः व्हांव तरीही आईचा क्षणोक्षणी जीवघेणा संघर्ष कादंबरीभर अंगावर शहारे उभे करतात. आणि हे सर्व त्यांच्या वडिलांकडून घडते. आजी, आत्या, चुलते छळ करतात. हे सर्व छळ ते आई, लेखक आणि बहिणी मुकाटपणे सोसतात. हा अलीकडचा विषय लेखकाने स्वताच्या चरित्रातून मांडला आहे. ही नवीन परिवर्तनवादी कादंबरी आपणास पाहायला मिळते.

१९९० च्या नंतर उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण या पध्दती आपण स्वीकारल्यामुळे शेतीबरोबरच अनेक क्षेत्रात परिवर्तन झाले.

या विविध बदलांना सामोरे जातांना लेखक अनुभवाला आलेले ग्रामीण जीवणाचे कंगोरे आणि स्थित्यांतरे आपल्या साहित्यात मांडत आहेत. प्रस्तुत निबंधात काही निवडक कादंब-यांच्या अनुषंगाने कादंबरीमध्ये आलेला नवनवीन परिवर्तन प्रवाह शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठी ग्रामीण कादंबरी : आस्वाद आणि समीक्षा संप. डॉ. संग्राम टेकले शौर्य पब्लिकेशन लातूर प्र.

अ. २०१७ पानं

१. ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद प्र.आ.डिसे २००५ ५१.२६६
२. ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद प्र.आ.डिसे २००५ ५१.२६६
३. मराठी कादंबरी समीक्षा : प्र.ता.रा.पाटील पानं. १८१ व १८२
४. शेषराव माहितेंच्या कादंबरी स्वरूप आणि जागोवा संपा.डॉ. संगीता मोरे

- मेत्री प्रकाशन लातूर प्र.अ. २०११ पान.८७
५. मराठी कादंबरी : परंपरा आणि निकित्या डॉ.रविंद्र शोभणे गौरव ग्रंथ
संपा.डॉ. राजेंद्र सल्लाकार आणि अनिल बोर्ने, विजय प्रकाशन, नागपूर
प्र.अ. २०१९ पान. २४९, २५०.
६. मराठी कादंबरी समीक्षा : प्र.ता.रा.पाटील पान. १८१ व १८२
७. आजची कादंबरी : नोंदी आणि निरीक्षणे : रंगनाथ पठारे
८. शब्दलय प्रकाशन श्रीरामपूर प.अ. २०१४ पान. १९३
९. मराठी ग्रामीण कादंबरी: आस्वाद आणि समीक्षा संप.डॉ. संग्राम टेकळे
शौर्य पब्लिकेशन लातूर प्र.अ. २०१७

28	इतिहासातील संशोधनात भूगोलशास्त्राचे महत्त्व	प्रा. जयश्री खंडीझोड	121
29	ऐतिहासिक संशोधनात लिपीची भूमिका	प्रा. विशाल पोटे	123
30	विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे इतिहास लेखनशास्त्रातील योगदान	प्रा. रमेश झरेकर	127
31	जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कथा	डॉ. बाबासाहेब शेंडगे व प्रा. छाया शिंदे	131
32	कोरोन व्हायरस : आर्थिक परिणाम व संधी	प्रा. संतोष जाधव	135
33	अनुसन्धान के लिए शोधक के गुण	प्रा. भीमराव रोकडे	139

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुसन्धान के लिए शोधक के गुण

प्रा. रोकडे भिमराव माधव

हिंदी विभागाध्यक्ष

सौ. सुशिलानाई काळे कला, वाणिज्य

व विज्ञान महाविद्यालय गौतमनगर.

शोध उस प्रक्रिया अथवा कार्य का नाम है जिसमें बोधकपूर्वक प्रयत्न से तथ्यों का संकलन कर सुक्ष्मग्राही एवं विवेकपूर्ण बुद्धि से उसका अवलोकन विश्लेषण करके नए तथ्यों या सिद्धांतों उद्घाटन किया जाता है। शोध कोई यांत्रिक प्रक्रिया नहीं है। यह एक बौद्धिक, वैचारिक या ज्ञानात्मक कार्य है। निरंतर सक्रियता और सतर्क ध्यान से ही शोध कार्य में प्राण प्रतिष्ठा होती है। इस संदर्भ में ग्रियर्सन ने लिखा है - "सत्य तर पहुँचने का कोई छोटा मार्ग नहीं है, विश्व के ज्ञान को प्राप्त करने का कोई मार्ग नहीं है, सिवाय वैज्ञानिक पध्दति के द्वार में से गुजरने के।" वास्तव में शोध कार्य सत्यकी खोज अनदेखे का अन्वेषण, ज्ञान के नए क्षितिज की खोज, नई अवधारणाओंकी तलाश एवं वैज्ञानिक पध्दति के द्वारा प्रामाणिक तथ्यों का पता लगाना है। शोध का इतिहास मानवता के विकास से शुरूआती दौर से ही प्रारंभ हो जाता है। जिस दिन मनुष्य ने धरती पर अपने जीवन धापन के लिए पहली वस्तु तलारी होगी, उसी से शोध का इतिहास भी शुरू हो गया होगा।

मनुष्य बुद्धि संपन्न प्राणी है। अतः वह अपने सचेतावस्था से जिज्ञासू रहा है। इसी जिज्ञासा से प्रेरित होकर अपने इस संसार के चराचर प्रकृति तथा अपनी प्रकृति के अन्तःबाह्य रहस्यों को तथ्य रूप प्रदान कर मानव की ज्ञान संपदा लगातार अभिवृद्धि की है। यही जिज्ञासा आधुनिक शोध का मूल बीज है। शोध के लिए प्रयुक्त अन्य हिंदी पर्याय हैं - अनुसन्धान गवेषणा, खोज, मीमांसा, अनुशीलन, परिशीलन, आलोचना रिसर्च।

अनुसन्धान शब्द की व्युत्पत्ति और अर्थ:

अनुसन्धान शब्द अनुसन्धान से बना है। अनु उपसर्ग है। सन्धान में 'धा' मूल धातू है। जिसका अर्थ है धारण करना, रखना। सन्धान को अनु उपसर्ग लगने से अनुसन्धान शब्द बना। अनु का अर्थ है। अनुकरण करना पीछे लगना। सन्धान का अर्थ है - पूर्ण समरसता से सतत परिश्रम द्वारा फल प्राप्ति की और बढ़ना। अनुसन्धान विशिष्ट रूप, क्रम, धैर्य, त्याग और प्रतिभा तथा विद्वत्ता की लम्बी तपस्या है।

शोध की परिभाषा :

"कोई भी विद्वत्तापूर्ण शोध ही सत्य के लिए, तथ्यों के लिए निश्चितताओं के लिए अन्वेषण है।" "कठोर परिश्रम, विवेक, लगन, एकनिष्ठा के आधार पर किसी महत्वपूर्ण लक्ष्य ही नई व्याख्या करना ही अनुसन्धान है।

समाज हर क्षेत्र में बदलाव, नयापन देखना पसंद करता है। वह अपने जीवन में पुराने नियमों को बदलकर वैज्ञानिक नियमों को ढालना चाहता है। सभी कार्यों में तर्क प्रस्तुत करने के लिए अनुसन्धान का आत्याधिक महत्व है।

शोधक के गुण :

अनुसन्धान करने के लिए शोधक में जागरूकता शोध क्षमता, साधन शिलता, बौद्धिक ईमानदारी, विचार शक्ति, धैर्य, खुला दिमाग, अच्छी स्मरण शक्ति, स्वतंत्र, एवं उद्देशपूर्ण कार्य की क्षमता आदि गुण होना जरूरी है।

जागरूकता :

ज्ञान के प्रति अटूट औत्सुक्य शोधज्ञान उपलब्धि के प्रयोजन से किया जाता है। शोधकार्य के लिए सहज सुस्थिर, गहरी एवं उत्कृष्ट रुचि अपेक्षित है। कार्य करते समय हमेशा तत्पर होना चाहिए। कार्य के प्रति सतर्क रहना चाहिए।

शैक्षणिक योग्यता :

शोध कार्य करने के लिए शोधक में क्षमता की आवश्यकता होती है। अनुसन्धान की शैक्षणिक आर्हता उचित हो। शोधकार्य करने के लिए संबंधित विषय में एम.ए. तो तथा उसके संबंधित विषय में 45 प्रतिशत अंक होना अनिवार्य है। वर्तमान में प्रवेश कसौटी पास करना भी अनिवार्य है। शोध क्षमता का किसी शोधात्मक लेख प्रकाशित हो। किसी शोधात्मक लेख प्रकाशित हो। किसी शोध रीती (प्रवेश परीक्षा) में पास हुआ हो।

विषय सम्बन्धित ज्ञान :

शोधक को उस विषय में ज्ञान होना आवश्यक है। रुचि बढ़ेगी। कार्य करने में हमेशा तत्पर होना चाहिए। सतर्कता होनी चाहिए। उसमें कार्य के प्रति जागरूकता होना आवश्यक है।

धैर्यता :

शोधक ने हमेशा शोध कार्य में धैर्यता रखनी चाहिए। बिना धैर्य से काम पूर्ण नहीं हो पायेगा। धैर्यता से काम बनेगा। धैर्यता जैसा गुण शोधक में अनिवार्य है। निर्णयोपर पहुँचने के लिए विचार सहिष्णुता एवं धैर्यशीलता होना आवश्यक है। बिना फल की अपेक्षा किये अपने कार्य में अग्रसर होना चाहिए।

संदेहशीलता :

आश्चर्य और संदेह ज्ञान प्राप्ति की पूर्व अवस्था है। संदेह के लिए संदेह करना अच्छा नहीं है। ठोस कारण पर ही संदेह करना चाहिए। शोधक के पास अनुभव तथा निर्णय लेने की क्षमता होनी चाहिए।

अध्ययन के साथ ग्रहणशीलता :

शोधक के पास ग्रहणशीलता आवश्यक है। ग्रहणशीलता से ही मौलिक शोध कर सकता है। शोधक के पास ज्ञान प्राप्ति के तीन मार्ग हैं - स्वानुभाव, गुरु एवं सत्संग; स्वाध्याय। इनमें स्वाध्याय सबसे महत्वपूर्ण है। स्वाध्याय से ग्रहणशीलता जुड़ा हुआ तत्व है।

स्मरण शक्ति :

स्मरण शक्ति अनुसन्धान का अमूल्यनिधि है। स्मरण शक्ति अधिक प्रभावशाली होनी चाहिए। इनमें विभिन्न कालों विभिन्न स्रोतों से मिलनेवाली सामुग्रीयों के बीच संबंधों को पहचानने के लिए स्मरण शक्ति ही महत्वपूर्ण होती है।

कृतज्ञता :

शोधक को अपने कार्य करते समय कई संस्थाओं का सहयोग प्राप्त करना पड़ता है। अतः उसके स्वभाव में कृतज्ञता होनी जरूरी है। शोध कार्य एक व्यक्ति द्वारा साध्य नहीं होता उसमें अनेक व्यक्तियों की सहायता अपेक्षित होती है। इसलिए कृतज्ञता भाव होना चाहिए।

लेखनक्षमता :

भाषा और शैली विचारों एवं भावों के प्रकाश के साधन है। साहित्यिक शोध में इनका अपेक्षाकृत अधिक महत्व है। भाषा और अभिव्यक्ति भूमिका में केवल मूलभूत शोध सत्यों के उचित प्रतिपादन एवं प्रस्तुतीकरण में ही महत्वपूर्ण है। शोध की भाषा, प्रौढ, विषयानुरूप और पारिभाषिक शब्दावली में संपन्न होना चाहिए।

शोधक का शब्द भण्डार समृद्ध होना चाहिए। शब्दकोश, अध्ययन, वांछनीय, अनेक शब्दों के लिए एक शब्द अनेकार्थवाची शब्द, तथा मुलभाव या गुण एवं क्रिया की छवियों को प्रदर्शित करने के लिए अनेक शब्दों की जानकारी शोधक में आवश्यक है। विषय को ग्राह्य, स्पष्ट बनाने में अभिव्यक्ती का महत्व है।

संदर्भ :

अनुसन्धान सर्जन एवं प्रक्रिया – डॉ.अर्जून तडवी

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Study of Face and Politeness Strategies in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session'	Mr. Shivnath Takte	05
2	Dajipur Bison Sanctuary in Kolhapur District of Maharashtra: A Geographical View	Dr. S. B. Sangale	12
3	Study of Ethnopharmacological Non Cultivated Plants Along Godavari Basin of Kopergaon Taluka, Ahmednagar District(Mh).	A. D. Kale, A. P. Ghorpade, A. A. Nilkanth (1)	17 ✓
4	Modern Farming Concept : Sustainable and Economical Way of Agriculture Management by Farmers in India	A. A. Nilkanth, A. P. Ghorpade, A. D. Kale (2)	23 ✓
5	Growth and Ternd Position of Sugar Industry	Ms. Pallavi More (3)	31 ✓
6	Sustainable Development of Agriculture in the Kopergaon Tahsil of Ahemdagar District	Mr. Vitthal Kadus	34
7	Analysis of the Employment Implications of High Yield Varieties Crops in Rural Economy in Kopergaon Tahsil	Prof. Vinod Maind (4)	40 ✓
8	Woman's Voice in Intiaz Dharker's <i>Purdah</i>	Prof. Sharad Awari, Prof. Sunil Mhankale	42
9	Current Trends of Physical Education and its Relation to Individual's Helath	Dr. Rajendra Chavan	44
10	Recent Trends in Research in Commerce	Dr. Vijaya Gursal (5)	48 ✓
11	A Review of Characterisation and Applications of Zeolites	Pankaj Wabale (6)	51 ✓
12	Recent Trends in Indian Cinema	Umakant Kadam, Changdev Kharat (7)	61 ✓
13	Vijay Tendulker's Plays : Storehouse of Innovative Ideas for Youths	Dr. Sandip Varpe (8)	63
14	The Study of Population Growth Rate in Aurangabad District	Mr. Pradip Zol	66
15	The Comparative Study of the Role of NAAC and NBA for the Quality Improvement of the Institution	Pandurang More (9)	71 ✓
16	Moderns Tools in Data Collection in Digital Age	Vivek More	75
17	Role of Dopamine in Happiness of Human Body	Prof P.S Thorat (10)	79 ✓
18	New Trends in Information Communication Technology	Jyoti Shinde (11)	84 ✓
19	Safety Bike	Kajal Kadam	86
20	District-Wise Decadal Variation in Forest Cover of Maharashtra	Dr. Chandrabhan Chaudhari	88
21	सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता	प्रा. दिनेश रामदास घुगे	96
22	आंतर विद्याशाखा संबंध संशोधनातील एक नवीन प्रवाह	प्रा. डी. पी. बागुल	99
23	इतिहास संशोधनातील एक महत्वाचा टप्पा : संशोधन विषयाची निवड	प्रा. वाय. पी. शिंदे	101
24	अहमदनगर जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्येचा अभ्यास	डॉ. सादिक सय्यद	104
25	मराठी वृत्तपत्र माध्यमाच्या बदलत्या स्वरूप व भूमिकेची संशोधनात्मक दिशा	डॉ. सौ. एन. सी. कुलकर्णी (12)	108 ✓
26	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	प्रा. बी. डी. कांबळे (13)	113 ✓
27	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : एक चिंतेची बाब	डॉ. सौ. सुनिता शिंदे (14)	117 ✓

Current Trends of Physical Education and Its Relation to Individual's Health

Dr. Rajendra Nivrutti Chavan

Director of physical Education and Head,
Department of physical Education,

Sau. Sushilamai Kale Art, Commerce & Science College Gautamnagar, Kolpewadi

Introduction:

In the Present World of space, all human beings appear to be living a more and more inactive life .They ride instead of walk ,sit instead of stand and watches instead of participants. Such type of inactivity life is detrimental to mental and physical health. Due to this inactivity lifestyle habits, individuals are suffering from hypo-kinetic diseases like diabetes, cervical and lumber spondylitis, back pain, obesity and cardio vascular diseases. Thus , there is great need for physical education as a part of balanced living. Physical education trends have developed recently to incorporate a greater variety of activities and not only confined to officiating, coaching and organizing competitive sports activities in school and colleges. The Physical education professional has to introduce various types of physical activities like walking, jogging, running, swimming, gym, yoga and playing recreational games in their school and college for all the students. These activities can help students to develop good habits that will carry over into adulthood and old age. Some physical education teachers have been begun to incorporate stress-reduction technique such as yoga and deep-breathing to their student's. It is sole responsibility of the physical education professional to motivate the students about the importance of physical education so that students can understand and appreciate the physical educational program better. More and more number of students would take interest to participate in various types of physical activities to keep their body fit. In the past, only few students were interested to participate in the inter college, inter university sports competition. So, that they like to go to the playground and participate to improve their performance. Now a days, most of the school and college students do not go the playground to play outer games anymore. This is due to the emergence of the computers, video games and mobiles that become the best pastime of school student's. Even many colleges are there they do not have physical education professional to run the course curriculum. The importance of physical education must be taught in school and colleges. so that they can know that through physical education, they can learn how to work as a team with positive attitude .Colleges, boards and university administrators should do unfortunate and unhealthy trend today .If the colleges continue to ignore the importance of physical education, students will be at risk of obesity, hypertension and other health-related problems.

Physical education programme in School :

In our country, majority of the schools have physical Education teachers at the secondary level(Class 6-10) and physical education is not taught at the primary level whereas Sport and Play Is one of the most distinctive features of early childhood. Some fitness experts say, physical education has not lived up to its name in school curriculum. Our traditional physical education classes provide too little activity for few students only to participate and it offers little or no guidance for maintaining a healthful lifestyle. Only Two periods in a week ,are not sufficient for the high school and senior children and students. Rather, every day thirty minutes moderate

physical activities with two days high intensity activities programme should be introduced in both high school and senior secondary school. The amount of physical activity for the children and students has declined in and out of school in recent years. The school students have become more overweight and less fit. To help reverse that trend, physical education classes should be revamped so there is less emphasis on team sports and more on lifelong fitness activities. The physical education programs like fitness, health, awareness, and lifelong exercise habits should be emphasized in their course curriculum apart from competitive sports programme. Physical education not only contributes to create healthy individual but also healthy society. Sports culture can best contribute in the nation building process. Compared to other countries; India still has a long way to go in physical education and sport so far as infrastructures facilities and curriculum are concerned.

Physical education programme in University Colleges :

Today, Many universities in western countries require physical education teachers to be certified to teach health also. Many colleges and universities offer both physical education and health as one certification. Stress and Anger management is also introduced in physical education as future prospects. The students will practically learn it and participate various physical activities apart from competitive sports. It is all due to the health problems that are very commonly seen in every individual. The physical education programs for a new generation of college students that stress lifelong fitness activities, such as walking, biking, in-line skating, indoor outdoor games. Further it should educate the students about healthful diets; and teach students how to monitor their heart and pulses. Many colleges do not seem to realize the value of physical education in the curriculum. One main challenge is changing the mindset of the curriculum developers, Changing the mindset of the education department that equal importance should be given to Physical education and sports. In every university and colleges of our country must have a department of Physical education and sports headed by Professor not the director of physical education. It should be a teaching post not an administrative post like director who only organize sports. The department of physical education should be well equipped with sophisticated research equipment's in the field of sports biomechanics, exercise, physiology, kinesiology, sport psychology, physiotherapy and advance fitness center.

Health Problem :

The whole universe is facing the health problems that day by day the percentages of human ailments like cardiac, thoracic, cancer, obesity, diabetes and hypertension diseases increases rapidly. The most important thing is active participation in physical activity and positive lifestyle habits will definitely reduce these problems. Research studies show that physical active people are less likely to develop coronary artery disease, high blood pressure and stroke than those who are active. The people who are physical inactive have an increased risk of colon and breast cancer. The anxiety and depression are also very common due to less involvement in physical activities. The Physical activities help a person to maintain a sense of emotional well-being. The overweight or obese people significantly reduced their risk for disease with regular physical activity. The people who get regular physical activities have more efficient immune system. Physical inactivity is now the fourth leading cause of death worldwide. WHO declares, globally, around 31% of adult aged 15 and over were insufficiently active. Approximately 3.2 million deaths each year are attributable to insufficient physical activity.

Physical inactivity is a key risk factor for non-communicable diseases such as cardiovascular diseases, cancer and diabetes.

Recommendations :

- All the school colleges and universities authorities should encourage physical education and they should also provide excusive programme for health, fitness, recreation and wellness.
- All the physical education teachers working in school and universities must be encouraged and awarded for their excellent job.
- Qualified physical education teachers and coaches should be appointed in the education institutes and more programs on fitness and health should be promoted apart from coaching and training.
- Latest infrastructure and clear cut plans should be introduced in schools to popularize physical education and sports activities among children.
- The government needs to play an important role by allocating appropriate budget for physical education and sports in India and proper implementation of it.
- A monitoring council is required consisting of Physical education and sports professionals to monitor the physical education programme of every school.
- The mindsets of the people also needs to change, so that physical education classes are not considered as a burden on children but rather a way out to perform well in the academics and an important component for the all-round development of children.
- Every school should conduct a seminar for all the parents in the topic importance of health, fitness and wellness programme. So that the parents will realize the importance of physical activity and fitness. Then only they will send their son and daughter to the ground and encourage participating in various physical activities.
- The children belonging to the backward areas and rural school should also be encouraged and provided better facilities for physical educations, sports and health.

Conclusion :

The current practices and present curriculum needs to be modified to generate interest of students in physical education and sport activities. The future challenges will mainly be the appropriate curriculum to be made and followed and to make available adequate funds from various organizations. The technology will also play an important role in expanding and cresting at the interest in physical activities. The importance of physical education and sports activities are being identified in today's world and efforts are being made to improve the organized for the benefits of the students. Students today are different than the students yesterday. The education of yesterday will not meet the needs of the students of today , and yesterday's health and physical education curricula in particular will not meet those changing needs. What we need today? Today, we need a strong discussion at higher level in the matter of the major trends and issues facing health and physical education in our country. After design the course curriculum, their implementations part is more important in our schools, colleges and university. It should be collective efforts from both government and private sectors and from the top authority of educational institutions.

References :

1. Gwen Robbins, A wellness way of life, McGraw Hili, 2012.
2. Bess H Marcus, Leighnn H. Forsyth, Motivating people to be physically active, Human Kinetics, 2008.
3. Krechmar, Scott R, Practical Philosophy of sports and physical activity Kuman Kinetics, 2005.
4. Freeman H. William, Physical Education and Sports in a changing Society, Benjamin Cummings USA 2000.

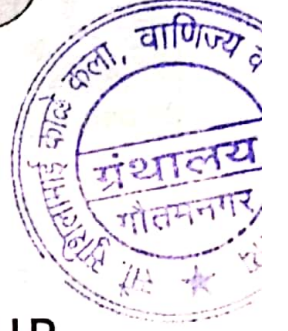

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गातील विद्यार्थ्यांना उपयुक्त.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या एफ.वाय.बी.कॉम. (सत्र-१) च्या
नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

विपणन आणि विक्रयकला

भाग
१

MARKETING AND SALESMANSHIP

डॉ. दिलीप बी. शिंदे

एम.कॉम., डी.टी.एल., एम.फिल., पीएच.डी.
एम.व्ही.पी.एस. जी.डी.एम. कला,
बी.डब्ल्यू. वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, सिन्नर, जि. नाशिक.

डॉ. धीरज झाल्टे

एम.कॉम., सेट, पीएच.डी.
के.व्ही.एन.नाईक शिक्षणशास्त्र संस्थेचे,
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
दिंडोरी, जि. नाशिक.

डॉ. गणेश आर. पाटील

एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी, सेट
एम.व्ही.पी.एस. के.आर.टी. कला,
बी. एच. वाणिज्य आणि ए.एम. विज्ञान
महाविद्यालय, नाशिक.

डॉ. संजय बी. देवकर

एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
कर्मवीर शंकरराव काळे शिक्षणशास्त्र संस्थेचे
सौ.सुशिलाबाई काळे कला, वाणिज्य
आणि विज्ञान महाविद्यालय, कोपलवाडी,
ता.कोपरगाव, जि. अहमदनगर.

डॉ. दीपक के. सुरवसे

एम.कॉम., जी.डी.सी.अँड ए., पीएच.डी.
एस.बी.बी. आप्पासाहेब जेठे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
शुक्रवार पेठ, पुणे.

प्रशांत पब्लिकेशन्स

विपणन आणि विक्रयकला
Marketing and Salesmanship

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,

नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,

जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520, 2232800

www.prashantpublications.com

prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

जुलै 2019

978-93-85664-84-7

₹ 115/-

■ अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या
नविन अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तके

F.Y.B.Com. (SEM - I)

Choice Based Credit System (CBCS)

- व्यावसायिक अर्थशास्त्र
- ग्राहक संरक्षण व व्यावसायिक नीतिमूल्ये
- व्यावसायिक पर्यावरण आणि उद्योजकता
- संघटनात्मक कौशल्य विकास
- बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे
- विपणन आणि विक्रयकला
- व्यापारी भूगोल
- Financial Accounting
- Business Economics
- Business Mathematics and Statistics
- Computer Concepts and Applications
- Organisation Skill Development
- Fundamental of Banking
- Marketing and Salesmanship
- Essentials of E-commerce

वाणिज्य

₹ 115

ISBN 978-93-85664-84-7

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

प्रथम वर्ष वाणिज्य • सत्र- १

CBCS PATTERN

विपणन आणि विक्रयकला

MARKETING AND SALESMANSHIP

डॉ. दिलीप बी. शिंदे
डॉ. गणेश आर. पाटील
डॉ. धीरज झाल्टे
डॉ. संजय बी. देवकर
डॉ. दीपक के. सुरवसे

प्रथमं वर्ष वाणिज्य - सत्र - २

As per UGC Choice Based Credit System

विपणन

आणि विक्रयकला (भाग- २)

MARKETING AND SALESMANSHIP

CBCS PATTERN

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या
नविन अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तके

प्रथम वर्ष वाणिज्य ■ सत्र - २

As per UGC Choice Based Credit System

CBCS PATTERN

- व्यावसायिक अर्थशास्त्र
- ग्राहक संरक्षण व व्यावसायिक नीतिमूल्ये
- व्यावसायिक पर्यावरण आणि उद्योजकता
- संघटनात्मक कौशल्य विकास
- बँक व्यवसायाची मूलतत्त्वे
- विपणनशास्त्र आणि विक्रयकला
- सहकार सिध्दांत आणि कार्यपध्दती
- व्यापारी भूगोल
- Financial Accounting
- Business Economics
- Business Mathematics and Statistics
- Computer Concepts and Applications
- Organization Skill Development
- Fundamental of Banking
- Marketing and Salesmanship
- Essentials of E-commerce

वाणिज्य

₹ 145

ISBN 978-93-89492-66-8

9 789389 492668

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गातील विद्यार्थ्यांना उपयुक्त.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या एफ.वाय.बी.कॉम. (सत्र-२) च्या
नविन CBCS अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

भाग
२

विपणन आणि विक्रयकला

MARKETING AND SALESMANSHIP

डॉ. गणेश रावसाहेब पाटील
कर्मवीर रावसाहेब थोरात कला, भाऊसाहेब
हिरे वाणिज्य आणि अण्णासाहेब मुरकुटे
विज्ञान (केटीएचएम) महाविद्यालय, नाशिक

डॉ. संजय भागवत देवकर
सौ. सुशिलामाई काळे कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, गौतमनगर
(कोळपेवाडी), ता.कोपरगाव, जि. अ.नगर

डॉ.दिपक कुंडलिक सुरवसे
समाजभूषण बाबुराव जेधे कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय,
पुणे.

डॉ.दिलीप बी. शिंदे
गुरुवर्य मामासाहेब दांडेकर कला,
भगवंतराव वाजे वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, सिन्नर, जि. नाशिक

डॉ. धीरज सी. झाल्टे
कर्मवीर वसंतराव नाईक शिक्षण संस्थेचे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
दिंडोरी, जि. नाशिक.

डॉ. उर्मिला योगेश गिते
श्रीमती विमलाबेन खिमजी तेजूकाया कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
देवळाली कॅम्प, नाशिक.

प्रशांत पब्लिकेशन्स

विपणन आणि विक्रयकला (भाग २) Marketing and Salesmanship

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील

प्रशांत पब्लिकेशन्स

3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,

नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,

जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520, 2232800

www.prashantpublications.com

prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

डिसेंबर, 2019

978-93-89492-66-8

₹ 145/-

■ अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.